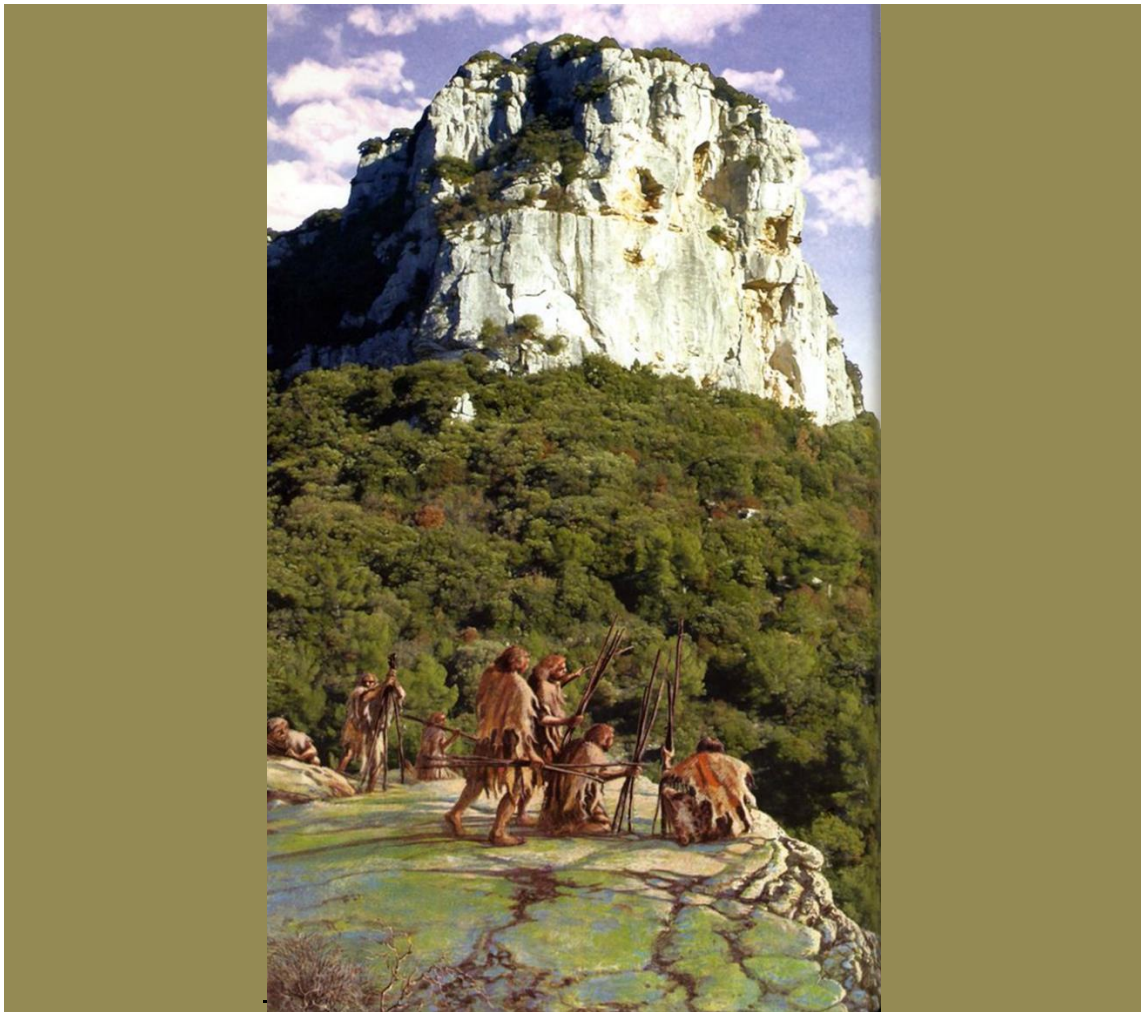

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Εποχικότητα και κατοίκηση στην Παλαιολιθική Εποχή

Αικατερίνη Χαϊδή Νάκα

Διπλωματική εργασία

Α΄ κύκλος Μεταπτυχιακών Σπουδών
Προϊστορικής Αρχαιολογίας

Αθήνα 2018

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών

Φιλοσοφική Σχολή

Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Προϊστορικής Αρχαιολογίας

Εποχικότητα και κατοίκηση στην Παλαιολιθική Εποχή

Αικατερίνη Χαϊδή Νάκα Αρ. Μητρώου: 201437

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή:

Επόπτρια καθηγήτρια:

Γεωργία Κουρτέση – Φιλιππάκη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Προϊστορικής Αρχαιολογίας,
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Μέλη της Τριμελούς Επιτροπής:

Γεώργιος Βαβουρανάκης, Επίκουρος Καθηγητής Προϊστορικής Αρχαιολογίας, Τμήμα
Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Κωνσταντίνος Κοπανιάς, Επίκουρος Καθηγητής Προϊστορικής Αρχαιολογίας, Τμήμα
Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Αθήνα 2018

Περιεχόμενα

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ.....	5
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	7
ΜΕΡΟΣ Α' - Η ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ	10
1. Η ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ	10
1.1. Το χρονοπολιτισμικό πλαίσιο	10
1.2. Δομές κατοικίας και τρόπος ζωής (οικονομία, τεχνολογία).....	11
2. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΕΠΟΧΙΚΟΤΗΤΑΣ	18
3. ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΟΡΙΣΜΟΙ.....	19
4. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΞΕΤΑΣΗΣ ΤΗΣ ΕΠΟΧΙΚΟΤΗΤΑΣ.....	21
4.1. Σύντηξη της επίφυσης των οστών	22
4.2. Ψάρια και μαλάκια.....	22
4.3. Ωτόλιθοι ψαριών	23
4.4. Κέρατα (Horns και Antlers).....	23
4.5. Δόντια θηλαστικών	24
5. ΤΑ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	27
ΜΕΡΟΣ Β' - ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ	30
6. ΠΡΩΙΜΗ ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΗ	30
6.1. Torralba και Ambrona	30
6.2. Μαραθούσα.....	35
7. ΜΕΣΗ ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΗ	38
7.1. 'Ein Qashish.....	38
7.2. Abric Romaní	46
8. ΥΣΤΕΡΗ ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΗ.....	51
8.1. Dolní Vestonice και Pavlov.....	52
8.2. Dolní Vestonice II.....	53
8.3. Dolní Vestonice IIb.....	55
8.4. Pavlov I.....	55
8.5. Pavlov VI.....	58
8.6. Βραχοσκεπή Κλειδί.....	60
8.7. Σπήλαιο Καστρίτσα	66
8.8. Σπήλαιο Κλεισούρα.....	70
8.9. Σπήλαιο Φράγχθι.....	76

ΜΕΡΟΣ Γ'-ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΚΑΙ ΣΥΝΘΕΣΗ

9. Η Συμπεριφορική Οικολογία του Neandertal και του Homo sapiens	82
10. Η κινητικότητα των κυνηγών/τροφοσυλλεκτών και οι στρατηγικές του κυνηγιού...	85
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	101
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	108
ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ.....	118

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η συγγραφή της παρούσας ερευνητικής εργασίας, μολονότι αποτέλεσε τον καρπό προσωπικού αγώνα, δε θα ήταν δυνατό να ολοκληρωθεί χωρίς τη συνδρομή και την υποστήριξη πολλών ανθρώπων, στους οποίους θέλω να εκφράσω την ειλικρινή μου ευγνωμοσύνη.

Πρώτη από όλους θα ήθελα να ευχαριστήσω την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου κα. Γεωργία Κουρτέση - Φιλιππάκη, η οποία μου έδωσε την ευκαιρία να έρθω σε επαφή και να ασχοληθώ με ένα άγνωστο και συναρπαστικό ερευνητικό πεδίο. Η απόλυτη ελευθερία στις επιλογές μου, αλλά και η ουσιαστική καθοδήγηση και υποστήριξή της, όταν το είχα ανάγκη, υπήρξαν καθοριστικοί παράγοντες για την ολοκλήρωση αυτής της εργασίας.

Θα ήθελα, επίσης, να ευχαριστήσω τους καθηγητές μου στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών Προϊστορικής Αρχαιολογίας για τα όσα μου έμαθαν και τους νέους ορίζοντες που άνοιξαν στη σκέψη μου. Ιδιαίτερη μνεία θα ήθελα να κάνω στους καθηγητές Γιώργο Βαβουρανάκη και Κώστα Κοπανιά, που είχαν την καλοσύνη να συμμετάσχουν στην τριμελή εξεταστική επιτροπή της παρούσας εργασίας. Παράλληλα, θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στον Βαγγέλη Τουρλούκη από το Πανεπιστήμιο Tübingen της Γερμανίας, καθώς το παλαιολιθικό σεμινάριο που πραγματοποίησε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών μου έδωσε την ευκαιρία να εμπλουτίσω τις γνώσεις μου σε σχέση με την παλαιολιθική εποχή αλλά και να ανατροφοδοτήσω τις ιδέες μου σχετικά με το θέμα της διπλωματικής μου εργασίας.

Θα ήθελα, επίσης, να εκφράσω τη μεγάλη μου χαρά για τη γνωριμία μου με τους συμφοιτητές μου και ιδιαιτέρως τη Μαρία Χελιώτη, με την οποία μοιραστήκαμε όλες τις όμορφες και δύσκολες στιγμές αυτής της διαδρομής.

Θα ήταν παράλειψη να μην ευχαριστήσω τη Φωτεινή Μπαλλά και Σταυρούλα Κανακάκη από το σπουδαστήριο Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης καθώς μου πρόσφεραν υποστήριξη –πρακτική και ψυχολογική– καθ'όλη τη διάρκεια συγγραφής της διπλωματικής μου εργασίας.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους γονείς μου Αναστάσιο και Μαρία για τη δυνατότητα που μου έδωσαν να σπουδάσω και να ακολουθήσω τα όνειρά μου, όπως επίσης και την αδερφή μου Χριστίνα για τη στήριξή της. Επίσης, θα ήθελα να εκφράσω τις πιο βαθιές μου ευχαριστίες στο σύζυγό μου Χαράλαμπο και κυρίως στην κόρη μου Διώνη για την κατανόησή τους και την αγάπη τους.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα μελέτη εντάσσεται στο πλαίσιο της μεταπτυχιακής διπλωματικής μου εργασίας, η οποία εξετάζει την έννοια της εποχικότητας καθ' όλη τη διάρκεια της Παλαιολιθικής εποχής. Τα παραδείγματα θέσεων που θα αναλυθούν σε επόμενο κεφάλαιο προέρχονται τόσο από τον ευρωπαϊκό χώρο όσο και από την ανατολική Μεσόγειο ενώ καλύπτονται χρονοπολιτισμικά όλες οι περιόδους της Παλαιολιθικής (Πρώιμη, Μέση, Ύστερη). Η επιλογή της εξέτασης του ζητήματος της εποχικότητας προέκυψε από το ερευνητικό ενδιαφέρον της γράφουσας για την μελέτη σχετικά με τον τρόπο διαβίωσης του παλαιολιθικού ανθρώπου, των μοντέλων κατοίκησης, καθώς και τη διερεύνηση των επιλογών του κυνηγού-τροφοσυλλέκτη. Μέσα από την εξέταση αυτών των δεδομένων στοχεύουμε στη προσέγγιση του τρόπου νόησης του παλαιολιθικού ανθρώπου - στο βαθμό που αυτό είναι φυσικά εφικτό.

Η εργασία αποτελείται από τρία μέρη. Στο πρώτο μέρος αναλύονται κάποια γενικά χαρακτηριστικά σχετικά με την Παλαιολιθική, τις δομές κατοίκησης και τον τρόπο ζωής. Παράλληλα, αναλύεται η έννοια της εποχικότητας και οι μέθοδοι με τις οποίες μπορεί να αναγνωρισθεί αρχαιολογικά. Τέλος, σχολιάζονται τα μεθοδολογικά προβλήματα που προκύπτουν στην έρευνα στον κλάδο διερεύνησης της Παλαιολιθικής εποχής. Στο δεύτερο μέρος ακολουθεί πλήρης παρουσίαση των αρχαιολογικών θέσεων που επιλέχθηκαν προκειμένου να εξεταστεί το ζήτημα της εποχικότητας όπως έχει μελετηθεί από τους αρχαιολόγους. Στο τρίτο μέρος, πραγματοποιείται μία σύνθεση των δεδομένων, τα οποία συσχετίζονται με παραδείγματα άλλων θέσεων και μέσα από αυτές εξετάζεται η κινητικότητα των παλαιολιθικών κυνηγών-συλλεκτών αλλά και οι στρατηγικές κυνηγιού που εφαρμόζαν. Τέλος, παρουσιάζονται τα συμπεράσματα που προέκυψαν έπειτα από αυτή την επισκόπηση σχετικά με το ζήτημα της εποχικότητας.

Στον κλάδο της Παλαιολιθικής αρχαιολογίας η εποχικότητα της κατοίκησης αποτελεί ένα θεμελιώδες ζήτημα, η διερεύνηση του οποίου κρίνεται απαραίτητη προκειμένου να καταστεί εφικτή η ανασύνθεση του τρόπου διαβίωσης και του περιβάλλοντος του παλαιολιθικού ανθρώπου. Στην προϊστορία, όπως και στους ιστορικούς χρόνους, οι ετήσιες μεταβολές και αλλαγές στους περιβαλλοντικούς παράγοντες, οι διαθέσιμες πηγές φαγητού, η κινητικότητα κτλ. ενσωμάτων άμεσα κοινωνικές και οικονομικές δραστηριότητες. Για πολλές ομάδες κυνηγών-τροφοσυλλεκτών η εποχική κινητικότητα από καταυλισμό σε καταυλισμό είναι

απαραίτητη για να αποφευχθεί η εξάντληση των πόρων μίας επικράτειας και για να αξιοποιηθεί μία μεγαλύτερη ποικιλία από πηγές υψηλής ποιότητας τροφίμων σε σχέση με αυτές που παρέχονται από μία και μοναδική τοποθεσία. Ωστόσο, αν και είναι ένα θέμα τόσο καθοριστικής σημασίας οι έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί μέχρι στιγμής είναι σχετικά λίγες σε σύγκριση με τη γενική εικόνα των ανασκαμμένων παλαιολιθικών θέσεων. Ο λόγος οφείλεται τόσο στην αποσπασματική διατήρηση των ζωοαρχαιολογικών καταλοίπων όσο και στο ερευνητικό ενδιαφέρον των παλαιολιθικών αρχαιολόγων μέχρι πρότινος. Σε γενικές γραμμές, στις παλαιολιθικές θέσεις που έχουν εντοπιστεί, τα αρχαιολογικά κατάλοιπα - κυρίως το οστεολογικό υλικό και τα βοτανολογικά κατάλοιπα - είναι συνήθως ανεπαρκή για μελέτη ως προς την εποχικότητα. Επιπροσθέτως, η παλαιολιθική έρευνα έως σήμερα ήταν σε μεγάλο βαθμό εστιασμένη στον προσδιορισμό των στρωματογραφικών ακολουθιών και στην τυπολογική κατάταξη του υλικού πολιτισμού παρά στην προσπάθεια ανασύνθεσης των αρχαιολογικών πληροφοριών μέσα σε ένα διευρυμένο σύστημα.

Η μελέτη σχετικά με το ζήτημα της εποχικότητας στην έρευνα για την Παλαιολιθική εποχή στην Ελλάδα είναι ακόμα περισσότερο σε πιο πρώιμο στάδιο απ' ό,τι στις υπόλοιπες χώρες. Αν αναλογιστεί κανείς ότι η διερεύνηση των παλαιολιθικών καταλοίπων στον ελλαδικό χώρο ξεκίνησε μόλις τη δεκαετία του '60 γίνεται αμέσως αντιληπτό ότι η μελέτη του οστεολογικού υλικού της πανίδας αλλά και η μελέτη της λιθοτεχνίας βρίσκονται σε αρχικά στάδια σε σχέση με την έρευνα των άλλων χωρών. Ως αποτέλεσμα αυτού, η εποχικότητα παραμένει ένα ζήτημα υπό εξέταση χωρίς να υπάρχουν επαρκή στοιχεία.

Τα σπήλαια αποτέλεσαν ανέκαθεν προνομιακούς τόπους για την αναζήτηση παλαιολιθικών καταλοίπων αλλά και τη διενέργεια ανασκαφών, λόγω της υψηλής αρχαιολογικής ευκρίνειας και της καλής διατήρησης των καταλοίπων. Παρά το γεγονός ότι τις τελευταίες δεκαετίες οι ανασκαφές υπαίθριων παλαιολιθικών εγκαταστάσεων, στον ευρωπαϊκό χώρο και εκτός αυτού, συνέβαλαν σε μεγάλο βαθμό στη διεύρυνση των γνώσεων για τη συγκεκριμένη περίοδο, αντιθέτως στην Ελλάδα δεν αναλήφθηκαν συστηματικά παρόμοιες έρευνες στον ίδιο βαθμό. Ως αποτέλεσμα αυτών των ενεργειών είναι η μονομερής εικόνα της Παλαιολιθικής εποχής στον ελλαδικό χώρο κυρίως μέσω των δεδομένων των σπηλαίων.

Σε αυτό το πλαίσιο θα επιχειρηθεί η επισκόπηση της Παλαιολιθικής στον ελλαδικό χώρο, όπως διαγράφεται κυρίως μέσα από τα πορίσματα των ερευνών στα

σπήλαια. Με βάση αυτά τα πορίσματα, φαίνεται ότι η Παλαιολιθική της ελλαδικής χερσονήσου αποτελεί μια εκδοχή της μεσογειακής-ευρωπαϊκής Παλαιολιθικής. Ταυτόχρονα όμως δεν μπορεί κανείς να ξεχωρίσει και να περιγράψει με σαφήνεια τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της καθώς δεν υπάρχουν ακόμα διαθέσιμα επαρκή στοιχεία. Αυτά αναμένονται να προκύψουν από την ανάπτυξη της Παλαιολιθικής αρχαιολογίας και τον πολλαπλασιασμό των αντίστοιχων ερευνών.

Οι θέσεις που θα εξεταστούν στη συνέχεια καλύπτουν όλο το χρονοπολιτισμικό φάσμα της Παλαιολιθικής εποχής ενώ ταυτόχρονα προέρχονται τόσο από τον ευρωπαϊκό χώρο όσο και την ανατολική Μεσόγειο. Ειδικότερα, στην παρούσα εργασία η Πρώιμη Παλαιολιθική αντιπροσωπεύεται από τις θέσεις Torralba και Ambroña της Ισπανίας ενώ σχετικά με τον ελλαδικό χώρο θα πραγματοποιηθεί μια σύντομη αναφορά στη θέση Μαραθούσα, που βρίσκεται στην Πελοπόννησο. Εν συνεχεία, η Μέση Παλαιολιθική θα εξεταστεί μέσω της θέσης 'Ein Qashish, η οποία βρίσκεται στο σημερινό Ισραήλ, καθώς και μέσω των δεδομένων του σπηλαίου Abric Romaní στην Ισπανία. Παράλληλα, τα δεδομένα περί εποχικότητας σε σχέση με τον ελλαδικό χώρο θα παρουσιαστούν μέσω μίας πρόσφατης έρευνας στο σπήλαιο Κλεισούρα συνδυαστικά με τα δεδομένα της Ύστερης Παλαιολιθικής για το ίδιο σπήλαιο. Τέλος, η Ύστερη Παλαιολιθική αποτελεί την αρτιότερη πηγή δεδομένων εξέτασης της εποχικότητας και θα διερευνηθεί μέσα από τις θέσεις Dolni Vestonice και Pavlov στην Τσεχία, ενώ στον ελλαδικό χώρο θα εξεταστούν οι θέσεις Κλειδί και Καστρίτσα στην Ήπειρο, το σπήλαιο Κλεισούρα και Φράγγθι στην Πελοπόννησο **(εικ. 1)**. Η τελική επιλογή των θέσεων προέκυψε ύστερα από τη βιβλιογραφική αναζήτηση παλαιολιθικών θέσεων, οι οποίες προσφέρονταν για μελέτη σχετικά με το ζήτημα της εποχικότητας. Απαραίτητα στοιχεία ήταν τόσο η ανεύρεση καλοδιατηρημένου ζωοαρχαιολογικού υλικού σε αυτές όσο και η επαρκής μελέτη του από τους εκάστοτε αρχαιολόγους που εργάστηκαν στην κάθε θέση. Οι θέσεις που μελετήθηκαν στην παρούσα εργασία ήταν οι καλύτερες δυνατές επιλογές, προκειμένου να επιτευχθεί μια συνοπτική, αλλά και διαχρονική συγχρόνως διερεύνηση του καίριου ζητήματος της εποχικότητας, που αποτελεί ένα θέμα-κλειδί αναφορικά με την έρευνα της Παλαιολιθικής εποχής. Παράλληλα, είναι σημαντικό να τονιστεί πως στις περισσότερες θέσεις η μελέτη σχετικά με το ζήτημα της εποχικότητας είναι πολύ πρόσφατη, δηλαδή την τελευταία δεκαετία. Πρόκειται δηλαδή για σύγχρονες μελέτες με εξειδικευμένα τεχνολογικά μέσα και μεθόδους.

ΜΕΡΟΣ Α' - Η ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

1. Η ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

1.1. Το χρονοπολιτισμικό πλαίσιο

Η Παλαιολιθική εποχή είναι η πιο μακρά χρονική περίοδο της ιστορίας του ανθρώπου και χρονολογείται από 2 εκατομμύρια χρόνια έως 10,000 χρόνια πριν από σήμερα (Κοτjaboroulou & Bailey 1998, 15). Η αναγωγή σε γεωλογικούς όρους προσδιορίζει την Παλαιολιθική στη γεωλογική βαθμίδα του Πλειστοκαίνου –το τέλος του οποίου ορίζεται από το Ολόκαινο, που ταυτίζεται με την έναρξη της Νεολιθικής εποχής και εξελίσσεται μέχρι σήμερα. Η έναρξη της Παλαιολιθικής εποχής ταυτίζεται με την εμφάνιση των πρώτων πελεκημένων εργαλειακών συνόλων στην Αφρική, ενώ το τέλος της –στα 10,000 χρόνια πριν από σήμερα– σηματοδοτείται από την τήξη των παγετώνων και τη γενικότερη σταθεροποίηση του κλίματος (Κουρτέση-Φιλιππάκη 1998, 23).

Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου ο άνθρωπος εξελίσσεται ανατομικά και νοητικά. Εμφανίστηκαν οι παλαιότεροι ανθρωπίδες –οι Αυστραλοπίθηκοι–, οι οποίοι 2 εκατομμύρια πριν από σήμερα συνυπήρχαν στην Αφρική με μία άλλη ομάδα ανθρωπιδών του γένους Homo. Η δεύτερη αυτή ομάδα που αντιπροσωπεύεται από το είδος Homo habilis διέθετε μεγαλύτερο κρανίο-εγκέφαλο από τον Αυστραλοπίθηκο ενώ πελέκησε τα πρώτα λίθινα εργαλεία (Συμεωνίδης & Δούκας 1996,58). Το είδος Homo habilis αντικαταστάθηκε από ένα νέο είδος –τον Homo erectus–πριν από 1,6 εκατομμύρια χρόνια –στο όριο δηλαδή μεταξύ του Πλειοκαίνου και Πλειστοκαίνου. Στη συνέχεια, γύρω στα 500,000 χρόνια πριν από σήμερα εμφανίστηκε στην Ευρώπη, την Ασία και την Αφρική ένα νέο εξελιγμένο είδος ανθρωπιδών που αν και θυμίζει τον Homo erectus ο εγκέφαλός του είναι εμφανώς πιο αυξημένος και πρόκειται για τον άνθρωπο του Neandertal. Πριν από 200,000-50,000 χρόνια φαίνεται πως εμφανίστηκε το είδος του σύγχρονου ανατομικά ανθρώπου – ο λεγόμενος Homo sapiens – στην Αφρική. Έζησε παράλληλα για κάποιες χιλιάδες χρόνια μαζί με τον Neandertal ώσπου στο τέλος υπερίσχυσε έναντι αυτού και οδήγησε στην εξαφάνισή του (εικ. 2).

Κατά τη διάρκεια όλων αυτών των χιλιετιών, θεμελιώθηκαν μερικά από τα κυριότερα χαρακτηριστικά του πολιτισμού –δηλαδή η τεχνολογία, ο έναρθρος λόγος, η συμβολική σκέψη, καθώς και η συνειδητή εκμετάλλευση του φυσικού περιβάλλοντος (Κοτjaborουλου & Bailey 1998, 15). Το κάθε είδος ξεχωριστά εξελίχθηκε νοητικά και κατέκτησε επιμέρους δεξιότητες που συνέβαλαν στην επιβίωση του από τις δυσχερείς συνθήκες που επικρατούσαν (καιρικά φαινόμενα και μεγάλοςωμα άγρια ζώα).

Η Παλαιολιθική εποχή υποδιαιρείται σε τρεις περιόδους: την Πρώιμη Παλαιολιθική (2,6 εκ.-200, 000 χρόνια), τη Μέση (200,000-35,000 χρόνια) και την Ύστερη Παλαιολιθική περίοδο (35,000-10,000 χρόνια). Στην Ευρώπη η αρχή της Πρώιμης Παλαιολιθικής ταυτίζεται με την άφιξη του Homo erectus –800,000 χρόνια πριν από σήμερα, δηλαδή στην αρχή του Μέσου Πλειστοκαίνου. Η Μέση Παλαιολιθική καλύπτει μέρος του Μέσου και Ανώτερου Πλειστοκαίνου. Ο Homo erectus δίνει τη θέση του στον Neanderthal και προς το τέλος της Μέσης και αρχή της Ύστερης Παλαιολιθικής εμφανίζεται ο Homo sapiens, ο οποίος αποτελεί ένα ξεχωριστό είδος κι όχι εξέλιξη των προηγούμενων. Η Ύστερη Παλαιολιθική διαδραματίζεται στη διάρκεια του Ανώτερου Πλειστοκαίνου ενώ χαρακτηρίζεται από τη σημαντική αλλαγή του ανθρώπινου είδους με τη εμφάνιση του Homo sapiens, ο οποίος αντικατέστησε τον άνθρωπο του Neandertal. Οι δύο αυτοί τύποι ανθρώπων συνυπήρξαν ένα μεγάλο χρονικό διάστημα μέχρι την οριστική εξαφάνιση του Neandertal.

1.2. Δομές κατοίκησης και τρόπος ζωής (οικονομία, τεχνολογία)

Σύμφωνα με τον Binford, ως εγκατάσταση –από την άποψη ενός συστήματος διαβίωσης– μπορεί να οριστεί η επανειλημμένη χρήση ενός χώρου από κάποιους συμμετέχοντες που ενεργούν βάσει ενός κοινού πολιτισμικού συστήματος (Binford 1982, 5). Ο παλαιολιθικός άνθρωπος λοιπόν, εγκαθίσταντο τόσο σε σπήλαια και βραχοσκεπές όσο και σε υπαίθριες θέσεις. Κατά τη διάρκεια των πρώτων ερευνών σχετικά με την Παλαιολιθική εποχή και μέχρι πριν λίγες δεκαετίες επικρατούσε –εσφαλμένα– η άποψη πως ο παλαιολιθικός άνθρωπος διαβιούσε μόνο σε σπήλαια εξ ου και η έκφραση «άνθρωπος των σπηλαίων». Φυσικά πλέον έχει γίνει αποδεκτό πως

η εικόνα αυτή είναι μονομερής και πως ο παλαιολιθικός άνθρωπος διέμενε εξίσου σε σπήλαια αλλά και σε υπαίθριους καταυλισμούς.

Τα σπήλαια είναι ευδιάκριτα στο φυσικό τοπίο και λόγω του ότι ήταν εύκολος ο εντοπισμός τους προσέλκυσαν το ενδιαφέρον των παλαιολιθικών αρχαιολόγων στις πρώτες έρευνες. Επιπροσθέτως, τα σπήλαια παρουσιάζουν υψηλή αρχαιολογική ευκρίνεια, γεγονός το οποίο σημαίνει πως διασώζουν μεγάλο μέρος πληροφοριών και τα αρχαιολογικά κατάλοιπα εντοπίζονται σε μεγάλη πυκνότητα. Τέλος, παρουσιάζουν μικρή ιζηματογένεση με αποτέλεσμα να προσφέρονται για ευνοϊκότερη μελέτη των αρχαιολογικών καταλοίπων. Η εξέταση ενός σπηλαίου προσφέρει πληροφορίες σχετικά με τη χωρική οργάνωση μίας θέσης και ταυτοχρόνως η καλή διατήρηση των καταλοίπων δίνει τη δυνατότητα μελέτης της στρωματογραφίας (εικ. 3,4).

Εν αντιθέσει, οι υπαίθριες θέσεις είναι πιο δύσκολο να διακριθούν μέσα στο φυσικό περιβάλλον, καθώς η ιζηματογένεση αλλά και οι μεταγενέστερες επιχώσεις έχουν επιδράσει αρνητικά στη διατήρηση των καταλοίπων. Η παλαιολιθική έρευνα των τελευταίων ετών έχει προσανατολιστεί προς τον εντοπισμό και τη μελέτη υπαίθριων θέσεων με σκοπό την αποσαφήνιση της χωρικής οργάνωσης τόσο του ίδιου του καταυλισμού όσο και του ευρύτερου δικτύου θέσεων. Οι ανοιχτές υπαίθριες θέσεις αποτελούν ένα αναπόσπαστο μέρος του περιβάλλοντος μέσα στο οποίο βρίσκονται. Σε αντίθεση με τα σπήλαια, τα οποία είναι σκεπαστές θέσεις με εμφανή πλεονεκτήματα, οι υπαίθριοι καταυλισμοί ή ακριβέστερα, η φύση των δραστηριοτήτων που λάμβαναν χώρα σε αυτούς δεν είναι πάντοτε ευκρινώς ξεκάθαρες από την τοποθεσία τους στο σύγχρονο τοπίο (εικ. 5). Προκειμένου να κατανοηθούν αυτές οι δραστηριότητες, είναι απαραίτητο να γίνει προσπάθεια ανασύστασης του παλαιοπεριβάλλοντος και της παλαιογεωμορφολογίας κατά τη διάρκεια χρήσης μιας θέσης, γιατί αυτοί οι παράγοντες επηρεάζουν το είδος των δραστηριοτήτων που λάμβαναν χώρα και το αντίστροφο (Greenbaum 2014, 204).

Τα σπήλαια που επέλεγαν φαίνεται πως είχαν νοτιοανατολικό προσανατολισμό έτσι ώστε οι ακτίνες του ήλιου να προσφέρουν φως και ζεστασιά καθ' όλη τη διάρκεια της ημέρας. Εξάλλου πρέπει να λαμβάνεται υπόψη πως το ιδανικό σημείο διαβίωσης ήταν η είσοδος του σπηλαίου και εκεί εκτυλίσσονταν οι καθημερινές δραστηριότητες. Πέρα από τη φυσική προστασία του σπηλαίου από τα καιρικά φαινόμενα, έχει αποδειχθεί αρχαιολογικά πως οι παλαιολιθικοί με τεχνητές κατασκευές δημιουργούσαν επιπλέον προστασία από τα καιρικά φαινόμενα (άνεμος, βροχή). Παράλληλα, η επιλογή εγκατάστασης σε έναν υπαίθριο καταυλισμό φαίνεται

πως επηρεαζόταν άμεσα από τις πόσιμες πηγές νερού αλλά και από τις πηγές πρώτων υλών. Έτσι, οι καταυλισμοί τους στήνονταν είτε δίπλα στις όχθες κάποιου ποταμού ή δίπλα σε λίμνες, και γενικά σε οποιαδήποτε πηγή υδάτινου πόρου.

Ο νομαδικός τρόπος ζωής που χαρακτηρίζει την κοινωνία των παλαιολιθικών κυνηγών/συλλεκτών δεν αποκλείει την ανάγκη κάποιας προσωρινής εγκατάστασης, ακόμα κι αν δεν προσδιορίζεται από σταθερές κατασκευές. Σχετικά με το χαρακτήρα της εγκατάστασης, έχει αποδειχθεί αρχαιολογικά πως είχε είτε μόνιμο είτε ημιμόνιμο/εποχικό χαρακτήρα. Παράλληλα, μία θέση μπορεί να χαρακτηριστεί ως εξειδικευμένος χώρος δραστηριοτήτων, όπου πραγματοποιούνταν ένα συγκεκριμένο είδος εργασίας –θέση λατομείο και/ή θέση λάξευσης, κυνηγετική θέση και/ή θέση σφαγείο. Ενώ, σε μία εγκατάσταση είναι πιθανό να λάμβαναν χώρα πολλαπλές δραστηριότητες που είχαν μόνιμο ή ημιμόνιμο χαρακτήρα. Οι θέσεις με εγκατάσταση σύντομης χρονικής διάρκειας χαρακτηρίζονται από μικρού μεγέθους έκταση που αποτυπώνουν διαμονή λίγων ημερών πιθανόν από κάποια μικρή ομάδα κυνηγών-συλλεκτών δίπλα σε πηγές διαφόρων πρώτων υλών. Τα κατάλοιπά τους πιθανόν να είναι μικρά ζώα και στοιχεία άμεσης κατανάλωσης των μεγαλόσωμων θηραμάτων καθώς επίσης και μέτριος αριθμός λίθινων εργαλείων με ποικιλομορφία τύπων. Αντιθέτως, οι θέσεις που αποτυπώνουν μία μακρά χρονική διάρκεια εγκατάστασης (διάστημα μερικών εβδομάδων ή μηνών) χαρακτηρίζονται από εκτεταμένους καταυλισμούς με πλήθος δραστηριοτήτων. Παράλληλα, η επιλογή της τοποθεσίας έχει καθοριστεί από έναν αριθμό παραγόντων, όπως είναι η πρόσβαση σε πόσιμη πηγή νερού και σε άφθονες διατροφικές πηγές, η καταλληλότητα στέγασης –είτε πρόκειται για υπαίθρια είτε για στεγασμένη θέση–, συνήθως τοποθετημένη σε ένα περίπλοκο τοπογραφικό πεδίο. Ανάμεσα στα αρχαιολογικά ευρήματα εντοπίζονται άφθονα κατάλοιπα οστών ζώων σε αποσπασματική μορφή και διασκορπισμένα που αντιπροσωπεύουν διαφορετικά είδη ζώων. Ο αριθμός των λίθινων εργαλείων συνήθως είναι άφθονος, μεταξύ των οποίων εργαλεία κοπής και ξέστρα, ενώ συνήθως εντοπίζεται κι ένας αριθμός ιδιότυπων εργαλείων που προορίζονται για μια εξειδικευμένη δραστηριότητα. Η επανεγκατάσταση στην ίδια περιοχή μπορεί να υποδηλώνει είτε επαναλαμβανόμενη κατοίκηση σε κεντρικά τοποθετημένες βάσεις εγκατάστασης είτε εποχική εκμετάλλευση συγκεκριμένων θέσεων με πρόσβαση σε άφθονους πόρους (Butzer 1982, 201).

Διαφορές στη σύνθεση των λίθινων δειγμάτων είναι επίσης δυνατόν να παρουσιαστούν ανάμεσα στις υπαίθριες θέσεις και στα σπήλαια, λόγω των διαφορετικών δραστηριοτήτων που λάμβαναν χώρα σε κάθε μία από αυτές. Οι υπαίθριοι καταυλισμοί χρησιμοποιούνταν συνήθως ως χώροι πολλαπλών δραστηριοτήτων ενώ τα σπήλαια πιο συχνά ως χώροι εγκατάστασης. Διαφορά εντοπίζεται επίσης στη συνάθροιση της πανίδας που προέρχεται από τις υπαίθριες θέσεις και περιλαμβάνει μεταξύ άλλων τα κατάλοιπα μεγάλωσμων θηλαστικών συμπληρώνοντας έτσι την εικόνα που προκύπτει από τα σπήλαια, όπου ανευρίσκονται ζώα μικρότερου μεγέθους (Hovers & Belfer-Cohen 2013, S342).

Σε γενικές γραμμές, όπως αποδεικνύεται από τη μελέτη των αρχαιολογικών καταλοίπων αλλά και από την εθνογραφική παρατήρηση σύγχρονων νομάδων, φαίνεται πως η μετακίνηση των κυνηγών-συλλεκτών ήταν συνάρτηση διαφόρων παραγόντων, όπως είναι οι κλιματικές αλλαγές –και άρα μετανάστευση σε πιο θερμά κλίματα– και μετακινήσεις με σκοπό το κυνήγι των κοπαδιών που μετακινούνταν εποχικά. Επίσης, ένας καθοριστικός παράγοντας μετακίνησης ήταν η εύρεση και απόκτηση πρώτων υλών για κατασκευή λίθινων τεχνέργων. Η μελέτη της κινητικότητας των παλαιολιθικών κυνηγών-συλλεκτών καθώς και η δημιουργία αντίστοιχων μοντέλων κρίνεται απαραίτητη για τη διερεύνηση της Παλαιολιθικής εποχής και είναι καίριας σημασίας για την κατανόηση των παλαιολιθικών αρχαιολογικών δεδομένων. Ταυτόχρονα, η ανάλυση της χρήσης της γης σε επίπεδο επικράτειας επιτρέπει τη σύνδεση επιμέρους θέσεων με το ευρύτερο σύστημα κινητικότητας (Grove 2009, 222).

Έχουν σχηματιστεί διάφορα μοντέλα κινητικότητας των παλαιολιθικών κοινωνιών ενώ μεταξύ των πιο επικρατέστερων είναι το μοτίβο που δημιούργησε ο Binford ύστερα από την εθνογραφική έρευνα πεδίου που πραγματοποίησε στη φυλή των Ίνουιτ. Το 1982 λοιπόν, στο άρθρο του “The Archaeology of Place” παρουσιάζει τα μοντέλα κινητικότητας, τα οποία ορίζει βάσει των θέσεων εγκατάστασης (residential camps) και των μετακινήσεων που πραγματοποιούνται από και προς αυτές (εικ. 6). Ο Binford, υποστηρίζει πως η άμεση αλληλεπίδραση μεταξύ της ζώνης οικονομικών δραστηριοτήτων –που έχει σχέση πάντα με συγκεκριμένα μέρη– και της στρατηγικής κινητικότητας –που είναι η προσαρμογή ενός συστήματος στα σύνορα του γεωγραφικού του περιβάλλοντος– ορίζει το χαρακτήρα μίας αρχαιολογικής θέσης. Παράλληλα, ισχυρίζεται πως το κύριο χαρακτηριστικό του ανθρώπινου συστήματος καθορίζεται από μία σταθερή βάση κατοίκησης (home base ή residential

camp) και ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιεί μία ομάδα την έδρα αυτή είναι άμεσα συνδεδεμένος με τις κινήσεις από και προς αυτήν. Το συμπέρασμα στο οποίο οδηγήθηκε ο Binford υποδηλώνει πως εκτός από τα γεωγραφικά όρια, που ορίζουν μία θέση, υπάρχουν και τα πολιτισμικά όρια.

Στη συνέχεια του άρθρου αναλύει τις οικονομικές ζώνες δραστηριοτήτων που προκύπτουν από τις κινήσεις και τις αντίστοιχες δραστηριότητες των κυνηγών-συλλεκτών. Οι κινήσεις των παλαιολιθικών –σύμφωνα με το μοντέλο του Binford– ορίζονται σε δύο ακτίνες. Η πρώτη είναι η λεγόμενη ακτίνα περισυλλογής (foraging radius), η οποία βρίσκεται στον άμεσο περίγυρο της κύριας βάσης εγκατάστασης και αφορά τις δράσεις μίας ομάδας κυνηγών/τροφοσυλλεκτών που πραγματοποιούνται κατά τη διάρκεια μίας ημέρας και στο τέλος αυτής επιστρέφουν πίσω στη βάση τους. Η δεύτερη ακτίνα (logistical radius) βρίσκεται πέρα από τη ζώνη περισυλλογής και εξερευνάται από μία καθορισμένη ομάδα που έχει ένα συγκεκριμένο σκοπό (κυνήγι, τροφοσυλλογή, πρόσκτηση πρώτων υλών), ενώ η εξόρμηση αυτή περιλαμβάνει τουλάχιστον μία διανυκτέρευση της ομάδας εκτός της βάσης κατοίκησης λόγω της μακρινής απόστασης από αυτήν. Αυτές οι περιοχές εκμετάλλευσης ορίζονται από τον Binford ως ζώνες οικονομικής διαχείρισης (economic zonation) (Binford 1982, 7). Παράλληλα, αναφέρει πως βάσει των παρατηρήσεών του ορίζεται μία ζώνη επίσκεψης (visiting zone) πέρα από την logistical zone στην οποία είναι εγκατεστημένοι προσωρινά διάφοροι συγγενείς, συνέταιροι ανταλλαγής κ.ά.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, ο τρόπος ζωής του παλαιολιθικού ανθρώπου ήταν νομαδικός ενώ κύριες οικονομικές δραστηριότητές του αποτελούσαν το κυνήγι, η αλιεία και η περισυλλογή μαλακίων και φυτών (**εικ. 7**). Η συλλογή τροφών, το κυνήγι και το ψάρεμα συνοδεύονται από μετακινήσεις για διαρκή αναζήτηση φυσικών πόρων. Ως αποτέλεσμα, οι ομάδες που εμφανίζουν τέτοιο τρόπο ζωής είναι ολιγάριθμες προκειμένου να κινούνται πιο εύκολα. Για την ανασύσταση του τρόπου ζωής είναι απαραίτητη η μελέτη των καταλοίπων των ζώων που κυνηγήθηκαν, κυρίως θηλαστικά και πτηνά. Συγκεκριμένα, τα οστά μελετώνται ποσοτικά και ποιοτικά προσφέροντας γνώση σχετικά με την σχέση του ανθρώπου με το ζωικό κόσμο. Η αριθμητική σχέση των ζώων που ανήκουν στο ίδιο είδος υποδεικνύει ποια ζώα κυνηγήθηκαν, ενώ επίσης είναι δυνατόν να διαγνωσθεί η ποσότητα του κρέατος που καταναλώθηκε. Επίσης, είναι εφικτό να προσδιοριστεί εάν επρόκειτο για επιλεκτικό κυνήγι ή όχι. Τέλος, η μελέτη οδοντοστοιχιών ή των κεράτων των ελαφιών μπορεί να προσφέρει πληροφορίες σχετικά με την εποχή που κυνηγήθηκαν

τα ζώα και κατ' επέκταση σχετικά με την εποχή κατοίκησης μίας θέσης. Ενδείξεις για τις οικονομικές δραστηριότητες προέρχονται επίσης από τη μελέτη των εργαλειακών συνόλων, τόσο λίθινων όσο και οστέινων. Τα εργαλειακά σύνολα γίνονται αντικείμενα τριών ειδών μελετών: τεχνολογικής ανάλυσης, τυπολογικής ταξινόμησης και μελέτης των ιχνών χρήσης (Κουρτέση-Φιλιππάκη 1996, 22).

Το κυνήγι αποτελούσε την κύρια οικονομική δραστηριότητα καθ' όλη τη διάρκεια της Παλαιολιθικής εποχής, αν και κατά την Πρώιμη Παλαιολιθική είναι βέβαιο ότι συνυπήρχε με την πτωματοφαγία ζώων. Ο *Homo habilis* δεν είχε αποκτήσει ακόμα την ικανότητα να κυνηγάει μεγαλόσωμα ζώα αλλά ούτε και είχε την απαραίτητη κοινωνική οργάνωση για να πετύχει την διεκπεραίωση του κυνηγιού. Τα ζωοαρχαιολογικά κατάλοιπα που έχουν βρεθεί σε διάφορες θέσεις της Πρώιμης Παλαιολιθικής φαίνεται να είναι είτε από εγκαταλελειμμένα ζώα είτε αποτέλεσμα κυνηγιού από σαρκοφάγα ζώα. Στη συνέχεια, ο *Homo erectus* φαίνεται να αποκτά κάποιες κυνηγετικές δεξιότητες ενώ έχουν εντοπιστεί οστέινες αιχμές. Σημαντική συνεισφορά στη διεκπεραίωση του κυνηγιού αποτέλεσε η χρήση της φωτιάς και οι παγίδες. Στην πορεία, κατά τη Μέση Παλαιολιθική, το κυνήγι παραμένει η κύρια δραστηριότητα των παλαιολιθικών νομάδων, οι οποίοι κυνηγούσαν τα κοπάδια των ζώων κατά τις εποχικές τους μετακινήσεις και εγκαθίσταντο αναλόγως. Στην Ύστερη Παλαιολιθική περίοδο πλέον, ο *Homo sapiens* φαίνεται να παρουσιάζει έντονη υπερεξειδίκευση τόσο στις κυνηγετικές τεχνικές του όσο και στην επιλογή των θηραμάτων. Φαίνεται πως οι άνθρωποι αξιοποιούσαν τα θηράματά τους στο μέγιστο βαθμό ενώ τα οστά των ζώων χρησίμευαν επίσης ως οικοδομικό υλικό, ως καύσιμη ύλη, ως πρώτη ύλη για την κατασκευή εργαλείων, όπλων αλλά και αντικειμένων κόσμησης (Κουρτέση-Φιλιππάκη 1996, 59).

Παράλληλα με το κυνήγι, η περισυλλογή αποτελούσε τη δεύτερη κύρια οικονομική δραστηριότητα των παλαιολιθικών ανθρώπων, οι οποίοι περισυνέλεγαν αναλόγως τις διαθέσιμες φυτικές πηγές της περιοχής όπου διέμεναν. Σκοπός τους ήταν να καλύψουν αφενός τις διατροφικές τους ανάγκες και αφετέρου να αξιοποιηθούν ως προς την κάλυψη υλικοτεχνικών αναγκών και αισθητικών ενασχολήσεων. Για παράδειγμα, οι φυτικές ύλες, όπως ρίζες, φύλλα, βολβοί, κλαδιά, ξύλα, φρούτα χρησίμευαν για τη διατροφή, για το άναμμα και τη διατήρηση της φωτιάς καθώς και για τον εργαλειακό εξοπλισμό. Ωστόσο, λόγω της φθαρτής ύλης των οργανικών καταλοίπων είναι λίγα τα αρχαιολογικά κατάλοιπα διαθέσιμα προς μελέτη. Μόνο η γύρη και οι σπόροι παρέχουν κάποιου είδους πληροφορίες αλλά σε

αρκετά αποσπασματική μορφή. Ειδικά η γύρη μπορεί να πληροφορήσει σχετικά με τη βλάστηση και τα φυτά που υπήρχαν διαθέσιμα αλλά δεν αποτελεί στοιχείο του τι διάλεξε ο παλαιολιθικός άνθρωπος να καταναλώσει.

Ταυτοχρόνως, θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη και μία άλλη κύρια οικονομική δραστηριότητα που αποτελούσε μέρος της καθημερινότητας των παλαιολιθικών ανθρώπων και αφορά στον τομέα της αλιείας, μέσω της οποίας εξασφάλιζαν ένα σημαντικό κομμάτι των διατροφικών αναγκών τους. Σε αρκετές παλαιολιθικές θέσεις έχουν εντοπιστεί κατάλοιπα ψαριών τόσο θαλάσσιων όσο και ποτάμιων ή λιμναίων, ωστόσο τα πιο επιβεβαιωμένα δείγματα αφορούν στην Ύστερη Παλαιολιθική (Κουρτέση-Φιλιππάκη 1996, 72).

Τέλος, κεντρικός άξονας της οικονομικής δραστηριότητας των παλαιολιθικών ανθρώπων που κρίνεται απαραίτητο να αναφερθεί αποτελεί η λάξευση των λίθινων εργαλειακών τεχνέργων. Τα εργαλεία αποτελούν την πρώτη ένδειξη ανθρώπινων δραστηριοτήτων και κατασκευάζονται, χρησιμοποιούνται και εγκαταλείπονται, αποτυπώνοντας στο χώρο τα ίχνη της ανθρώπινης δραστηριότητας. Η τεχνολογία προϋποθέτει την ύπαρξη επικοινωνίας, την ανταλλαγή πληροφοριών, τη διατήρηση και τη συσσώρευση γνώσεων, τη μετάδοση ενός τεχνικού κεφαλαίου (Μουνδρέα-Αγραφιώτη 1996, 17). Η έρευνα και η μελέτη τους ορίζεται βάσει των αξόνων σε σχέση με την πρώτη ύλη, την τεχνολογία, την τυπολογία και την ιχνολογία.

Αν και οι πρώτες μελέτες των λίθινων τεχνέργων χαρακτηρίζονταν από την αυστηρή τυπολογική κατάταξη τους (19^{ος}-20^{ος} αι.), η νέα προοπτική εξέτασης των εργαλειακών συνόλων βασίζεται στον καθορισμό της πρώτης ύλης αλλά και των ιχνών χρήσης που φέρονται στην επιφάνεια του εργαλείου –και εξετάζονται τόσο μακροσκοπικά όσο και μικροσκοπικά.

Η μελέτη τόσο της επιλογής των πρώτων υλών που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή τους όσο και των ίδιων των τεχνέργων αποκωδικοποιεί τις επιλογές των παλαιολιθικών ανθρώπων και αποκαλύπτει τον χαρακτήρα της θέσης στην οποία εντοπίστηκαν. Ειδικότερα, η εξέταση του συνόλου των λίθινων τεχνέργων που βρίσκονται σε μία παλαιολιθική θέση, ως προς την ποσοτική και τυπολογική τους κατάταξη υποδηλώνει τον χαρακτήρα του καταυλισμού και αποκαλύπτει το είδος των δραστηριοτήτων που λάμβαναν χώρα σε αυτόν. Για παράδειγμα, η ανασύσταση ή όχι της τεχνολογικής αλυσίδας, η ύπαρξη εξειδικευμένων κυνηγετικών εργαλείων (αιχμές) ή όχι είναι μερικά από τα πιθανά σενάρια που εξετάζονται στο σύνολο ενός εργαλειακού συνόλου. Η αναγνώριση των σταδίων παραγωγής εργαλείων έχει ως

στόχο τον προσδιορισμό των πηγών πρώτης ύλης, της προμήθειας και της κυκλοφορίας τους που προσφέρει απαραίτητες πληροφορίες για τη συμπεριφορά του παλαιολιθικού ανθρώπου. Η πρωταρχική επιλογή της πρώτης ύλης προερχόταν από το άμεσο περιβάλλον του καταυλισμού ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις φαίνεται πως εκστράτευαν σε πιο μακρινές επικράτειες προκειμένου να αποκτήσουν το κατάλληλο πέτρωμα για την κατασκευή των εργαλείων τους (Κουρτέση-Φιλιππάκη 1996, 10). Ο προσδιορισμός της προέλευσης των λίθινων πρώτων υλών μπορεί να προσδιορίσει τον τρόπο και το βαθμό κινητικότητας του παλαιολιθικού κυνηγού-συλλέκτη και να ορίσει την επικράτεια μέσα στην οποία κινούνταν.

2. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΕΠΟΧΙΚΟΤΗΤΑΣ

Στο παρόν κεφάλαιο θα αναλυθεί η αναγκαιότητα της εξέτασης της εποχικής κατοίκησης μίας αρχαιολογικής θέσης κατά την Παλαιολιθική εποχή και στη συνέχεια θα παρουσιαστεί η μεθοδολογία βάσει της οποίας καθίσταται δυνατή η διάγνωσή της.

Ήδη από τη δεκαετία του '60 αρκετοί αρχαιολόγοι άρχισαν να αντιλαμβάνονται τη σημασία της μελέτης των ζωικών καταλοίπων ως φορείς πληροφόρησης σχετικά με την παλαιολιθική οικονομία – όπως συμβαίνει και με τα λίθινα τέχνηρα που ανακτώνται από μία θέση. Δόθηκε επομένως ιδιαίτερη έμφαση στη μελέτη των απολιθωμένων οστών ζώων αλλά και άλλων ζωοαρχαιολογικών καταλοίπων – όπως δόντια ή κέρατα ελαφιού – που ήδη απασχολούσε άλλους επιστημονικούς κλάδους, όπως η γεωλογία (Butzer 1982, 191). Τα ζωικά κατάλοιπα που ανακτώνται από μία αρχαιολογική θέση υποδηλώνουν την περίοδο του χρόνου κατά την οποία αξιοποιούνταν μία διατροφική πηγή και κατ' επέκταση την περίοδο που ήταν κατειλημμένη η θέση από τους παλαιολιθικούς. Ωστόσο, είναι απαραίτητο ο εκάστοτε ερευνητής να έχει κατά νου ότι η απουσία αποδείξεων δε σημαίνει απαραίτητως απόδειξη της απουσίας. Με άλλα λόγια, τα στοιχεία σχετικά με την περίοδο κατοίκησης μίας θέσης είναι εύκολο να ερευνηθούν αλλά δε μπορεί να γίνει γνωστό σε ποια περίοδο/περιόδους δεν κατοικούνταν αυτή (Davis 1986, 75).

3. ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΟΡΙΣΜΟΙ

Φαίνεται πως οι έρευνες πεδίου των τελευταίων ετών προσανατολίζονται περισσότερο στην κατανόηση του τρόπου διαβίωσης, των μοντέλων κατοίκησης καθώς και των δικτύων ανταλλαγής μεταξύ των επιμέρους θέσεων παρά στην αυστηρή εξέταση της στρωματογραφικής ακολουθίας και της τυπολογικής κατάταξης των υλικών αντικειμένων. Για να επιτευχθεί αυτός ο στόχος είναι απαραίτητη η συνολική θεώρηση των μεμονωμένων θέσεων και η ένταξή τους μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο μιας επικράτειας. Η μελέτη της ταφονομίας αλλά και η ζωοαρχειολογική έρευνα προσφέρουν γνώσεις σχετικά με σημαντικά θέματα της παλαιολιθικής εποχής, όπως είναι οι στρατηγικές κυνηγιού των προϊστορικών ανθρώπων, οι πρακτικές των ανθρώπων σχετικά με την εξημέρωση των άγριων ειδών ζώων καθώς και οι δραστηριότητες που λάμβαναν χώρα από τους παλαιολιθικούς κυνηγούς-συλλέκτες σε μία συγκεκριμένη θέση (Wilczynski et al. 2015, 60).

Η εξέταση τόσο των ζωοαρχειολογικών καταλοίπων αλλά και της τεχνολογίας των λίθινων εργαλειακών συνόλων παρέχει τις απαραίτητες πληροφορίες προκειμένου να οδηγηθεί η αρχαιολογική σκέψη προς την επίλυση της ανασύνθεσης του συστήματος οργάνωσης των θέσεων. Ο πρωταρχικός σκοπός της ζωοαρχειολογίας συγκεκριμένα είναι η αποσαφήνιση των μοτίβων εγκατάστασης των προϊστορικών καταυλισμών και υψηλότερη βλέψη είναι η μελέτη των σχέσεων μεταξύ ανθρώπων και ζώων όπως αλληλεπιδρούν στο χώρο και με τον τρόπο που αλλάζουν οι κοινές προσαρμοστικές πρακτικές επιβίωσής τους με το πέρασμα του χρόνου.

Τα οστεολογικά κατάλοιπα της πανίδας που ανακτώνται από μία θέση μπορούν να μελετηθούν με διάφορους τρόπους και για διάφορους σκοπούς. Πραγματοποιείται η μελέτη τους σε ποσοτικό και ποιοτικό επίπεδο προκειμένου να διερευνηθούν σημαντικά ζητήματα σχετικά με την εγκατάσταση των ανθρώπων στην εκάστοτε θέση που μελετάται. Τα κατάλοιπα είναι επίσης δυνατόν να καταταχθούν τυπολογικά στο αντίστοιχο είδος ζώου, στο οποίο ανήκουν δίνοντας έτσι πληροφορίες σχετικά με την ποικιλία της πανίδας που ήταν διαθέσιμη στους παλαιολιθικούς κυνηγούς. Επιπλέον, εξετάζεται η επιφάνεια των οστών για τυχόν τροποποιήσεις προκειμένου να διευκρινιστεί εάν έχουν υποστεί επεξεργασία από ανθρώπινη δραστηριότητα ή εάν αυτή οφείλεται σε κάποιον άλλο εξωτερικό παράγοντα. Τα οστά αλλά και τα δόντια αποτελούν τα πιο ανθεκτικά μέρη του σκελετού και είναι τα μόνα που διασώζονται σε

καλή κατάσταση σε μία αρχαιολογική θέση, επιβιώνοντας από μεταγενέστερες καταστροφικές διαβρωτικές διαδικασίες, προσφέροντας έτσι τη δυνατότητα μελέτης τους για να εξαχθούν τα αντίστοιχα συμπεράσματα σχετικά με τα ερευνητικά ερωτήματα που έχουν τεθεί. Ωστόσο, η εκτίμηση της ηλικίας βάσει της πτώσης των δοντιών αλλά και βάσει του σταδίου φθοράς εμπεριέχει κάποια προβλήματα, καθώς αυτοί οι δύο παράμετροι μπορεί να επηρεαστούν από διάφορους παράγοντες, όπως είναι το φύλο του ζώου αλλά και η διατροφή του (Landon 1988, 86).

Κατά τη δεκαετία του '60 ανακαλύφθηκε η μέθοδος εξέτασης της οστεΐνης των δοντιών μέσω της οποίας καθίστατο δυνατός ο προσδιορισμός της ηλικίας ενός ζώου. Η μέθοδος αυτή είναι ιδιαίτερα χρήσιμη τόσο για τους βιολόγους όσο και για τους αρχαιολόγους καθώς παρέχει χρήσιμες πληροφορίες σχετικά με την ηλικία του ζώου και τη στιγμή του θανάτου του αλλά και σχετικά με άλλες παραμέτρους, όπως είναι η διεκπεραίωση ή όχι εποχικού κυνηγιού (**εικ. 8**). Ωστόσο, αν και η μικροσκοπική ανάλυση της οστεΐνης ήταν γνωστή από εκείνη τη δεκαετία φαίνεται πως το ερευνητικό ενδιαφέρον των αρχαιολόγων ήταν στραμμένο στην κατανόηση διαφορετικών ζητημάτων και δεν τέθηκε άμεσα σε εφαρμογή σε τόσο μεγάλο βαθμό η εν λόγω μέθοδος.

Την ίδια δεκαετία, εμφανίστηκε το επιστημολογικό υπόδειγμα της λεγόμενης Νέας ή Διαδικαστικής αρχαιολογίας, η οποία αν και υπερασπίστηκε τη μελέτη όλων των συνιστωσών των πολιτισμικών συστημάτων, οι αρχαιολογικές δημοσιεύσεις υποδηλώνουν ότι οι περισσότεροι οπαδοί της Νέας αρχαιολογίας είχαν εστιάσει στα οικονομικά πρότυπα διαβίωσης, το εμπόριο και σε μικρότερο βαθμό στην κοινωνική οργάνωση (Trigger 2005, 336).

Η προσέγγιση της Νέας αρχαιολογίας βασιζόταν σε μία εξελικτική ερμηνεία της πολιτισμικής αλλαγής και οι εκφραστές της προσπαθούσαν να κατανοήσουν τις κανονικότητες που παρουσίαζε αυτή η διαδικασία. Οι κανονικότητες αυτές ήταν μεγάλης ισχύος και μπορούσαν να μελετηθούν χρησιμοποιώντας ένα υλιστικό πλαίσιο. Η σημασία της μετανάστευσης και της διάχυσης των λαών μειώθηκε προς όφελος της ερμηνείας των αλλαγών ενώ έλαβαν χώρα μέσα σε πολιτισμικά συστήματα εντός μεγάλων χρονικών περιόδων. Οι παραδοσιακές τυπολογικές μελέτες που απέβλεπαν στην αποσαφήνιση των χρονολογιών και των τοπικών παραλλαγών του υλικού πολιτισμού θεωρήθηκαν παρωχημένες ενώ σημειώθηκε αντίστοιχη αύξηση των ερμηνειών των αρχαιολογικών δεδομένων (Trigger 2005, 345).

Διαφαίνεται λοιπόν, πως η ανακάλυψη της μεθοδολογικής προσέγγισης προσδιορισμού της ηλικιακής ομάδας των ζώων δε συνάδει με τις αρχαιολογικές κατευθύνσεις και τα ερευνητικά ερωτήματα των αρχαιολόγων της εποχής. Η στροφή του ενδιαφέροντος προς τη διερεύνηση του ζητήματος της εποχικής χρήσης μίας παλαιολιθικής θέσης προέκυψε κάποια χρόνια αργότερα, τη δεκαετία του '80 ενώ η εντατική χρήση της μεθοδολογίας για την απόκτηση των απαραίτητων πληροφοριών φαίνεται πως ξεκίνησε εντατικά από τις αρχές του 21^{ου} αιώνα.

4. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΞΕΤΑΣΗΣ ΤΗΣ ΕΠΟΧΙΚΟΤΗΤΑΣ

Η μεθοδολογία της μελέτης της ταφονομίας και του ζωοαρχαιολογικού υλικού είναι εφαρμοσμένη σε σύγχρονα διεπιστημονικά προγράμματα, καθιστώντας εφικτή τη γνώση –μεταξύ άλλων σημαντικών θεμάτων– σχετικά με ζητήματα που αφορούν τις κυνηγετικές τεχνικές των προϊστορικών κοινωνιών, τις ανθρώπινες πρακτικές σχετικά με τη διαχείριση των άγριων ειδών ζώων καθώς και τις δραστηριότητες που λάμβαναν χώρα από τους παλαιολιθικούς κυνηγούς-συλλέκτες σε μία συγκεκριμένη θέση (Wilczynski et al. 2015, 60).

Η εποχικότητα σε μία παλαιολιθική θέση μπορεί να διακριθεί μέσω διαφόρων τύπων ζωοαρχαιολογικών καταλοίπων που χωρίζονται στις εξής κατηγορίες: διάφορα ζώα που βρίσκονται παρόντα σε ένα συγκεκριμένο μέρος και χρόνο, όπως είναι τα μεταναστευτικά πουλιά και τα έντομα νύμφες. Επίσης, τα σκελετικά μέρη που υπάγονται σε κάποιου είδους τροποποιήσεις κατά τη διάρκεια συγκεκριμένης εποχής, όπως είναι τα κέρατα ελαφιού, αναπτυσσόμενα οστά των άκρων και νεογιλά δόντια. Οι σκληροί ιστοί που αναπτύσσονται σταδιακά, όπως η αναπτυσσόμενη άκρη των θαλάσσιων οστρέων, οι σπόνδυλοι των ψαριών, οι ωτόλιθοι καθώς και η οστεΐνη των δοντιών στα θηλαστικά ζώα. Και τέλος, οι σκληροί ιστοί που απορρίπτονται σε συγκεκριμένη ηλικία, όπως τα νεογιλά δόντια των θηλαστικών (Davis 1987, 75). Στη συνέχεια, θα αναλυθούν τα επιμέρους ζωοαρχαιολογικά κατάλοιπα που μπορεί να ανακτηθούν σε μία θέση και να επιτρέψουν την εξαγωγή αντίστοιχων συμπερασμάτων σχετικά με την εποχικότητα.

4.1. Σύντηξη της επίφυσης των οστών

Η μέθοδος προσδιορισμού της ηλικίας ενός ζώου μέσω της εξέτασης των οστών πραγματοποιείται με την αναγνώριση του βαθμού της σύντηξης της επίφυσης του οστού, εάν δηλαδή αυτή έχει πραγματοποιηθεί και σε ποιο στάδιο βρίσκεται (**εικ. 8**). Πιο αναλυτικά, κρίνεται απαραίτητος ένας μικρός σχολιασμός σχετικά με τη μορφολογία των οστών για να καταστεί πιο εύκολη η κατανόηση της μεθόδου. Τα επιμήκη οστά του σκελετού έχουν δύο άκρα που ονομάζονται επιφύσεις, ενώ το μεταξύ τους κυλινδρικό τμήμα ονομάζεται διάφυση. Η σύντηξη της επίφυσης λοιπόν, αναφέρεται στο γεγονός της συγκόλλησης του μέρους της επίφυσης επάνω στη διάφυση. Τα οστά προσχηματίζονται κατά την εμβρυϊκή ζωή ωστόσο συνεχίζουν να αναπτύσσονται κατά τη διάρκεια της ζωής του ατόμου και η διαδικασία τροποποίησης του οστού ολοκληρώνεται σε δύο στάδια, στον πρωτογενή πυρήνα οστέωσης και στα δευτερογενή κέντρα οστέωσης. Η επίφυση ορισμένων οστών συγκολλείται κατά τη βρεφική ηλικία, ενώ κάποιων άλλων ολοκληρώνεται στην εφηβεία. Επομένως, το στάδιο οστέωσης και η συνένωση της επίφυσης με το υπόλοιπο μέρος του οστού υποδηλώνει την ηλικία του ζώου. Κάθε επιμέρους επίφυση του σκελετού ενός θηλαστικού διαθέτει τη δική του προκαθορισμένη ηλικία ολοκλήρωσης που μπορεί να είναι ήδη από τη γέννηση έως το τέλος της εφηβικής ηλικίας ή ακόμα και κατά τη διάρκεια της περιόδου ανάπτυξης (Davis 1987, 49).

4.2. Ψάρια και μαλάκια

Εκτός από τα θηλαστικά, τα ψάρια και τα μαλάκια αποτελούσαν βασικό στοιχείο της διατροφής του παλαιολιθικού ανθρώπου ενώ ταυτόχρονα διατηρούνται επαρκώς στα αρχαιολογικά κατάλοιπα μίας θέσης. Σε αντίθεση με τα ζώα που διαθέτουν μεγάλο αριθμό οστών, τα ψάρια διαθέτουν ένα μοναδικό σπόνδυλο ενώ τα μαλάκια ανήκουν στην κατηγορία των ασπόνδυλων ζώων, και συνήθως δεν τροποποιούν τον σκληρό ιστό τους αλλά συνεχίζεται η αύξησή του κατά τη διάρκεια της ζωής τους (**εικ. 9**). Ενώ διάφοροι παράγοντες όπως οι εποχικές διαφοροποιήσεις, δηλαδή η θερμοκρασία και/ή διατροφική διαθεσιμότητα τείνουν να επηρεάζουν το βαθμό με τον οποίο εναποτίθεται ο σκληρός ιστός (Davis 1987, 60). Ειδικότερα, η ανάπτυξή τους είναι ραγδαία όταν η προσφερόμενη τροφή βρίσκεται σε αφθονία και αυτό

συμβαίνει συνήθως κατά τους πιο θερμούς μήνες, και πραγματοποιείται πιο αργή εξέλιξη της ανάπτυξής τους όταν οι απαιτούμενες διατροφικές πηγές είναι σε έλλειψη, δηλαδή κατά τους χειμερινούς μήνες.

Αυτή η διαφοροποίηση στο βαθμό ανάπτυξης είναι συχνά ορατή στην επιφάνεια των σπονδύλων σαν αποτύπωση κάποιων σειρών από δαχτυλίδια ή γραμμές διαφορετικής αδιαφάνειας που χαρακτηρίζονται ως προσαυξήσεις. Επομένως, η άθροιση ή μέτρηση των εποχικών δαχτυλιδιών μπορεί να προσφέρει την εκτίμηση της ηλικίας θανάτου ενός ζώου (ψάρι ή μαλάκιο) και η σχετικά εγγενής σχέση της φύσης της τελευταίας προσαύξησης μπορεί ορισμένες φορές να αποκαλύψει την εποχή κατά την οποία πραγματοποιήθηκε ο θάνατος (Davis 1987, 60).

4.3. Ωτόλιθοι ψαριών

Οι ωτόλιθοι είναι κρύσταλλοι με σύσταση ανθρακικού ασβεστίου που βρίσκονται στο εσωτερικού του αφτιού των περισσότερων σπονδυλωτών ζώων και συσχετίζονται κυρίως με την ικανότητα ισορροπίας του ατόμου. Στα σπονδυλωτά ψάρια οι ωτόλιθοι είναι αρκετά μεγάλοι και αυξάνονται σε ημερήσια προσαύξηση (**εικ. 10**). Οι πιο μεγάλοι και πιο χαρακτηριστικοί είναι αυτοί που έχουν σχήμα βέλους και διαθέτουν τη μεγαλύτερη δυνατότητα προσδιορισμού της εποχικότητας. Οι ωτόλιθοι των ψαριών είναι από τις πιο ασφαλείς μεθόδους προσδιορισμού της ηλικίας ενός ζώου, ωστόσο ο εντοπισμός τους σε μία αρχαιολογική θέση δεν είναι εύκολο να πραγματοποιηθεί (Davis 1987, 82).

4.4. Κέρατα (Horns και Antlers)

Ανάμεσα στα οστεολογικά δείγματα πανίδας που μπορεί να εντοπιστούν σε μία θέση είναι και τα κέρατα των ζώων. Ένας κύριος διαχωρισμός υφίσταται ανάμεσα στα κέρατα των βοοειδών (horns) που έχουν μόνιμο χαρακτήρα και φέρονται κυρίως από τα αρσενικά αλλά σε κάποιες περιπτώσεις και από τα θηλυκά ζώα (**εικ. 11**). Αντιθέτως, τα κέρατα των ελαφοειδών (antlers) έχουν προσωρινό χαρακτήρα καθώς παρατηρείται πτώση τους σε ετήσιο κύκλο και είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα των αρσενικών ζώων (**εικ. 12**). Δεδομένου ότι η πτώση τους πραγματοποιείται σε συγκεκριμένη εποχή του χρόνου (τέλος του χειμώνα) η ανεύρεσή τους σε μία

αρχαιολογική θέση προσφέρει πληροφορίες σχετικά με την εποχή που θανατώθηκε το ζώο (Davis 1987, 59). Παράλληλα, κρίνεται απαραίτητο να σημειωθεί ότι ορισμένοι ερευνητές έχουν σχολιάσει πως ο προσδιορισμός της ηλικίας θανάτου μέσω της εξέτασης των κεράτων δεν αποτελεί ασφαλή μέθοδο καθώς τα κέρατα αποτελούσαν προσφιλέ υλικό για την κατασκευή διαφόρων τύπων εργαλείων των παλαιολιθικών ανθρώπων και μπορεί να τα περισυνέλεξαν την εποχή κατά την οποία πραγματοποιούνταν η πτώση τους και να τα φύλασσαν σε κάποιο αποθηκευτικό μέρος έως ότου τα χρειαστούν (Davis 1987, 77).

4.5. Δόντια θηλαστικών

Τα δόντια είναι από τα πιο καλοδιατηρημένα μέρη του σκελετού που ανακτώνται από τα απολιθωμένα οστά των πρωτευόντων θηλαστικών ενώ εμπεριέχουν πλήθος πληροφοριών, όπως τον ταξινομικό χαρακτήρα του ζώου, το φύλο και την ηλικία του (εικ. 13, 14). Οι νέες έρευνες που προκύπτουν παρέχουν σημαντικά στοιχεία σχετικά με καίρια ζητήματα, όπως είναι η πρόσβαση των παλαιολιθικών συλλεκτών σε διατροφικούς πόρους, τα μοτίβα μετανάστευσης των ζώων, τα οικοσυστήματα και την ταξινομία. Παράλληλα, η εξέλιξη του τομέα της τεχνολογίας σχετικά με το επίπεδο της ποιότητας της εικόνας αλλά και των βοηθητικών εργαλείων προσφέρει ακόμα περισσότερες δυνατότητες σχετικά με τη διερεύνηση σημαντικών ζητημάτων της προϊστορίας, και ειδικότερα της παλαιολιθικής περιόδου (Smith & Tafforeau 2008, 213).

Η μέθοδος ανάλυσης της οστεΐνης των δοντιών χρησιμοποιείται ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του '60 κυρίως στις ανασκαφές που λάμβαναν χώρα στη Βόρεια Αμερική. Ωστόσο, μέχρι τη δεκαετία του '90 λίγοι αρχαιολόγοι είχαν ασχοληθεί με την ανάλυση της –παρά τη σπουδαιότητα της μελέτης της– καθώς δεν είχαν κατανοηθεί πλήρως ο τρόπος και οι λόγοι προσαύξησης της οστεΐνης και αυτή η δυσνόητη λειτουργία την οδηγούσε σε μη ασφαλή συμπεράσματα. Παράλληλα, λόγω περιορισμένης τεχνολογικής δυνατότητας θεωρείτο δύσκολη η δημιουργία της λεπτής τομής του δοντιού και η μικροσκοπική του εξέταση (Lieberman 1994, 525). Αν και η μέθοδος αυτή είναι πιο συνήθης για τον προσδιορισμό της ηλικίας των σπληφόρων ζώων και θαλάσσιων θηλαστικών, έχει χρησιμοποιηθεί και για την μελέτη ανθρώπινων σκελετικών καταλοίπων. Λόγω του γεγονότος ότι οι λόγοι προσαύξησης

της οστεΐνης δεν είναι πλήρως κατανοητοί, θεωρείται απαραίτητο να εξετάζονται στο μικροσκόπιο δόντια κατά τομή από δείγματα σύγχρονων ζώων που ανήκουν στο ίδιο είδος με το εξεταζόμενο ζώο (Lieberman et al. 1992, 58). Ο προσδιορισμός της ηλικίας θανάτου και κατ' επέκταση της εποχής κατά την οποία πραγματοποιήθηκε είναι ήσσονος σημασίας για τους αρχαιολόγους καθώς με αυτή την πληροφορία είναι εφικτό να προσδιοριστεί η εποχή εγκατάστασης σε μία θέση, αλλά και να εξεταστούν οι πιθανές στρατηγικές κυνηγιού των διαθέσιμων ζώων σε μία επικράτεια.

Κρίνεται απαραίτητο, να προηγηθεί η παρουσίαση της βιολογικής υπόστασης της οστεΐνης προκειμένου να κατανοηθεί τόσο η μεθοδολογία εξέτασής της όσο και τα αποτελέσματα αυτής (**εικ. 15**). Η οστεΐνη είναι ένας ιστός που ομοιάζει στη σύνθεσή του με αυτή του οστού. Περιβάλλει τις ρίζες των δοντιών και συμβάλλει στο να συγκρατούνται στον περιοδοντικό σύνδεσμο. Από τους διάφορους τύπους οστεΐνης, η μη κυτταρική οστεΐνη είναι συχνά η πιο κατάλληλη για την εξέταση της εποχικότητας (Lieberman et al. 1992, 57), ενώ οι διαφορές που παρατηρούνται ανάμεσα σε διάφορους τύπους μη κυτταρικής οστεΐνης πιθανόν να οφείλονται στους διατροφικούς παράγοντες. Η οστεΐνη ιστολογικά χωρίζεται σε δύο κατηγορίες, την κυτταρική και τη μη κυτταρική, οι οποίες διαθέτουν αμφοτέρως τους χαρακτηριστικούς δακτυλίους. Η κυτταρική οστεΐνη είναι χρήσιμη για τον προσδιορισμό της ηλικίας του ζώου τη στιγμή που πέθανε αλλά δεν είναι τόσο χρήσιμη όσο η μη κυτταρική για την εκτίμηση της εποχής που συνέβη ο θάνατος λόγω του άνισου ρυθμού ανάπτυξης (Lieberman 1994, 527). Σε αντίθεση με άλλους ιστούς του δοντιού, όπως η αδαμαντίνη και η οδοντίνη, η οστεΐνη παραμένει συνεχώς τοποθετημένη πάνω σε αυτό καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής ενός δοντιού (Lieberman 1994, 526).

Η αύξηση του δοντιού ξεκινάει πριν τη στιγμή της γέννησης ενώ συνεχίζει να αναπτύσσεται μέχρι και την εφηβεία, και επομένως η εκτίμηση των χαρακτηριστικών της αυξητικής διαδικασίας μπορεί να αποκαταστήσει την εικόνα ενός ατόμου ως προς τα στοιχεία της γέννησής του, την επακόλουθη πίεση που βίωσε στη ζωή του μέχρι και τη στιγμή του θανάτου του (**εικ. 16**). Η δομή της οστεΐνης προσαυξάνεται κατά περιόδους, γεγονός το οποίο μπορεί να διαγνωστεί μικροσκοπικά καθώς στην επιφάνειά της σχηματίζονται κάποια ίχνη ως δακτύλιοι (**εικ. 17**). Η προσαύξηση που πραγματοποιείται κατά τη διάρκεια του χειμώνα δημιουργεί έναν δακτύλιο με μαύρο χρώμα, ενώ η θερινή προσαύξηση αποτυπώνεται στην επιφάνεια της με έναν άσπρο δακτύλιο (Νύνλτονά Fisάκονά 2013, 122). Επομένως, μετρώντας κανείς τους

δακτυλίους (οι δύο αντιστοιχούν σε ένα έτος) είναι εφικτό να υπολογιστεί η ηλικία του ζώου τη στιγμή που πέθανε. Η ηλικία θανάτου των ζώων μπορεί να εκτιμηθεί προσθέτοντας τον αριθμό των εποχών της ανάπτυξης της οστεΐνης έως τη στιγμή που το δόντι έπεσε, και η εποχή που πραγματοποιήθηκε ο θάνατος μπορεί να εκτιμηθεί από την κατάσταση της εξωτερικής λωρίδας (Lieberman 1994, 525).

Με άλλα λόγια, μέσω της εξέτασής της προσδιορίζεται η ηλικία αλλά και η εποχή θανάτου των θηλαστικών, ένα θέμα που αφορά τόσο τους αρχαιολόγους όσο και τους βιολόγους. Όταν ένα δόντι κοπεί κατά τομή και εξεταστεί μικροσκοπικά τότε η οστεΐνη εμφανίζεται χωρισμένη σε ομάδες, οι οποίες διαφέρουν οπτικά και συνδέονται άμεσα με την εποχή κατά την οποία αναπτύχθηκαν (Lieberman et al. 1992, 57). Το φαινόμενο αυτό της ετήσιας ή εποχικής αύξησης κατά επιμέρους ζώνες στα σκληρά μέρη των σπονδύλων διαφέρει ευκρινώς από είδος σε είδος αλλά έχει καταγραφεί να πραγματοποιείται στα δόντια, στα δερματικά οστά του κρανίου, στους κεντρικούς σπονδύλους και στην περιόστεα επιφάνεια των οστών των άκρων. Έχει παρατηρηθεί επίσης στα λέπια, στη σπονδυλική στήλη, στους ωτόλιθους και στα οστά της ουράς του ψαριού (Peabody 1961, 11).

Η ανάλυση της οστεΐνης του δοντιού μπορεί να φανεί χρήσιμη για την εξαγωγή αξιόπιστων αποτελεσμάτων σχετικά με την ηλικία σε περιπτώσεις όπου ο σκελετός δεν έχει διασωθεί σε άρτια κατάσταση. Επομένως, οι ιστολογικές μέθοδοι, όπως είναι η ανάλυση της ετήσιας αύξησης της οστεΐνης μπορεί να φανεί χρήσιμη για την εξαγωγή αξιόπιστων ηλικιακών ομάδων από σκελετούς που δεν έχουν σωθεί επαρκώς (Gauthier et al. 2013, 42). Ο προσδιορισμός της ηλικίας των ζώων τη στιγμή που θανατώθηκαν καθώς και η εποχή στην οποία συνέβη αυτό παρέχει χρήσιμες πληροφορίες απαραίτητες για να απαντηθούν ερωτήσεις σχετικά με τον τρόπο ζωής στην παλαιολιθική κοινωνία (Landon 1988, 85).

Ωστόσο, υπάρχει το ενδεχόμενο οι μεταγενέστερες επιχώσεις να επηρεάσουν τη διατήρηση της δομής των δοντιών μέσα σε ένα αρχαιολογικό σύνολο και κατ' επέκταση να επηρεαστούν τα αποτελέσματα. Η πιο ανησυχητική περίπτωση είναι να χαθεί η εξωτερική προσαύξηση της οστεΐνης που εμπεριέχει τις πληροφορίες σχετικά με την ηλικία του ζώου (Lieberman et al. 1992, 58).

5. ΤΑ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Οι αρχαιολόγοι που έχουν ως αντικείμενο ενασχόλησης τη μελέτη της Παλαιολιθικής εποχής συχνά έρχονται αντιμέτωποι με τα μεθοδολογικά προβλήματα της έρευνας. Τα προβλήματα αυτά σχετίζονται με δύο παραμέτρους. Αφενός με τη δυσκολία εντοπισμού μίας παλαιολιθικής θέσης (κυρίως υπαίθριας) και αφετέρου με τη δυσμενή διατήρηση των οστεολογικών καταλοίπων (εικ. 18). Όπως ήδη συζητήθηκε σε προηγούμενη ενότητα, οι δράσεις των παλαιολιθικών εντοπίζονται στα σπήλαια και στις υπαίθριες θέσεις. Από τη μία μεριά, τα ίχνη της ανθρώπινης εγκατάστασης στα σπήλαια και στις βραχοσκεπές διατηρούνται χάρη στη φυσική προστασία που προσφέρουν αυτά και ευνοεί τη διατήρηση των καταλοίπων, όπως τη διατήρηση των λίθινων και οστέινων εργαλείων, των ανθρωπολογικών ή ζωικών καταλοίπων, κ.ά. (Κουρτέση-Φιλιππάκη 1996, 13). Από την άλλη μεριά όμως, αυτή η προστασία των αρχαιολογικών καταλοίπων δεν είναι εφικτή στον ίδιο βαθμό στην περίπτωση των υπαίθριων θέσεων, οι οποίες βρίσκονται εκτεθειμένες στα καιρικά φαινόμενα και υπόκεινται σε όλες τις διαβρωτικές διεργασίες που επιδρούν καταστροφικά με το πέρασμα των χιλιετιών. Παράλληλα, οι υπαίθριες θέσεις λόγω των μεταγενέστερων αποθέσεων δεν είναι εύκολα διακριτές στο φυσικό περιβάλλον μέσα στο οποίο βρίσκονται και ο εντοπισμός τους είναι αρκετά δύσκολος. Αλλά ακόμα και στην περίπτωση που εντοπιστεί μία παλαιολιθική θέση η κατάσταση διατήρησης των καταλοίπων δεν είναι βέβαιη. Το πρόβλημα δηλαδή, όσον αφορά στις υπαίθριες ανοιχτές θέσεις, έγκειται αφενός στον εντοπισμό τους και αφετέρου στη δυσμενή διατήρηση των οργανικών καταλοίπων, τα οποία είναι απαραίτητα για την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με την εποχικότητα.

Η μελέτη εθνογραφικών παραδειγμάτων από φυλές νομάδων κυνηγών-συλλεκτών υποδεικνύει πως οι καθημερινές τους δραστηριότητες λάμβαναν χώρα κυρίως στους υπαίθριους χώρους, με ένα εύρος δραστηριοτήτων να εκτυλίσσεται σε αυτούς. Αυτές οι δραστηριότητες ταυτίζονται εν μέρει με τις δραστηριότητες που θα λάμβαναν χώρα στα σπήλαια/βραχοσκεπές από τους παλαιολιθικούς ανθρώπους. Η εγκατάσταση, η κοινωνικοποίηση, το μοίρασμα της τροφής, το άναμμα της φωτιάς είναι μερικές από τις καθημερινές δραστηριότητες που θα πραγματοποιούνταν τόσο στις «σκεπαστές» όσο και στις υπαίθριες θέσεις. Ωστόσο, μερικές από αυτές είναι εφικτό να εκτυλιχθούν αποκλειστικά στην ύπαιθρο, όπως είναι ο εντοπισμός των φυτών αλλά και η περισυλλογή τους καθώς και η ανίχνευση θηραμάτων για την

κάλυψη των διατροφικών αναγκών, εύρεση καυσίμων για το άναμμα της φωτιάς, ή πρόσκτηση πρώτων υλών για την κατασκευή εργαλειακών συνόλων. Στατιστικά, ένας υπαίθριος καταυλισμός δίνει περισσότερες ευκαιρίες για ποικίλους τρόπους εγκατάστασης από τους ανθρώπους.

Ένα ακόμη μεθοδολογικό πρόβλημα έγκειται στο θέμα της κατοίκησης και των στρωμάτων εναπόθεσης. Όπως αναφέρει ο Binford είναι απαραίτητο ο εκάστοτε αρχαιολόγος να έχει στο νου του ότι δεν υφίσταται υποχρεωτική σχέση ανάμεσα στα αποθετικά επεισόδια και τα στρώματα κατοίκησης. Σε αυτό το γεγονός έγκειται η δυσκολία αναγνώρισης των αρχαιολογικών καταλοίπων ως προς την ερμηνεία τους. Μόνο σε περιπτώσεις πολιτισμικών πλαισίων με υψηλή ενεργητικότητα, είναι δυνατόν να συσχετιστούν οι δράσεις των ανθρώπων –τα θαμμένα τέχνηρα δηλαδή– με την προέλευση των στρωμάτων που αντιπροσωπεύουν στρώματα αποθετικών γεγονότων παράλληλα με στρώματα ανθρώπινης εγκατάστασης (Binford 1982, 16). Στην περίπτωση όπου μία θέση έχει κατοικηθεί έντονα για επάλληλες χρονικές φάσεις –και άρα εμφανίζει πυκνή συγκέντρωση καταλοίπων– το πιο πιθανό είναι πως όλες αυτές οι διαφορετικές φάσεις εγκατάστασης να παρουσιάζονται σε έναν ενιαίο γεωλογικό ορίζοντα, δημιουργώντας ένα αρχαιολογικό παλίμψηστο. Με άλλα λόγια, το παλίμψηστο δημιουργείται από τη διαδοχή διαφορετικών επεισοδίων κατοίκησης στην ίδια επιφάνεια, δηλαδή το δάπεδο του σπηλαίου και την απουσία μιας πρακτικής καθαρισμού της (Γαλανίδου 2009, 38). Το ζήτημα της εξέτασης του παλίμψηστου αφορά κυρίως στα σπήλαια και σε μικρότερο βαθμό στις ανοιχτές υπαίθριες θέσεις. Εκ των πραγμάτων, λόγω της φύσης των υπαίθριων χώρων που δεν ορίζονται από συγκεκριμένα πλαίσια είναι δύσκολο σε μία φάση επανάχρησης του χώρου να τοποθετηθεί ο καταυλισμός στο ίδιο ακριβώς σημείο με τον προηγούμενο (Sharon et al. 2014, 2).

Παρατηρείται λοιπόν, πως η σημασία των αρχαιολογικών καταλοίπων και η κατάσταση διατήρησης αυτών είναι αντιστρόφως ανάλογη με τον τύπο της θέσης στην οποία εντοπίζονται. Οι υπαίθριες θέσεις αν και θα μπορούσαν να προσφέρουν πλήθος πληροφοριών σχετικά με την χωρική οργάνωση ενός καταυλισμού, τις επιμέρους ζώνες δραστηριοτήτων, την αποκατάσταση του δικτύου θέσεων κ.ά. υστερούν τόσο ως προς την ευκολία του εντοπισμού τους μέσα στο σύγχρονο περιβάλλον όσο και στην επαρκή διατήρηση των οργανικών καταλοίπων.

Φαίνεται πως τα τελευταία χρόνια υφίσταται μία μετατόπιση των ερευνητικών ερωτημάτων από τη διερεύνηση χρονολογικών και στρωματογραφικών ζητημάτων

προς μία κατεύθυνση θέασης του παλαιολιθικού κόσμου με άξονα τον άνθρωπο και απώτερο σκοπό την αποκατάσταση των συστημάτων διαβίωσης. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την εξέλιξη των τεχνολογικών μεθόδων καθώς και τη διεπιστημονική προσέγγιση των καταλοίπων των αρχαιολογικών θέσεων προσφέρει τη δυνατότητα εξέτασης τους με πιο διεξοδικό τρόπο. Είναι βέβαια ουτοπικό να θεωρηθεί πως θα προκύψει μία πλήρης ανασύσταση του τρόπου διαβίωσης του παλαιολιθικού ανθρώπου καθώς τα προβλήματα που ενυπάρχουν στην έρευνα δυσχεραίνουν την επίτευξη αυτού του στόχου. Ωστόσο, η επιστημονική έρευνα αντιμετωπίζει τις καταστάσεις –και τις δυσκολίες αυτών– με αισιοδοξία και θέτει επιμέρους στόχους προς επίτευξη. Η συστηματοποίηση των ερευνών εντοπισμού και των ανασκαφών – και ιδίως αυτών των υπαίθριων θέσεων– σε συνδυασμό με την εξειδικευμένη εκπαίδευση αρχαιολόγων μπορεί να οδηγήσει στους επιθυμητούς στόχους.

ΜΕΡΟΣ Β' - ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ

Οι θέσεις που έχουν επιλεγεί για να εξεταστούν ως προς τη μελέτη της εποχικότητας θα παρουσιαστούν με χρονοπολιτισμική συνέχεια. Συγκεκριμένα, η παρουσίαση θα ξεκινήσει με τις θέσεις της Πρώιμης Παλαιολιθικής, θα ακολουθήσουν αυτές της Μέσης και τέλος της Ύστερης Παλαιολιθικής εποχής. Στην ανάλυση κάθε περιόδου εμπεριέχονται θέσεις από τον ευρωπαϊκό χώρο καθώς και από αυτόν της ανατολικής Μεσογείου.

6. ΠΡΩΙΜΗ ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΗ

Η εξέταση της εποχικότητας της κατοίκησης κατά την Πρώιμη Παλαιολιθική θα πραγματοποιηθεί μέσα από δύο εκ διαμέτρου αντίθετες γεωγραφικά περιοχές. Την Ισπανία, που αντιπροσωπεύει το ευρωπαϊκό μέρος της μελέτης και την Ελλάδα. Από την Ισπανία, επιλέχθηκαν οι θέσεις Torralba και Ambrona, οι οποίες αποτελούν ένα ενιαίο γεωγραφικό σύνολο και εξετάζονται η μία σε συνάρτηση με την άλλη.

Τα δεδομένα από τον ελλαδικό χώρο είναι ελλιπή όσον αφορά στη μελέτη της εποχικότητας κατά την πρώιμη περίοδο της Παλαιολιθικής εποχής. Ωστόσο, μία πρόσφατη έρευνα στη θέση «Μαραθούσα» στην Πελοπόννησο που βρίσκεται ακόμα σε εξέλιξη, με κατάλοιπα χρονολογημένα στο Μέσο Πλειστόκαινο αποτελεί πρόσφορο έδαφος μελέτης. Τα αποτελέσματα της έρευνας είναι ακόμα σε αρχικό στάδιο, ενώ τα κατάλοιπα της πανίδας δεν έχουν μελετηθεί ως προς την εξέταση της εποχικότητας. Παρά τον προκαταρκτικό χαρακτήρα των ως τώρα δημοσιεύσεων και τα σχετικά αποσπασματικά γνωστά δεδομένα, είναι δυνατόν –όπως θα φανεί παρακάτω– να τεκμηριωθούν με επάρκεια κάποιες προτάσεις σχετικά με τη χρήση της θέσης.

6.1. Torralba και Ambrona

Οι θέσεις Torralba και Ambrona ήταν γνωστές στον αρχαιολογικό ερευνητικό κύκλο ήδη από τις αρχές του 20ου αιώνα, όπου ο Marques de Cerralbo τις εντόπισε και ανάσκαψε μερικώς τη θέση Torralba. Είναι πράγματι από τις πιο ονομαστές θέσεις της Ιβηρικής χερσονήσου και πρόκειται για τις πιο πρώιμες θέσεις του

αγελαιού πολιτισμού στον ευρωπαϊκό χώρο. Έκτοτε παραμένουν ενεργές, καθώς είτε πραγματοποιούνται νέες έρευνες είτε οι θέσεις αυτές χρησιμοποιούνται ως παραδείγματα στις διάφορες ερευνητικές προτάσεις που έχουν σχέση με την εγκατάσταση κατά την Πρώιμη Παλαιολιθική, με τη διαβίωση, την εκμετάλλευση των ζωτικών πόρων, με την οργάνωση της ομάδας και με τον τρόπο ζωής γενικότερα.

Βρίσκονται στην κεντρική Ισπανία, βορειοανατολικά της Μαδρίτης, στο νότο της επαρχίας Soria (**εικ. 19**). Στο σημείο όπου βρίσκονται οι δύο αυτές θέσεις συγκλίνουν οι ποταμοί Ebro, Duero και Tajo, δημιουργώντας έναν ιδανικό βιότοπο που θα προσέλκυε την πανίδα της περιοχής ενώ ταυτόχρονα θα αποτελούσε ένα ιδανικό σημείο διαβίωσης για τον παλαιολιθικό κυνηγό-συλλέκτη. Η μικροπανίδα μάλιστα που εντοπίστηκε στο κατώτερο άκρο της Ambrona υποδεικνύει μία δασώδη περιοχή με ανοιχτές πεδιάδες σε συνδυασμό με υδάτινες περιοχές και σχετικά εύκρατες κλιματολογικές συνθήκες (Santonja et al. 2014, 519). Παράλληλα, η πεδιάδα της Mentirosa –όπως ονομάζεται– θα αποτελούσε ένα πολυσύχναστο μονοπάτι για τα κοπάδια ζώων κατά τη διάρκεια των μεταναστευτικών τους διαδρομών (Santonja et al. 2014, 518). Εντοπίστηκαν τουλάχιστον οχτώ στρώματα κατοίκησης στην Torralba και δύο μεγάλες βαθμίδες εγκατάστασης στην Ambrona, ενώ η χρονολόγηση ανέρχεται στα 400,000 χρόνια πριν από σήμερα.

Οι θέσεις εντοπίστηκαν στις αρχές του 20^{ου} αιώνα κατά τη διάρκεια ερευνών από τον Marqués de Cerralbo, ο οποίος εντόπισε απολιθωμένα οστά ελέφαντα στην επιφάνεια του εδάφους (**εικ. 20**). Τα αποτελέσματα των ανασκαφών προσέλκυσαν το ενδιαφέρον πολλών ερευνητών, καθώς αποτελούσαν πρωτοφανή αρχαιολογικά δεδομένα για εκείνη την εποχή (Santonja et al. 2014, 517). Εκτός από τα πρωτοπόρα ευρήματα είναι άξιο αναφοράς το γεγονός ότι ο Cerralbo κατάφερε να αναγνωρίσει τα οστά ως παλαιολιθικά και να προβεί στην υπόθεση πως στις θέσεις αυτές διεξαγόταν κυνήγι ελεφάντων από μία ομάδα ανθρώπων που διαβιούσε στις όχθες της λίμνης. Η σημασία αυτής της αναγνώρισης του οστεολογικού υλικού έγκειται στο γεγονός πως η εποχή κατά την οποία έδρασε ο Cerralbo χαρακτηριζόταν από ένα αρχαιολογικό υπόβαθρο καθαρά αρχαιοδιφικό ενώ οι αρχαιοδίφες είχαν αρχίσει να ασχολούνται με τις αρχαιότητες κυρίως της κλασικής περιόδου ενώ δεν είχαν καμία επίγνωση για πιο προϊστορικές περιόδους. Γι' αυτό και τονίζεται η σημασία της ταυτοποίησης των απολιθωμάτων των ελεφάντων και της αναγωγής τους σε μία «προϊστορική» περίοδο. Επιπλέον, εντοπίστηκαν λίθινα τέχνηρα, τα οποία

χαρακτηρίστηκαν ως «πολύ προϊστορικά», των πρώιμων περιόδων της ανθρωπότητας στην Ευρώπη (Santonja et al. 2005, 18).

Τα αρχικά αποτελέσματα των ερευνών παρουσίαζαν την Torralba και την Ambrona ως θέσεις εγκατάστασης όπου μεγαλόσωμα θηράματα είχαν σκοτωθεί και σφαγιαστεί. Για πολλά χρόνια, αυτή η υπόθεση υποστηριζόταν από αρκετούς μελετητές, οι οποίοι θεωρούσαν τις θέσεις ως απόδειξη της ικανότητας του παλαιολιθικού κυνηγού να οργανώνεται σε ομάδες και να σκοτώνει μεγαλόσωμα θηράματα (Shipman 1983, 466).

Πολλές δεκαετίες αργότερα, την περίοδο 1960-63, ο Howell επανεξέτασε τα δεδομένα της θέσης πραγματοποιώντας εκτεταμένες συστηματικές ανασκαφές σε συνεργασία με ερευνητές άλλων ειδικοτήτων, όπως γεωλόγοι και παλαιοντολόγοι. Τόσο η συστηματικότητα της μεθοδολογίας της ανασκαφής όσο και η διεπιστημονικότητα της έρευνας αποτέλεσε καινοτομία στα αρχαιολογικά δεδομένα της Ευρώπης κατά την περίοδο του '60 (Santonja et al. 2014, 517). Ο Howell μαζί με τους συνεργάτες του υποστήριξαν την ίδια υπόθεση που είχε εκφράσει αρχικά ο Cerralbo σχετικά με την ερμηνεία των αρχαιολογικών δεδομένων λέγοντας πως πράγματι επρόκειτο για οργανωμένο κυνήγι.

Το 1982 ο Karl Butzer μελέτησε τη στρωματογραφία και τη γεωλογία των θέσεων επιβεβαιώνοντας τα αρχικά πορίσματα του Cerralbo. Ο Butzer μάλιστα προχώρησε σε περαιτέρω ερμηνεία της θέσης βασιζόμενος σε κοινωνικο-οικολογικά μοντέλα κατοίκησης. Ειδικότερα, υποστήριξε πως οι θέσεις Torralba και Ambrona υποδηλώνουν καταυλισμούς με εποχική χρήση, ενώ βρίσκονται τοποθετημένες σε στρατηγικό σημείο καθώς αποτελούν τα μονοπάτια των κοπαδιών όταν μεταναστεύουν από τα χειμερινά στα θερινά βοσκοτόπια και αντιστρόφως (Butzer, 1982, 235). Ταυτοχρόνως, υπέθεσε πως θα εγκαθίσταντο σε επιμέρους ημιμόνιμες θέσεις με σκοπό εξειδικευμένες δραστηριότητες που θα βρίσκονταν κοντά σε διαθέσιμες πηγές νερού, με ορατότητα προς τα κοπάδια των ζώων, καθώς και αφθονία πρώτης ύλης για κατασκευή λίθινων τεχνέργων (εικ. 21). Ο Butzer οδηγήθηκε στη σύνθεση αυτού του μοντέλου κατοίκησης έπειτα από τον εντοπισμό πληθώρας θέσεων και μεγάλου αριθμού τεχνέργων στην επιφάνεια του εδάφους ανάμεσα στις θέσεις Torralba και Ambrona (Butzer 1982, 237). Κατά την Παλαιολιθική εποχή, πολλοί καταυλισμοί μακράς διάρκειας, που χρησιμοποιούνταν εποχιακά αλλά επαναλαμβανόμενα κάθε χρόνο, ήταν τοποθετημένοι δίπλα σε στρατηγικά σημεία με υδάτινους πόρους ή βρίσκονται τοπογραφικά κοντά σε

μεταναστευτικά μονοπάτια που χρησιμοποιούσαν τα κοπάδια φυτοφάγων ζώων. Τέτοιες θέσεις, όπως είναι η Torralba και η Ambroña –σύμφωνα με τον Butzer–, λειτουργούν ως ημιμόνιμες/προσωρινές βάσεις κατοίκησης κατά τη διάρκεια αρκετών μηνών κάθε χρόνο, όταν τα κοπάδια των θηραμάτων συγκεντρώνονται κοντά σε πηγές νερού ή όταν αναγκάζονται να περάσουν από στενά περάσματα (Butzer 1982, 240). Αρχικά, η υπόθεση αυτή φαντάζει αρκετά ελπιδοφόρα αλλά είναι ορθό να οριστεί το τι σημαίνει «θέση». Πώς ορίζεται λοιπόν, η «θέση» όσον αφορά στην Παλαιολιθική εποχή; Αρκεί η μεγάλη συσσώρευση λίθινων εργαλείων συνόλων για να οδηγηθεί κανείς στο συμπέρασμα πως πρόκειται για μία θέση; Οι επιμέρους θέσεις που διέκρινε ο Butzer και τις όρισε ως εφήμερες θέσεις εγκατάστασης μπορούν να διαγνωσθούν ως προς το αρχαιολογικό τους περιεχόμενο; Φαίνεται, πως η υπόθεση εργασίας του δεν έπεισε κάποιον άλλο ερευνητή καθώς το θέμα δε διερευνήθηκε περαιτέρω. Παράλληλα, δεδομένου ότι δεν προέκυψε κάποια μελέτη σχετικά με το οστεολογικό υλικό της πανίδας της Ambroña και της Torralba οποιαδήποτε υποτιθέμενα σενάρια φαντάζουν αρκετά επισφαλής. Η μελέτη του ζωοαρχαιολογικού υλικού θα μπορούσε να αποδώσει κάποια σχετικά συμπεράσματα αλλά σ' αυτό το σημείο είναι σκόπιμο να τονιστεί το γεγονός πως τα κατάλοιπα δε βρέθηκαν σε αδιατάρακτο αρχαιολογικό σύνολο με αποτέλεσμα να δημιουργούνται αρκετά προβλήματα στη σχετική μελέτη.

Το 1981 ο Binford αμφισβήτησε σε πολλαπλά επίπεδα την υπόθεση σχετικά με την ύπαρξη οργανωμένου κυνηγιού, ισχυριζόμενος πως ο ελάχιστος αριθμός ζώων που ανήκουν σε κάθε επίπεδο εγκατάστασης είναι μικρός (15 ή λιγότερα ζώα). Ως αποτέλεσμα, ο αριθμός των νεκρών ζώων που θα ανήκαν σε κάθε χρονική βαθμίδα είναι πολύ μικρός, όπως υποστήριξε. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, ισχυρίστηκε πως τα λίθινα τέχνηρα σε όλη την έκταση της Torralba είναι μόλις 611 σε αριθμό ενώ τα απολείψιμα είναι 174 και σχολιάζει πως σε κάθε επίπεδο εγκατάστασης αντιστοιχεί μικρός αριθμός εργαλείων. Ωστόσο, αυτή η τελευταία κριτική ίσως να μην είναι τόσο επικοδομητική δεδομένου ότι διαφορετικός αριθμός εργαλείων είναι απαραίτητος για κάθε δραστηριότητα (Shipman 1983, 466). Με λίγα λόγια, ισχυρίστηκε πως δεν υπάρχει καμία συσχέτιση μεταξύ των εργαλείων και του οστεολογικού υλικού και επομένως δεν υπάρχει ένδειξη κυνηγιού. Αντίθετα, υποστηρίζει πως επρόκειτο για περίπτωση πτωματοφαγίας, γεγονός το οποίο αμφισβητήθηκε από άλλους μελετητές (όπως Marean 2008). Σε γενικές γραμμές δεν υπάρχουν ασφαλή στοιχεία για άσκηση πτωματοφαγίας από τον Νεάντερταλ στην Ευρώπη. Κάποιοι άλλοι ερευνητές έχουν

βέβαια ισχυριστεί πως θα μπορούσε να συνυπάρχει ευκαιριακά σε συνάρτηση με το βασικό μέσο επιβίωσης που είναι το κυνήγι. Η υπόθεση του Binford δε μπορεί να επιβεβαιωθεί από το οστεολογικό υλικό καθώς τα ίχνη ροκανίσματος από σαρκοφάγα πάνω στην επιφάνεια των απολιθωμένων οστών ανήκουν στο 1% του συνολικού δείγματος (Yravedra 2017, 2).

Κατά τη διάρκεια των ετών 1980-1983 ο Howell σε συνεργασία με τον Freeman πραγματοποίησαν εκ νέου ανασκαφή στην Ambroña με κύριο στόχο να αντικρούσουν τα επιχειρήματα του Binford. Ύστερα από μικροσκοπική ανάλυση στα δείγματα των οστών από τις δύο θέσεις πιστοποιήθηκαν σημάδια κοπής, αλλά αυτά αντιπροσωπεύουν μόλις το 1% του συνολικού δείγματος. Σημάδια ροκανίσματος από σαρκοφάγα ζώα είναι επίσης σπάνια. Αντιθέτως, τα στοιχεία των ιζηματολογικών επιδράσεων, που καταστρέφουν τα διαγνωστικά χαρακτηριστικά των σημαδιών κοπής, βρίσκονται σχεδόν σε κάθε οστό από την Torralba και Ambroña.

Αυτά τα στοιχεία υποδηλώνουν ξεκάθαρα πως τόσο οι άνθρωποι όσο και τα σαρκοφάγα ζώα επέδρασαν καταστροφικά σε κάποια από τα οστά που βρέθηκαν στην Torralba και την Ambroña, αλλά η συχνότητά τους είναι σε τόσο χαμηλό βαθμό που δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί η υπόθεση πως τα κατάλοιπα αυτά επρόκειτο είτε για ενδείξεις σφαγής είτε για σημάδια που προκλήθηκαν από σαρκοφάγα ζώα (Shipman & Rose 1983, 465)

Το 1990, ξεκίνησε ένα ανασκαφικό πρόγραμμα από τους M. Santonja και P. González με συγκεκριμένη μεθοδολογία, μέσω της οποίας εξετάστηκαν τα δεδομένα σε γεωαρχαιολογικό, ταφονομικό και τεχνο-οικονομικό επίπεδο. Τα αντικείμενα που παρουσιάστηκαν προσέφεραν μία γνώση σχετικά τις μορφοδυναμικές και ιζηματολογικές διαδικασίες που επέτρεψαν να γίνει ο συσχετισμός της συσσώρευσης της πανίδας των μεγάλων ζώων και να παρουσιαστεί η ανθρώπινη δραστηριότητα της θέσης (Santonja et al. 2014, 519). Ειδικότερα, μία προκαταρκτική φάση το διάστημα 1990-1991 έδωσε τη δυνατότητα να γίνουν γνωστά τα βασικά χαρακτηριστικά της γεωμορφολογικής εξέλιξης του περιβάλλοντος και να ενταχθούν οι θέσεις σε ένα γεωλογικό πλαίσιο τοπικό και διακοινοτικό (Santonja et al. 2014, 519).

Συμπερασματικά, τα αποτελέσματα της μελέτης των οστών απέδειξαν πως δεν πρόκειται για οργανωμένο κυνήγι ελεφάντων αλλά σίγουρα όχι πτωματοφαγία. Φαίνεται πως ο θάνατος των ελεφάντων συνέβη από φυσικά αίτια (εικ. 22-25). Το πιο πιθανό σενάριο είναι πως οι παλαιολιθικοί κυνηγοί με τη χρήση της φωτιάς οδηγούσαν τα κοπάδια των ελεφάντων σε ελώδεις περιοχές, όπου τελικά τα ζώα

παγιδεύονταν και πέθαιναν. Επιπροσθέτως, όσον αφορά στη διερεύνηση της εποχικότητας μόνο ο Butzer εξέφρασε την αντίστοιχη θεωρία με τις μεταναστευτικές κινήσεις των παλαιολιθικών κυνηγών που ακολουθούσαν τα κοπάδια των ζώων στα χειμερινά και τα θερινά βοσκοτόπια ακολούθως. Η υπόθεση του αυτή βασίστηκε στο γεγονός πως βρέθηκαν συγκεντρώσεις λίθινων τεχνέργων σε επιμέρους θέσεις ανάμεσα από την Torralba και την Ambrona. Δημιούργησε έτσι ένα μοντέλο κινητικότητας βασισμένος σε αυτά τα στοιχεία. Ορίζοντας ως εποχικές βάσεις εγκατάστασης τις θέσεις Ambrona και Torralba ενώ θα υπήρχαν και προσωρινοί καταυλισμοί εξειδικευμένων δραστηριοτήτων. Ωστόσο, τα αρχαιολογικά δεδομένα δεν αντικατοπτρίζουν αυτό το θεωρητικό μοντέλο. Είναι φρόνιμο να υπάρξει μία επιφυλακτικότητα για το εάν όλες αυτές οι επιμέρους θέσεις που υποστηρίζει ο Butzer αποτελούν πράγματι θέσεις, έστω και προσωρινές. Η συγκέντρωση λίθινων τεχνέργων σε ένα σημείο είναι δυνατόν να ορίσει το χώρο ως θέση; Η περίπτωση της Ambronaka και της Torralba θα μπορούσε να αποτελεί πρόσφορο έδαφος για τη διερεύνηση της εποχικότητας. Ωστόσο, καθ' όλη τη διάρκεια των ετών οι εκάστοτε αρχαιολόγοι είχαν ως στόχο να διαλευκάνουν την υπόθεση σχετικά με την ύπαρξη ή όχι οργανωμένου κυνηγιού από τους παλαιολιθικούς ανθρώπους που διαβιούσαν εκεί. Η αρχαιολογική διαμάχη που δημιουργήθηκε είχε ως αποτέλεσμα να στραφούν οι έρευνες προς αυτή την κατεύθυνση, ενώ δεν υπήρξε ενδιαφέρον να εξεταστεί η εποχική κατοίκηση των θέσεων.

6.2. Μαραθούσα

Στον αντίποδα του ευρωπαϊκού χώρου, στον ελλαδικό χώρο, εντοπίστηκε σε μία πρόσφατη έρευνα η θέση «Μαραθούσα» στη Μεγαλόπολη Αρκαδίας (εικ. 26). Το συνδεδετικό στοιχείο με τις θέσεις Ambrona και Torralba που δημιούργησε και την αφορμή της επιλογής παρουσίας της είναι τα οστεολογικά κατάλοιπα ελέφαντα που βρέθηκαν σε αυτήν. Αν και στη θέση δεν έχει πραγματοποιηθεί ακόμα κάποια σχετική μελέτη που να παρέχει πληροφορίες για την εποχικότητα, η ίδια επιλέχθηκε για παρουσίαση καθώς αποτελεί την πρώτη περίπτωση υπαίθριας ανοιχτής θέσης του Κατώτερου Πλειστοκαίνου που ανακαλύφθηκε στον ελλαδικό χώρο. Τα αρχαιολογικά ευρήματα, τόσο η λιθοτεχνία όσο και η καλή διατήρηση του οστεολογικού υλικού της πανίδας, θα μπορούσαν να αποτελούν πρόσφορο έδαφος για μελέτη της εποχικότητας.

Η θέση «Μαραθούσα 1» ανακαλύφθηκε το 2013 κατά τη διάρκεια αρχαιολογικής έρευνας που πραγματοποιήθηκε από την Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας Νοτίου Ελλάδος σε συνεργασία με το πανεπιστήμιο Tübingen της Γερμανίας. Η θέση βρίσκεται στη λεκάνη της Μεγαλόπολης, στην κεντρική Πελοπόννησο. Ο σχηματισμός της λεκάνης αυτής ανάγεται στο Ανώτερο Μειόκαινο και το Κατώτερο Πλειόκαινο ενώ στη συνέχεια, το μεγαλύτερο μέρος της κατακλύστηκε από νερά που σχημάτισαν μία λίμνη, η οποία κατά το Πλειστόκαινο περιορίστηκε στο δυτικό τμήμα της λεκάνης και μετατράπηκε σε ένα αβαθές έλος (Darlas, 2003, 28). Τα στρώματα κλαστικών ιζημάτων δημιουργήθηκαν κατά τη διάρκεια ψυχρών περιόδων (παγετώδεις) ενώ τα στρώματα λιγνίτη κατά τη διάρκεια μεσοπαγετώδων περιόδων (Panagoroulou et al. 2015, 2).

Η Μεγαλόπολη ήταν ήδη γνωστή από προγενέστερες έρευνες για τις πλειστοκαινικές ιζηματολογικές αποθέσεις και την ύπαρξη απολιθωμένου οστεολογικού υλικού. Η ανεύρεση παλαιολιθικών καταλοίπων σε διάφορα σημεία της λεκάνης της Μεγαλόπολης, και κυρίως στον πυθμένα της, μερικές φορές μάλιστα μέσα σε στρώματα λιγνίτη, δημιούργησε την ανάγκη να διερευνηθεί συστηματικά όλη η περιοχή (Darlas 2003, 36). Μάλιστα, η πρώτη αναφορά για ύπαρξη παλαιολιθικών ευρημάτων στην Ελλάδα έλαβε χώρα το 1867 και αφορούσε την περιοχή της Μεγαλόπολης, όταν ο F. Lenormant, στο άρθρο του “L’ Age de Pierre en Grece”, ανέφερε την ύπαρξη λίθινων εργαλείων. Η θέση χρονολογείται στη μέση περίοδο του Μέσου Πλειστόκαινου. Κατά την ανασκαφική περίοδο του 2013 αποκαλύφθηκε μεταξύ άλλων το κρανίο ενός ελέφαντα που ανήκει στο είδος *Elephas (palaeoloxodon) antiquus*. Δίπλα από το κρανίο αυτό κείτονται κι άλλα καλοδιατηρημένα οστά, όπως μηριαίο οστό, πλευρά, σπόνδυλοι, αστράγαλοι, μία επιγονατίδα και τμήματα από χαυλιόδοντα ενώ φαίνεται πως όλα τα οστά ανήκουν στο ίδιο ζώο (**εικ. 27**) (Panagoroulou et al. 2015, 4). Περίπου 50μ από το κεντρικό απολίθωμα, βρέθηκαν περαιτέρω οστά, μεταξύ των οποίων το άκρο μίας κνήμης. Ανήκουν και αυτά στο ίδιο άτομο ζώου υποδηλώνοντας είτε αποκόλληση του οστού από φυσικούς παράγοντες είτε μεταφορά από ανθρωπίδες (**εικ. 28**).

Τα αρχαιολογικά ευρήματα, τόσο τα οστά ζώων όσο και τα λίθινα εργαλεία σύνολα υποδεικνύουν μία θέση σφαγής ζώων που βρίσκονταν στις όχθες μίας παλαιολιθικής λίμνης (**εικ. 29**). Τα κατάλοιπα της πανίδας με σημάδια κοπής από φολίδα και οστίνες φολίδες υποδηλώνουν ότι η ανθρώπινη δραστηριότητα σχετικά με την επεξεργασία των νεκρών ζώων δεν πραγματοποιούνταν αποκλειστικά για την

εξαγωγή των οστών προς κάλυψη των διατροφικών αναγκών αλλά τα οστά των ζώων υπόκειντο την κατάλληλη επεξεργασία προκειμένου να χρησιμοποιηθούν μετέπειτα ως εργαλεία. Οι θέσεις-σφαγεία βρίσκονται κοντά σε πηγές νερού ή σε σημεία όπου μπορούν να παγιδεύσουν ζώα, όπως είναι ένα έλος, ένας γκρεμός ή ένα στενό πέρασμα. Αυτές οι θέσεις καταλαμβάνονταν μόνο για μερικές ώρες ή μέρες, και συνήθως περιλαμβάνουν ημιτελή, εν μέρει αρθρωμένους σκελετούς από ένα ή περισσότερα ζώα (λίγα είδη-συνήθως μεγαλόσωμα-, καλοδιατηρημένα οστά χωρίς σάρκα και κρανία), με περιορισμένο διασκορπισμό στο χώρο. Συναντάται επίσης μικρός αριθμός λίθινων εργαλείων, κυρίως ακατέργαστοι κοπτήρες και εργαλεία κοπής, και πιθανώς να συμπεριλαμβάνονται αιχμές ή μικρόλιθοι, αλλά μικρή ποσότητα ή καθόλου απολεπίσματα (Butzer 1982, 231). Επιπλέον ανευρεθέν υλικό πανίδας από τη θέση «Μαραθούσα 1» περιλαμβάνει μεταξύ άλλων δόντια, κάτω γνάθο και υπολείμματα μετωπιαίων οστών από θηλαστικά (ελαφίδες, βοοειδή) και μικροθηλαστικά (χελώνες) καθώς και πτηνά.

Πρόκειται για την πρώτη αποκαλυφθείσα αρχαιολογική θέση στην ηπειρωτική Ελλάδα που ανήκει χρονολογικά στο μέσο Πλειστόκαινο και ταυτοχρόνως η πρώτη υπαίθρια θέση του ελλαδικού χώρου της Κατώτερης Παλαιολιθικής, στην οποία εντοπίστηκαν εξίσου λίθινα εργαλεία όσο και αρχαιοζωολογικό υλικό προς μελέτη. Η έρευνα ωστόσο, βρίσκεται ακόμα σε προκαταρκτικό στάδιο ενώ η περαιτέρω μελέτη του ζωοαρχαιολογικού υλικού θα μπορούσε να προσφέρει μία γνώση σχετικά με την εποχή κατά την οποία επισκέπτονταν τη θέση οι παλαιολιθικοί κυνηγοί-τροφοσυλλέκτες. Ο βίοτοπος της λίμνης σίγουρα θα προσέφερε στον παλαιολιθικό άνθρωπο ευνοϊκές συνθήκες διαβίωσης και πληθώρα πανίδας. Θα μπορούσε επομένως να γίνει η υπόθεση πως περιμετρικά της λίμνης-στις άλλοτε όχθες της δηλαδή-είναι πιθανό να υπάρχουν αντίστοιχες θέσεις-σφαγεία με αυτή της «Μαραθούσα 1». Επιπροσθέτως, δεδομένου ότι πρόκειται για μία εξειδικευμένη θέση, όπου ο παλαιολιθικός κυνηγός βρισκονταν για μερικές ώρες ή μέρες, γεννάται αυτομάτως το ερώτημα, πού διαβιούσαν οι άνθρωποι αυτοί; Ποιος ήταν ο κύριος πυρήνας εγκατάστασής τους;

Εξετάζοντας συγκριτικά με τις ισπανικές θέσεις Ambrona και Torralba που μελετήθηκαν σε προηγούμενο κεφάλαιο μπορεί να προταθεί ένα αντίστοιχο μοντέλο κατοίκησης, το οποίο θα περιλαμβάνει μία σταθερή βάση κατοίκησης, διάφορες επιμέρους κυνηγετικές/ημινόμιμες εποχιακές θέσεις και θέσεις-σφαγεία. Επομένως, φαίνεται λογικό σε κοντινή απόσταση από τη θέση «Μαραθούσα 1» να υπάρχουν

επιμέρους καταυλισμοί. Ίσως μία εντατική επιφανειακή έρευνα στη γύρω περιοχή να απέδιδε τα επιθυμητά αποτελέσματα. Μία ενδεχόμενη μελλοντική έρευνα θα μπορούσε να δώσει κάποιες απαντήσεις σχετικά με τα ερωτήματα που τέθηκαν προηγούμενως.

7. ΜΕΣΗ ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΗ

Η παρουσίαση των θέσεων που έχουν ερευνηθεί ως προς την εποχικότητα και αντιπροσωπεύουν τη Μέση Παλαιολιθική αφορά την υπαίθρια θέση ‘Ein Qashish που βρίσκεται στο Ισραήλ και τη βραχοσκεπή Abric Romani στην Ισπανία. Σχετικά με τον ελλαδικό χώρο, μία πρόσφατη έρευνα που αφορά στην εποχικότητα πραγματοποιήθηκε από την Starkovich στα ζωοαρχαιολογικά δεδομένα από το σπήλαιο Κλεισούρα. Ωστόσο, λόγω του ότι τα αποτελέσματα της έρευνάς της παρουσιάζονται συνδυαστικά με τα αποτελέσματα της Ύστερης Παλαιολιθικής, δεν είναι δυνατό να πραγματοποιηθεί διαχωρισμός των δύο αυτών περιόδων και να παρουσιαστούν στην παρούσα εργασία ξεχωριστά. Επομένως, στο επόμενο κεφάλαιο που αφορά στην Ύστερη Παλαιολιθική θα παρατεθούν τα στοιχεία περί εποχικότητας στο σπήλαιο Κλεισούρα τόσο από τη Μέση όσο και από την Ύστερη Παλαιολιθική.

7.1. ‘Ein Qashish

Στην περιοχή του Ισραήλ εντοπίστηκε το 2004 μία υπαίθρια παλαιολιθική θέση, η οποία ανασκάφθηκε από το Εβραϊκό πανεπιστήμιο της Ιερουσαλήμ μέχρι το 2005 και στη συνέχεια κατά τα έτη 2009, 2010 και 2011. Οι ανασκαφές αποκάλυψαν θέση της ύστερης μουστερίας πολιτισμικής φάσης ενώ εντοπίστηκε μεγάλος αριθμός διαγνωστικών τεχνέργων –αντιπροσωπευτικά της Μέσης Παλαιολιθικής– και η θέση χρονολογήθηκε στα 70,000-60,000 χρόνια πριν από σήμερα (Been et al. S 2017, 3). Διάφοροι παράγοντες, όπως η ταφονομία της πανίδας, η κατάσταση διατήρησης των λίθινων τεχνέργων, καθώς και η χρονοστρωματογραφική εξέταση υποδεικνύει πως το στρώμα της Μέσης Παλαιολιθικής πιθανόν αντιπροσωπεύει μερικά παλίμψηστα σύντομης χρονικής διάρκειας, που εναποτέθηκαν περίπου σε διάστημα 10,000 χρόνων (Malinsky-Buller et al. 2014, 236).

Η θέση 'Ein Qashish εντοπίστηκε στο βορειοδυτικό Ισραήλ, στην κοιλάδα του Yizra'el, η οποία γεωγραφικά βρίσκεται στο σημείο συνάθροισης μεγάλου αριθμού σπηλαίων και ειδικότερα στην περιοχή όπου βρίσκεται το όρος Κάρμηλος και και τα όρη Γαλιλαίας (**εικ. 30**) (Hovers et al. 2014, 217).

Η εξέταση των αρχαιολογικών καταλοίπων που ανάγονται στη Μέση Παλαιολιθική και εντοπίζονται στην ευρύτερη περιοχή της Συροπαλαιστίνης είναι καίριας σημασίας, καθώς πρόκειται για μία επικράτεια, στην οποία ο Neandertal και ο Homo sapiens έδρασαν παράλληλα για κάποιες χιλιάδες χρόνια. Στην τελευταία έρευνα που πραγματοποιήθηκε στη θέση το 2016 εντοπίστηκαν κατάλοιπα Neandertal και συγκεκριμένα οστά τριών ατόμων, από τα οποία διασώθηκαν ένα μη διαγνωσμένο τμήμα κρανίου, ένας γομφίος και οστά του κατώτερου άκρου (**εικ. 31,32**). Τα ευρήματα αυτά θεωρούνται ήσσονος σημασίας σχετικά με τη μελέτη της Παλαιολιθικής εποχής στην περιοχή της Συροπαλαιστίνης, καθώς ενισχύουν το γεγονός πως οι Neanderthal διαβιούσαν στην περιοχή λίγο πριν την εμφάνιση του Homo sapiens, δηλαδή στις αρχές της Ύστερης παλαιολιθικής (Been et al. 2017, 2). Τα κατάλοιπα αυτά είναι σπάνια τόσο για την περιοχή της Συροπαλαιστίνης όσο και για τον ευρωπαϊκό χώρο, όπου μόνο σε δύο θέσεις στη Γαλλία έχουν εντοπιστεί αντίστοιχα απολιθώματα, στη θέση Tourville-la-Rivière και Biache-Saint-Vaast 2, οι οποίες χρονολογούνται αμφότερες στο ισοτοπικό στάδιο 7 (Been et al. 2014, 5).

Τα τελευταία χρόνια στην περιοχή της ακτής της Συροπαλαιστίνης έχουν εντοπιστεί και ανασκαφεί διάφορες παλαιολιθικές θέσεις τόσο σπήλαια όσο και υπαίθριοι καταυλισμοί. Ωστόσο, όπως συμβαίνει και σε άλλες περιπτώσεις στον τομέα της παλαιολιθικής έρευνας, το ενδιαφέρον μέχρι πρότινος ήταν κυρίως στραμμένο στη διερεύνηση των σπηλαίων, καθώς μέσω αυτών είναι δυνατόν να θεμελιωθεί η αλληλουχία των σύνθετων μακρών πολιτισμικών φάσεων (Hovers et al. 2014, 216). Παρ' ότι η επιφάνεια του εδάφους της Συροπαλαιστίνης βρίθεται από λίθινα τέχνηρα, μόλις τη δεκαετία του '70 ξεκίνησαν συστηματικές έρευνες και ανασκαφές σε υπαίθριες θέσεις, κυρίως σε περιοχές με υψηλή αρχαιολογική ευκρίνεια, όπως στη Νεγκέβ, την παράκτια πεδιάδα, στο όρος Κάρμηλος καθώς και στην έρημο της Συρίας (Hovers 2008, 7). Ταυτόχρονα, τα τελευταία χρόνια το επιστημονικό ενδιαφέρον εκτός από τη μελέτη της χρονο-στρωματογραφικής αλληλουχίας, στράφηκε στην εξέταση των δεδομένων σχετικά με την χωροταξική οργάνωση των οικισμών, τα μοτίβα κατοίκησης και τη διαχείριση της τεχνολογίας των λίθινων τεχνέργων (Hovers 2008, 8).

Η γεωμορφολογία του εδάφους της περιοχής παρουσιάζει έντονο ενδιαφέρον και αξίζει να σημειωθούν κάποια βασικά του χαρακτηριστικά, καθώς η ανασύσταση του παλαιοπεριβάλλοντος είναι απαραίτητη προκειμένου να καταστούν εφικτές οι ερμηνείες σε σχέση με την ταφονομία της θέσης (Greenbaum et al. 2014, 205). Η θέση βρίσκεται τοποθετημένη στην κοίτη του χειμάρρου Quishon, ενώ κατά τη διάρκεια της φάσης εγκατάστασης η ακτογραμμή ήταν περίπου 7 έως 10 χιλιόμετρα πιο δυτικά απ' ό τι είναι σήμερα (Greenbaum et al. 2014, 203). Η θέση είναι τοποθετημένη πάνω σε μία αλλουβιακή επίχωση του Wadi Qashish ενώ κατά τη μεταβατική φάση από το Πλειστόκαινο προς το Ολόκαινο καλύφθηκε από χοντρό χαλίκι προερχόμενο από το όρος Κάρμηλος, σε συνδυασμό με αργιλικά ιζήματα του ποταμού Qishon (Greenbaum et al. 2014, 203). Οι εναλλαγές αυτές στη σύσταση του εδάφους υποδηλώνουν ότι ανά συγκεκριμένα χρονικά διαστήματα η περιοχή πλημμύριζε, γεγονός το οποίο αντικατοπτρίζεται από τα αργιλικά ιζήματα στη σύσταση του εδάφους.

Η μελέτη των ευρεθέντων λίθινων τεχνέργων απέδειξε πως τα επιμέρους λίθινα εργαλεία συνθέτουν το σύνολο της εγχειρηματικής αλυσίδας, υποδεικνύοντας πως για την διεκπεραίωση καθημερινών δραστηριοτήτων από τους ανθρώπους που διαβιούσαν εκεί ήταν απαραίτητοι ποικίλοι τύποι εργαλείων. Η ανάλυση του δείγματος των λίθινων τεχνέργων εκτός των άλλων πληροφοριών παρέχει στοιχεία σχετικά με τις στρατηγικές μετακίνησης των κατοίκων της θέσης κατά την τελευταία φάση της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου. Η μετρική ασυμφωνία μεταξύ του μεγέθους των επεξεργασμένων υποβάθρων Levallois, σε αντίθεση με τα μη επεξεργασμένα εργαλεία Levallois, όπως επίσης και το μέγεθος των κυρίαρχων σημαδιών στους χρησιμοποιημένους πυρήνες υποδηλώνουν πως κάποιες μεγαλύτερες λεπίδες -που είναι στο μεγαλύτερο βαθμό λεπίδες Levallois- μπορεί να είχαν εισαχθεί στη θέση ήδη ως επεξεργασμένα εργαλεία.

Εντοπίστηκαν πρώτες ύλες που είχαν λαξευθεί επί τόπου αντικατοπτρίζοντας τα επιμέρους στάδια της τεχνολογικής αλυσίδας, όμως σ' αυτή την κατηγορία δεν ανήκουν τα επεξεργασμένα πλευρικά ξέστρα που είχαν κατασκευαστεί σε μεγάλο υπόβαθρο Levallois (Malinsky-Buller et. al. 2014, 245). Το γεγονός αυτό υποστηρίζει την άποψη πως μεταφέρθηκαν στη θέση ήδη ως επεξεργασμένα εργαλεία, με σκοπό να χρησιμοποιηθούν σε προσχεδιασμένες εξειδικευμένες δραστηριότητες. Η υπόθεση αυτή σε συνδυασμό με τη σχετική μελέτη που πραγματοποιήθηκε για τον εντοπισμό των πρώτων υλών που ανακτήθηκαν από τη θέση οδήγησε στο συμπέρασμα πως η

θέση 'Ein Qashish αποτελούσε μέρος μίας συστάδας θέσεων στην ευρύτερη περιοχή (εικ. 33).

Παράλληλα, στο σύνολο των λίθινων εργαλείων παρατηρείται πως απουσιάζουν τα αιχμηρά τέχνηρα. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την ετερογένεια των δειγμάτων υποδηλώνει πως η παραγωγή των εργαλείων δεν είχε ως σκοπό μία εξειδικευμένη δραστηριότητα, όπως για παράδειγμα το διαμελισμό των οστών ή το κυνήγι των ζώων (Malinsky-Buller et. al. 2014, 245). Εάν πράγματι η θέση αποτελούσε έναν εξειδικευμένο χώρο δραστηριοτήτων, τότε η εικόνα που θα προέκυπτε από το σύνολο των εργαλειακών τεχνέργων θα παρουσίαζε μεγαλύτερη ομοιογένεια περιλαμβάνοντας συγκεκριμένους τύπους εργαλείων. Τόσο από τεχνολογική όσο και από τυπολογική άποψη το δείγμα που προέρχεται από το 'Ein Qashish είναι παρόμοιο σε σύνθεση με τα περισσότερα σύνολα που εντοπίζονται σε θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου (Malinsky-Buller et. al. 2014, 245). Η χαμηλή παρουσία μίας μεθόδου Levallois είναι τυπική στο μεγαλύτερο ποσοστό υπαίθριων θέσεων, όπως συμβαίνει και με τη μεγάλη ποικιλομορφία στους τύπους των επεξεργασμένων εργαλείων. Άλλα χαρακτηριστικά που εντοπίζονται τόσο στις υπαίθριες θέσεις όσο και στα σπήλαια κατά τη διάρκεια της τελευταίας φάσης της Μέσης παλαιολιθικής είναι η επιλογή συγκεκριμένων υποβάθρων με σκοπό τη δευτερογενή επεξεργασία και ταυτοχρόνως οι στρατηγικές εξοικονόμησης πρώτων υλών (Malinsky-Buller et al. 2014, 245).

Επομένως, βάσει της μελέτης των λίθινων εργαλείων και των αποτελεσμάτων που προέκυψαν από αυτή είναι εφικτό η θέση να χαρακτηριστεί ως υπαίθρια θέση με γενικευμένο χαρακτήρα, όπου λάμβαναν χώρα ποικίλες δραστηριότητες. Σε γενικές γραμμές, η χωροταξική οργάνωση των διαφόρων υπαίθριων θέσεων που βρίσκονται στην ακτή της Συροπαλαιστίνης αντικατοπτρίζει ένα εύρος δραστηριοτήτων. Έχουν εντοπιστεί εξειδικευμένες θέσεις με ημιμόνιμο χαρακτήρα, θέσεις-λατομεία με επαναλαμβανόμενες επισκέψεις κατά διαστήματα, θέσεις λάξευσης καθώς και εποχικές θέσεις εγκατάστασης. Η δομή των υπαίθριων θέσεων διαφέρει ανάλογα με το χαρακτήρα τους ενώ το γεγονός πως δεν περιορίζονται γεωγραφικά δίνει τη δυνατότητα εγκατάστασης σε μεγαλύτερη έκταση και διεξαγωγή ποικίλων δραστηριοτήτων-σε αντίθεση με αυτό που παρατηρείται στους κλειστούς χώρους των σπηλαίων. Αντιθέτως, η δομή του συνόλου των λίθινων τεχνέργων είναι συγκρίσιμη με αυτή που παρουσιάζεται μέσα από τα δεδομένα των σπηλαίων. Το σύνολο των λίθινων τεχνέργων του 'Ein Qashish δίνει τη δυνατότητα εξέτασης αυτής της τεχνικής

ποικιλομορφίας μεταξύ σπηλαίων και υπαίθριων θέσεων (Malinsky-Buller et al. 2014, 245).

Αναφορικά με το δείγμα του ζωοαρχειολογικού υλικού που ανακτήθηκε από τη θέση είναι δυνατόν να σχολιαστεί πως δεν είναι εφικτό να μελετηθεί επαρκώς, καθώς έχει υποστεί διαβρώσεις από μεταγενέστερες επιχώσεις, διάφορες χημικές διεργασίες και περαιτέρω διαδικασίες διάβρωσης. Παρολ' αυτά, ύστερα από την προκαταρκτική ανάλυση ήταν εφικτό να σχολιαστούν κάποια βασικά χαρακτηριστικά. Φάνηκε πως το σύνολο της συσσώρευσης της πανίδας πιθανόν να οφείλεται σε ανθρώπινη δραστηριότητα, όπως υποδηλώνεται μέσω διαφόρων παραγόντων (ταξινομική σύνθεση, παρουσία σημείων κοπής, πληθώρα λίθινων εργαλείων) (Hovers 2008, 37).

Τα κατάλοιπα της πανίδας, σε αντίθεση με το μεγάλο αριθμό εργαλείων, συνθέτουν μόνο ένα μικρό ποσοστό της συνολικής εικόνας των αρχαιολογικών καταλοίπων (Hovers 2014, 230). Σύμφωνα, με τον αρχαιολόγο Rendu (2011, 64) όταν σε μία θέση αποκαλύπτεται μεγάλη συνάθροιση οστών σε συνδυασμό με μικρό ποσοστό εργαλείων υποδηλώνεται πως πρόκειται για μία θέση-σφαγείο. Στο 'Ein Qashish παρατηρείται ακριβώς το αντίθετο στη συνάρτηση του συνόλου των λίθινων εργαλείων και της πανίδας. Τα εργαλεία συνθέτουν το μεγαλύτερο μέρος, ενώ τα οστά είναι ελάχιστα. Επομένως, είναι εφικτό να σχολιαστεί πως σίγουρα δεν πρόκειται για μία εξειδικευμένη θέση-σφαγείο. Ανάμεσα στο αρχαιοζωολογικό υλικό ανήκουν μεγάλου μεγέθους θρυμματισμένα οστά και δόντια, μερικά από τα οποία ανήκουν σε μεγαλόσωμα ζώα (Hovers 2008, 9). Τα δείγματα της πανίδας μελετήθηκαν και προσδιορίστηκαν ως προς το σκελετικό στοιχείο αλλά και εντάχθηκαν στο είδος στο οποίο ανήκουν. Κάθε ένα από τα είδη εξετάστηκε μικροσκοπικά προκειμένου να διαπιστωθούν τα ίχνη επεξεργασίας στην επιφάνεια του οστού που υποδηλώνουν ανθρώπινη δραστηριότητα, όπως σφαγή, καύση και διαμελισμό. Επίσης, εξετάστηκαν για πιθανά ίχνη που προκλήθηκαν από σαρκοφάγα ζώα ή τρωκτικά ή ακόμα και ίχνη που προκλήθηκαν εξαιτίας άλλων παραγόντων, όπως διάβρωση, ποδοπατήματα από ζώα, αποχρωματισμός, και αγροτικές δραστηριότητες (Hovers 2008, 29). Τα κατάλοιπα ταύρου στη θέση 'Ein Qashish εντοπίστηκαν σε δευτερογενές αρχαιολογικό πλαίσιο που υποδηλώνει ελώδες περιβάλλον, καθώς και τα σκελετικά μέρη του σώματός του (τμήματα του κρανίου, σπόνδυλοι και οστά των άκρων) συνδέονται με ένα σενάριο που περιλαμβάνει κυνήγι/σφαγή των ζώων. Ωστόσο, στη θέση εμφανίζονται και άλλα πιο μικρόσωμα ζώα που αντιπροσωπεύονται κυρίως από δόντια και μεγάλα μέρη οστών. Το σύνολο

του οστεολογικού υλικού υποδεικνύει ενδεχομένως επαναλαμβανόμενα επεισόδια κυνηγιού κοντά σε ένα έλος και/ή τη χρήση της θέσης εξίσου ως κυνηγετική και ως μέρος όπου καταναλώνονταν η τροφή (Malinsky-Buller et al. 2014, 244).

Το δείγμα δοντιών που μελετήθηκε αποτελείται από 47 δόντια γομφίους και προφομφίους και από 21 οστά, τα περισσότερα από τα οποία είναι συμπαγή και ανθετικά μέρη, όπως κάτω άκρα, ταρσοί, φάλαγγες και θραύσματα από μεταπόδια, ενώ δεν υπάρχουν καθόλου κατάλοιπα από μικρότερα θηλαστικά, πτηνά, ερπετά ή ψάρια (Hovers 2008, 29). Ένα στοιχείο που αξίζει να σημειωθεί είναι πως σε ολόκληρο το σύνολο του δείγματος δε βρέθηκαν καμμένα οστά ή οστά με σημάδια από κρουστήρα, γεγονός το οποίο πιθανόν να οφείλεται στη δυσμενή διατήρηση της επιφάνειας των οστώνκι όχι στη μη καταστρεπτική επίδραση από ανθρώπινη συμπεριφορά (Hovers 2008, 31). Σε γενικές γραμμές το οστεολογικό δείγμα που προέκυψε από τη θέση 'Ein Qashish είναι αποσπασματικό και αποτελείται κυρίως από απροσδιόριστα θραύσματα οστού που ανήκουν σε μεσαίου μεγέθους, καθώς και σε μεγάλωσωμα οπληφόρα ζώα. Επίσης σπάνια είναι τα ακέραια δείγματα, μεταξύ των οποίων δόντια, αστράγαλοι και φάλαγγες. Επιπλέον, δε βρέθηκε καμία γνάθος με ακέραιη οδοντοστοιχία. Συμπεραίνεται επομένως πως μία σχετική μελέτη για την εποχικότητα δε θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί μέσω της εξέτασης του οστεολογικού υλικού, καθώς αυτό είναι αποσπασματικό και σε άσχημη κατάσταση διατήρησης.

Η εικόνα που προκύπτει για την εποχική χρήση της θέσης προέρχεται από την ανασύσταση του παλαιοπεριβάλλοντος, ενώ η λιθοτεχνία συμπληρώνει τα στοιχεία σχετικά με το χαρακτήρα της θέσης. Αναλυτικότερα, η μελέτη της στρωματογραφίας και της παλαιογεωγραφίας πραγματοποιήθηκε από τον Greenbaum, ο οποίος μαζί με την ερευνητική του ομάδα προσδιόρισε πως κατά τη μεταβατική φάση από το ύστερο Πλειστόκαινο προς το πρώιμο Ολόκαινο διαδραματιζόνταν κυκλικές μεταβολές από ελώδη σε αλλουβιακά ιζήματα τόσο στη θέση 'Ein Qashish όσο και στην ευρύτερη επικράτειά της (Greenbaum et al. 2014, 204). Ειδικότερα, η στρωματογραφία της θέσης 'Ein Qashish υποδηλώνει πως το χαλικωτό αρχαιολογικό στρώμα της Μέσης Παλαιολιθικής διακρίνεται σε δύο φάσεις από μαύρο αργιλικά ιζήματα, τα οποία υποδεικνύουν ελώδες περιβάλλον (Greenbaum et al. 2014, 209).

Ο Greenbaum έπειτα από τη μελέτη που πραγματοποίησε διαπίστωσε πως ο χείμαρρος Quishon υπερχειλίζει σε ετήσια βάση κατά τη διάρκεια του χειμώνα, δημιουργώντας εφήμερα υδάτινα σώματα στις χαμηλές και επίπεδες περιοχές κατά

μήκος του καναλιού. Οι ελώδεις περιοχές με τις οποίες συνδέεται η αρχαιολογική θέση δημιουργήθηκαν κατά τη διάρκεια της περιόδου όπου επικρατούσαν πιο υγρές και ζεστές κλιματολογικές συνθήκες συγκριτικά με τη σύγχρονη εποχή, ακριβώς πριν το ψυχρό επεισόδιο H6 (Greenbaum et al. 2014, 213). Προτάθηκε επομένως ότι η κατοίκηση στη θέση κατά τη διάρκεια της Μέσης Παλαιολιθικής ήταν εφικτή μόνο κατά τους θερινούς μήνες, ενώ το χειμώνα με την υπερχειλίση του ποταμού η θέση θα καλύπτονταν δημιουργώντας υδάτινα σώματα. Πρόκειται επομένως μία υπαίθρια θέση με εποχικό χαρακτήρα (Hovers et al. 2014, 230).

Το οστεολογικό δείγμα της πανίδας της θέσης 'Ein Qashish, εάν όντως ανήκει στο στρώμα κατοίκησης της μουστέριας περιόδου, υποδεικνύει πως οι Neanderthal που διαβιούσαν στη θέση εκμεταλλεύονταν ένα εύρος ποικιλόμορφων οικοσυστημάτων. Ειδικότερα, υποδηλώνει ζώα που προτιμούν τις ανοιχτές υπαίθριες περιοχές όπως είναι οι ιππίδες, οι γαζέλες, οι κατσίκες, και κάποια άγρια βοοειδή μαζί με πλατόνια και αγριόχοιρους, τα οποία προτιμούν πιο δασώδεις περιοχές (Hovers 2008, 37). Αυτό το συμπέρασμα σε συνδυασμό με την υπόθεση πως τα λίθινα τέχνηρα της θέσης πιθανόν να ανήκουν σε ένα σύνολο εργαλειοκτών αντικειμένων μιας ευρύτερης επικράτειας οδηγούν στη σκέψη πως η θέση 'Ein Qashish ανήκε σε ένα ευρύ δίκτυο θέσεων. Η περιοχή ευνοεί για την περαιτέρω μελέτη σχετικά με την εποχικότητα, καθώς έχει ήδη μελετηθεί μεγάλος αριθμός σπηλαίων, ενώ εντοπίζεται συνεχώς νέος αριθμός υπαίθριων θέσεων. Για παράδειγμα, δεδομένου ότι η θέση 'Ein Qashish είχε εποχικό χαρακτήρα αυτομάτως γεννιέται το ερώτημα σχετικά με τη θέση εγκατάστασης αυτής της ομάδας ανθρώπων κατά τη διάρκεια του υπόλοιπου χρόνου. Σίγουρα, κάποια άλλη θέση της γύρω περιοχής, θα αποτελούσε τη βάση εγκατάστασής τους τότε δε θα διέμεναν σε αυτό τον καταυλισμό. Τα δύο βουνά που βρίσκονται σε άμεση γειτνίαση με τη θέση, το όρος Κάρμηλος και τα Γαλιλαία όρη έχουν μελετηθεί στο παρελθόν και έχουν αποδώσει σπήλαια με κατοίκηση κατά τη Μέση και Ύστερη Παλαιολιθική, όπως είναι τα σπήλαια Kebara και Hayonim, στο βουνό Carmel. Επιπλέον, στην ευρύτερη επικράτεια του 'Ein Qashish είναι πολύ πιθανό να βρεθούν κι άλλοι επιμέρους καταυλισμοί εξειδικευμένων δραστηριοτήτων, και θα ήταν έτσι εφικτό να ανασυσταθεί η γενικότερη εικόνα της περιοχής. Φυσικά, απαραίτητο στοιχείο για να πραγματοποιηθεί αυτή προσπάθεια είναι η ανεύρεση καλά διατηρημένων ζωοαρχαιολογικών καταλοίπων ή άλλων στοιχείων που θα επιτρέψουν την αντίστοιχη μελέτη.

Η σύνθεση του συνόλου του ζωοαρχαιολογικού υλικού υποδηλώνει πως οι κυνηγοί επέλεξαν το θήραμά τους μέσω περίπλοκων στρατηγικών σχεδίων και δεν προτιμούσαν απλώς όσα ζώα ήταν διαθέσιμα την εκάστοτε χρονική στιγμή. Ένα σημαντικό στοιχείο που είναι απαραίτητο να τονιστεί είναι πως τα Μουστέρια λίθινα τεχνεργα αλλά και τα οστά δεν βρέθηκαν σε πρωτογενές αρχαιολογικό σύνολο (context). Η μελέτη τους επομένως δεν προκύπτει από in situ στοιχεία και επομένως η ερμηνεία τους είναι επισφαλής. Η «αντίστροφη στρωματογραφία» σε κάποια από τα ανασκαμμένα σημεία, σε συνδυασμό με τη μείωση στην ποσότητα των τεχνέργων από τα άνω στρώματα προς τα υποκείμενα, υποδεικνύουν ότι τα υλικά κατάλοιπα μεταφέρθηκαν από την αρχική τους θέση και εναποτέθηκαν στη σύγχρονη επιφάνεια του εδάφους (Hovers 2008, 32).

Ανακεφαλαιώνοντας, κρίνεται απαραίτητο να τονιστεί πως η ανασκαφή στη θέση 'Ein Qashish πρόκειται για μια έρευνα που βρίσκεται σε εξέλιξη και πως τα δεδομένα που θα προκύψουν από μελλοντικές μελέτες θα συμπληρώσουν την υπάρχουσα εικόνα. Ωστόσο, πρόκειται για μία πολύ σημαντική μελέτη στον τομέα διερεύνησης της Μέσης Παλαιολιθικής εποχής. Μάλιστα, στην εν λόγω περιοχή επισκόπησης οι έρευνες που αφορούν τη Μέση Παλαιολιθική κατέχουν το μεγαλύτερο μέρος ερευνών της παλαιολιθικής στο Ισραήλ. Εκτός όλων των άλλων ζητημάτων, η θέση προσφέρεται για τη μελέτη διακίνησης των πρώτων υλών και κατ' επέκταση την κατανόηση και οριοθέτηση της επικράτειας των παλαιολιθικών κυνηγών. Σε συνδυασμό με τη μελέτη άλλων θέσεων θα ήταν εφικτό να αποκατασταθεί η ευρύτερη εικόνα της περιοχής, των συστημάτων κατοίκησης αλλά και τις στρατηγικές απόκτησης πρώτων υλών. Δυστυχώς, το οστεολογικό υλικό είναι αποσπασματικό και δεν επιτρέπει την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με την εποχική χρήση της θέσης. Ωστόσο, το σύνολο των λίθινων τεχνέργων υποδηλώνει μία θέση με εποχικό χαρακτήρα, όπου εκτυλίσσονταν ποικίλες καθημερινές δραστηριότητες. Την εποχική χρήση της θέσης υποδηλώνει και η ανασύσταση του παλαιοπεριβάλλοντος και βάσει αυτού εξήχθη το συμπέρασμα πως ο χειμάρρος κατά τη διάρκεια του χειμώνα υπερχείλιζε καθιστώντας αδύνατη την κατοίκηση στη θέση. Με αποτέλεσμα, να εγκαθίσταντο στη θέση μόνο κατά τους θερινούς μήνες.

7.2. Abric Romaní

Η βραχοσκεπή Abric Romaní βρίσκεται στην πόλη Capellades, στο βορειοανατολικό μέρος της Ιβηρικής χερσονήσου-50 χλμ ανατολικά από τη Βαρκελώνη (εικ. 34). Αντιπροσωπεύει μία από τις πιο σημαντικές και ολοκληρωμένες στρωματογραφικές ακολουθίες που αφορούν στη Μέση Παλαιολιθική περίοδο και χρονολογούνται στο 70,000-40,000 χρόνια πριν από σήμερα (Chacón et al. 2007, 188). Όλα τα στρώματα που ανασκάφτηκαν ανήκουν στη Μέση Παλαιολιθική, εκτός από το ανώτερο στρώμα A που ανήκει στην Ύστερη Παλαιολιθική.

Η θέση ανακαλύφθηκε το 1909 από τον Amador Romaní και ανασκάφτηκε κατά τα έτη 1909-1911 με τη στήριξη του Institut d' Estudis Catalans και υπό την εποπτεία του Reverend Norbert Fonti Sague and Lluís Maria Vidal (Muro et al. 1987, 125). Οι ανασκαφές στη θέση άρχισαν ξανά κατά τη διάρκεια του 1956 μέχρι το 1962, χρηματοδοτούμενες από το Diputació Provincial de Barcelona και υπό τη διεύθυνση του Eduardo Ripollí Perelló, διευθυντή του αρχαιολογικού μουσείου της Βαρκελώνης (εικ. 35) (Carbonell et al. 1996, 385).

Η τελευταία έρευνα που πραγματοποιήθηκε στη θέση από μία ομάδα από το Πανεπιστήμιο Rovira i Virgili το 1983 είχε ως στόχο την επανεξέταση των δεδομένων υπό το πρίσμα της συγχρονίας. Στόχος δηλαδή των ερευνητών ήταν η παρουσίαση των αρχαιολογικών δεδομένων από μία διαχρονική σκοπιά και γι' αυτό το λόγο ανασκάφτηκε όλη η έκταση της βραχοσκεπής –περίπου 300τμ (Carbonell et al. 1996, 386). Αυτή η μεθοδολογική προσέγγιση έδωσε τη δυνατότητα στους ερευνητές να εστιάσουν στην πολυπλοκότητα της ανθρώπινης συμπεριφοράς σε χωροταξικό και χρονολογικό επίπεδο μεταξύ του 50,000 και 40,000 χρόνια πριν από σήμερα. Συνολικά η στρωματογραφική ακολουθία αποτελείται από 27 στρώματα ανθρώπινης εγκατάστασης –έχουν ανασκαφεί τα 10 από αυτά– και όλα αντιπροσωπεύουν τη Μέση Παλαιολιθική περίοδο, εκτός από το ανώτερο στρώμα που ανήκει στην Ύστερη Παλαιολιθική (Carbonell et al. 1996, 387).

Η βραχοσκεπή Abric Romaní δεν είναι η μοναδική περίπτωση εκτεταμένης βραχοσκεπής στην περιοχή. Βρίσκεται στη δεξιά όχθη του ποταμού Anoia και πρόκειται για ένα από τα πολλά σπήλαια που είναι τοποθετημένα επάνω σε ένα ασβεστολιθικό σύμπλεγμα, με την ονομασία Capelló Cliff. Το σπήλαιο περικυκλώνεται από τρία επιμέρους οικοσυστήματα- έναν ποταμό, έναν λοφίσκο και

μία πεδιάδα, οδηγώντας επομένως στη σκέψη πως ο Neandertal που διαβιούσε στην περιοχή είχε στη διάθεσή του ευρύ πεδίο πόρων προς εκμετάλλευση. Δικαιολογείται έτσι αυτομάτως η προτίμηση και η επάλληλη κατοίκηση της θέσης καθ' όλη τη διάρκεια της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου (Fernández-Laso et al. 2010, 156).

Σχετικά με τη λιθοτεχνία της θέσης παρατηρήθηκε πως οι πρώτες ύλες για την κατασκευή των απαραίτητων τεχνέργων προέρχονται τόσο από τοπικές πηγές όσο και από κάποιες πιο μακρινές—σε απόσταση 15 έως 20 χιλιομέτρων. Ταυτόχρονα, οι λίθινες πρώτες ύλες μεταφέρονταν στη θέση ως επεξεργασμένα εργαλεία διαφόρων τύπων, ενώ μεταξύ άλλων εντοπίστηκαν ολόκληρες κροκάλες, δοκιμαστικοί πυρήνες, πυρήνες στο πρώτο στάδιο επεξεργασίας της εγχειρηματικής αλυσίδας, λεπίδες μεσαίου ή μεγάλου μεγέθους, καθώς και διάφορα επεξεργασμένα εργαλεία (Chacón et al. 2007, 190). Τα τοπικά πετρώματα φαίνεται να εισάγονται στη θέση ως ακατέργαστοι κόνδυλοι ή ως ελαφρώς επεξεργασμένοι πυρήνες, ενώ η μεταφορά φολίδων και επεξεργασμένων τεχνέργων παρατηρείται στην περίπτωση που η απόσταση από την πηγή πρώτης ύλης αυξάνεται (Vaquero et al. 2013, 99). Το κριτήριο αυτής της επιλογής υποδεικνύει πως ο Neandertal λάμβανε υπόψη του τα κριτήρια χαμηλού ενεργειακού κόστους που θα δαπανούσε με τη μεταφορά ολόκληρων κονδύλων ή ακατέργαστων πυρήνων από μία μακρινή απόσταση. Ο αριθμός των λεπίδων είναι αρκετά χαμηλός, όπως και η παρουσία φολίδων με πολυεδρική φτέρνα είναι αρκετά σπάνιος (Vaquero et al. 2013, 98).

Η μελέτη του ζωοαρχειολογικού υλικού ως προς την εξέταση της εποχικότητας πραγματοποιήθηκε από την Fernández-Laso και την ερευνητική της ομάδα. Επελέγη η περίπτωση της βραχοσκεπής Abric Romani, καθώς αντιπροσωπεύει μία μακρά στρωματογραφική ακολουθία σε σύντομη χρονική διάρκεια, δηλαδή όλα τα στρώματα ανήκουν στην ίδια πολιτισμική φάση—παρέχοντας την ευκαιρία να μελετηθούν περαιτέρω καίρια ζητήματα σχετικά με την χωρική οργάνωση, τη διαχείριση των πρώτων υλών, το κνήγι των ζώων κ.ά. (Fernández-Laso et al. 2010, 155). Η μελέτη της επικεντρώθηκε στα στρώματα K, L, and M, τα οποία έχουν χρονολογηθεί 52.2 ± 1.6 πριν από σήμερα. Γι' αυτό το λόγο, και στην παρούσα εργασία θα παρουσιαστούν μόνο τα συγκεκριμένα στρώματα που αφορούν στη μελέτη της εποχικότητας. Σ' αυτά τα τρία εξεταζόμενα αρχαιολογικά στρώματα διαπιστώθηκαν συγκριτικά σημαντικές διαφορές σχετικά με τον αριθμό των καταλοίπων που ανακτήθηκαν από το κάθε ένα. Συγκεκριμένα, στο στρώμα M εντοπίστηκε ο μεγαλύτερος αριθμός καταλοίπων (Vaquero et al. 2001).

Φαίνεται πως η καταστροφική επίδραση στην επιφάνεια των οστών προκλήθηκε από κάποια ανθρώπινη δραστηριότητα κατά τη διάρκεια κατοίκησης της θέσης κι όχι λόγω μεταγενέστερης διάβρωσης. Σε όλα τα στρωματογραφικά επίπεδα αναγνωρίστηκαν ελαφίδες, ιππίδες και σε χαμηλότερο ποσοστό βοοειδή—που εντοπίστηκαν μόνο στο στρώμα M. Άλλα είδη ζώων διαγνώστηκαν στο στρώμα M, όπως η αγριόγατα και η σπηλαία αρκούδα, ενώ τα οστά παρουσιάζουν υψηλή αποσπασματικότητα, λόγω της οποίας καθίστατο δύσκολη η ανατομική και ταξινομική κατηγοριοποίησή τους και προκειμένου να διευκολυνθεί αυτή η διαδικασία ομαδοποιήθηκαν βάσει του βάρους και της ηλικίας του ζώου (Fernández-Laso et al. 2010, 158).

Τα σκελετικά μέρη που παρουσιάζονται στη θέση είναι τμήματα του κρανίου (κρανίο και γνάθος), της σπονδυλικής στήλης (σπόνδυλοι και πλευρικά οστά), ωμοπλάτες και οστά της λεκάνης, μακριά οστά του άνω κορμού (βραχίονες, ωλένη, μηριαίο οστό, και οστό της κνήμης), μακριά οστά του κάτω κορμού (μετακάρπια οστά, μετατάρσια οστά, και φάλαγγες), καθώς και συμπαγή οστά των ποδιών (καρπιαία και ταρσικά οστά) (Fernández-Laso et al. 2010, 158).

Σχετικά με τις ηλικίες των ζώων αποδείχθηκε πως σε όλα τα εξεταζόμενα στρώματα υπερίσχυαν τα ενήλικα ζώα, ενώ παρουσιάζονται επίσης νεογνά και ζώα στην εφηβεία—ιδίως στο στρώμα L. Η μεγαλύτερη ποικιλομορφία όσον αφορά στην ηλικία των ζώων παρατηρείται σε μεσαίου μεγέθους σπληφόρα ζώα. Η ηλικιακή ομάδα των ηλικιωμένων ζώων δεν αντιπροσωπεύεται καθόλου (Fernández-Laso et al. 2010, 159).

Ο προσδιορισμός της ηλικίας από τη φθορά που παρατηρείται στην επιφάνειά τους μπορεί να περιορίζεται από τις διατροφικές αλλαγές που προκαλούν διαφορετικό είδος φθοράς σε ζώα ίδιας ηλικίας. Οι διατροφικές συνήθειες των ειδών από τα στρώματα K, L, και M αναλύθηκαν μέσω της μικροσκοπικής εξέτασης των δοντιών. Ωστόσο, η επίδραση από τις διατροφικές συνήθειες στην επιφάνεια των δοντιών στα στρώματα του Abric Romani δε γίνεται εμφανής καθώς δεν παρατηρούνται μεγάλες διατροφικές αλλαγές σε κάθε χρονική περίοδο (Fernández-Laso et al. 2010, 158).

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η βραχοσκεπή βρισκόταν στο μέσο ενός βιότοπου που προσέφερε πλήθος διατροφικών επιλογών, με αποτέλεσμα οι κάτοικοι της θέσης να μην έχουν άμεση ανάγκη να εκστρατεύσουν μακριά από την επικράτειά τους προκειμένου να αναζητήσουν άλλες διατροφικές πηγές. Η προμήθεια πρώτων υλών εξαρτάται από παράγοντες, όπως είναι οι στρατηγικές πρόσκτησης αγαθών, το

μέγεθος της ομάδας, ο χρόνος και η ενέργεια που επενδύεται, καθώς και η διαθεσιμότητα των πηγών.

Ύστερα από την ανάλυση του δείγματος αποδείχθηκε πως στα τρία εξεταζόμενα στρώματα (K, L, και M) τα ζώα είχαν κυνηγηθεί από τους Neandertal σε τρεις διαφορετικές εποχές του χρόνου, κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού, της άνοιξης και του φθινοπώρου (αρχές του χειμώνα). Ειδικότερα, στα στρώματα K και L αποδείχθηκε πως το κυνήγι λάμβανε χώρα για μικρό διάστημα, ενώ στο στρώμα M φαίνεται πως οι κυνηγοί δρούσαν για μεγαλύτερο διάστημα (εικ. 36).

Η Fernández-Laso με τους συνεργάτες της διερεύνησαν το ζήτημα της εποχικότητας μέσω της ανάλυσης των δειγμάτων δοντιών από κατάλοιπα κόκκινου ελαφιού, άγριου ταύρου και αλόγου. Εξετάζοντας τα στάδια φθοράς των δοντιών οδηγήθηκε στην εκτίμηση της ηλικίας τους βάσει την περίοδο θανάτωσής τους, η οποία υποδηλώνει την εποχή κατάληψης της βραχοσκεπής. Ειδικότερα, από το στρώμα K μελετήθηκαν δύο γομφίοι (m3), τέσσερις προγομφίοι της κάτω γνάθου (dp3,4) από διαφορετικά άτομα κόκκινου ελαφιού και ένας γομφίος (M2) που ανήκει σε έναν άγριο ταύρο (εικ. 37). Οι ηλικίες των ζώων τη στιγμή που θανατώθηκαν αντιστοιχούν με το διάστημα των μηνών Ιούλιο έως Σεπτέμβριο, ως αποτέλεσμα αυτού η γενική εικόνα που προέκυψε για το στρώμα K είναι πως η κατοίκηση λάμβανε χώρα κατά το καλοκαίρι. Ακολούθως, από το στρώμα L αναλύθηκαν δείγματα δοντιών από κόκκινο ελάφι και άλογο. Συγκεκριμένα, τέσσερις προγομφίοι της κάτω γνάθου (dp3,4) και ένας ακόμα προγομφίος (p4) που ανήκουν σε διαφορετικά άτομα κόκκινου ελαφιού. Παράλληλα, εξετάστηκαν ένας γομφίος (m3) κι ένας προγομφίος της κάτω γνάθου και ανήκουν σε άλογο. Ο προσδιορισμός της ηλικίας τους μέσω των σταδίων φθοράς των δοντιών τοποθέτησε τη στιγμή του θανάτου τους, τους μήνες μεταξύ Μάρτιο και Ιούνιο, οδηγώντας στο συμπέρασμα πως η θέση κατοικήθηκε την περίοδο της άνοιξης. Το στρώμα L αντιπροσωπεύεται από υψηλό ποσοστό θηραμάτων νεαρής ηλικίας, και φαίνεται πως η εγκατάσταση στο σπήλαιο πραγματοποιούνταν κατά τη διάρκεια της άνοιξης, δηλαδή την περίοδο γέννησης αυτών των ζώων. Το γεγονός αυτό ενισχύεται από τον εντοπισμό ζώων σε εμβρυακή κατάσταση ή νεογνών έως 2 μηνών. Αντιθέτως, στα υπόλοιπα στρώματα, το ποσοστό των ζώων νεαρής ηλικίας μειώνεται και αντιπροσωπεύεται με εποχές όπου τα ζώα έχουν ήδη απογαλακτιστεί και πιθανόν είναι ακόμα πιο δύσκολο να αναχαιτιστούν (Fernández-Laso et al. 2010, 161). Τέλος, από το στρώμα M εξετάστηκαν δείγματα δοντιών μόνο από άτομα κόκκινου ελαφιού και πιο

συγκεκριμένα, ένας προγόμφιος (p4), ένας προγομφίος της κάτω γνάθου (dp4) και έξι γομφίοι (m1,2,3). Οι ηλικίες των ζώων τη στιγμή που θανατώθηκαν αντιστοιχούν με τους μήνες Σεπτέμβριο έως Γενάρη, καταλήγοντας στο συμπέρασμα πως η θέση κατοικήθηκε το φθινόπωρο/αρχές χειμώνα (Fernández-Laso et al. 2010, 160).

Φαίνεται πως τα μοτίβα αναχαίτισης των θηραμάτων αλλά και τα κριτήρια επιλογής των σκελετικών μερών που μετέφεραν πίσω στη βραχοσκεπή είναι παρόμοια σε όλα τα στρώματα, καθώς υποδηλώνεται μία προτίμηση σε σκελετικά μέρη της σπονδυλικής στήλης. Σε γενικές γραμμές τα άκρα και το κρανίο είναι τα μοναδικά σκελετικά μέρη που εντοπίστηκαν. Η συσσώρευση συγκεκριμένων σκελετικών μερών στη θέση υποδεικνύει πως το θήραμα υπόκειντο σε μία επεξεργασία επί τόπου στο σημείο σφαγής του και στη συνέχεια οι κυνηγοί επέλεξαν να μεταφέρουν πίσω στον καταυλισμό τα σκελετικά μέρη με την μεγαλύτερη ποσότητα κρέατος (Fernández-Laso et al. 2010, 161).

Αυτές οι επιλογές των κυνηγών υποδηλώνουν πως υπήρχε αφθονία θηραμάτων στην περιοχή και επομένως οι ίδιες είχαν τη δυνατότητα επιλογής των επιθυμητών μελών του σώματος. Επιπλέον, υποδηλώνεται πως είχαν πλήρη συναίσθηση του περιβάλλοντος, στο οποίο διαβιούσαν έχοντας επίσης αρκετές γνώσεις σχετικά με τη συμπεριφορά της πανίδας. Οι μικρές αλλαγές στη σύνθεση των θηραμάτων που παρατηρήθηκε μεταξύ των τριών αυτών στρωμάτων πιθανόν οφείλεται περισσότερο στη διαφορετική κυνηγετική περίοδο παρά στις επιλογές των κυνηγών (**εικ. 38**) (Fernández-Laso et al. 2010, 162).

Και στα τρία στρώματα παρατηρείται μία ομοιογένεια σχετικά με το είδος των δραστηριοτήτων που λάμβαναν χώρα από τους Neandertal. Παρατηρείται μία επανάληψη στα ίδια μοτίβα σχετικά με την αναχαίτιση των ζώων, την επεξεργασία των κουφαριών, καθώς και την κατανάλωση της τροφής, τα οποία υποδεικνύουν πως υπήρχε ένα τοπικό μοτίβο σχετικά με απόκτηση αγαθών, την κινητικότητα αλλά και την επεξεργασία των θηραμάτων. Η ίδια συμπεριφορά παρατηρείται και για τις φυτικές διατροφικές πηγές, οι οποίες περισυλλέγονταν περιμετρικά της βραχοσκεπής.

Οι ερευνητικές μελέτες των τελευταίων ετών έχουν εγκαθιδρύσει τη θεωρία πως οι Neandertal διατηρούσαν υψηλό βαθμό κινητικότητας και είχαν αναπτύξει σχήματα συμπεριφοράς σε σχέση με το οικοσύστημα διαβίωσής τους, τα οποία ορίζονταν από εποχικές μετακινήσεις, άμεσα συνδεδεμένες με την πρόσκτηση διατροφικών αγαθών, τόσο φυτικών όσο και ζωικών. Ανάμεσα στα πιο δημοφιλή μοντέλα της Ανθρώπινης Συμπεριφορικής Οικολογίας –δηλαδή του κλάδου που μελετά τα εν λόγω ζητήματα–

περιλαμβάνονται διάφορα μοντέλα διατροφικού φάσματος ή επιλογής λείας, επηρεασμένα από τη Θεωρία της Βέλτιστης Τροφосуλλογής, κατά την οποία πιστεύεται ότι η μεγιστοποίηση του ποσοστού θρεπτικής πρόσληψης αυξάνει την ικανότητα προσαρμογής. Ο Neandertal εν προκειμένω, πριν προβεί σε κάποια λήψη απόφασης αποτιμούσε τα κόστη και τα οφέλη από την αναζήτηση θηράματος σε σύγκριση με τα κόστη και τα οφέλη από τον χειρισμό και την επεξεργασία του θηράματος μετά από μια συνάντηση και θανάτωση (Hodder 2014, 121). Πράγματι, όπως αποδεικνύεται αρχαιολογικά ο Neandertal που διαβιούσε στη βραχοσκεπή είχε απόλυτη επίγνωση της επικράτειάς του που του επέτρεπε να στοχεύει σε ένα μεγάλο εύρος θηραμάτων περιμετρικά της βραχοσκεπής. Το άλογο και ο ρινόκερος πιθανόν να διαβιούσαν στις ανοιχτές πεδιάδες και πιθανόν θα μετακινούνταν εποχικά διασχίζοντας τον ποταμό Αποία, ενώ ο αίγαγρος και το *chamois* θα διαβιούσαν σε πιο βραχώδη και στεπώδη περιβάλλοντα. Παράλληλα, όπως αποδείχθηκε από τα ζωοαρχαιολογικών κατάλοιπα όλων των ανασκαμμένων στρωμάτων, οι ανθρωπίδες επιδείκνυαν μία προτίμηση σε δύο είδη, το κόκκινο ελάφι και το άλογο (Fernández-Laso et al. 2010, 157).

8. ΥΣΤΕΡΗ ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΗ

Η μελέτη της εποχικότητας κατά την Ύστερη Παλαιολιθική από θέσεις που έχουν εντοπιστεί στον ευρωπαϊκό χώρο θα εξεταστούν στην παρούσα εργασία μέσω των υπαίθριων θέσεων Dolni Vestonice και Pavlov που βρίσκονται στην περιοχή του Δούναβη. Αντιστοίχως θα ακολουθήσει παρουσίαση θέσεων από τον ελλαδικό χώρο για τις οποίες έχει διαγνωστεί η εποχικότητα. Οι θέσεις αυτές ανήκουν σε δύο εντελώς διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές, την Ήπειρο και την Πελοπόννησο. Πρόκειται για δύο ετερογενή γεωγραφικά περιβάλλοντα, όπου επικρατούσαν ανόμοιες κλιματολογικές συνθήκες, οι οποίες σίγουρα θα επηρέαζαν τον τρόπο ζωής και τις επιλογές των παλαιολιθικών κυνηγώ-τροφοσυλλεκτών. Όσον αφορά στην Ήπειρο θα εξεταστούν η βραχοσκεπή Κλειδί και το σπήλαιο Καστρίτσα ενώ στην Πελοπόννησο το σπήλαιο Κλεισούρα και το σπήλαιο Φράγχθι.

8.1. Dolní Vestonice και Pavlov

Οι παραδουνάβιες περιοχές Dolní Vestonice και Pavlov αποτελούν μία συστάδα θέσεων που αποτελούνται από ποικίλες επιμέρους ζώνες δραστηριοτήτων. Οι θέσεις από τα ανατολικά προς τα δυτικά είναι οι εξής: Pavlov VI, Pavlov II and I, Dolní Vestonice I, και Dolní Vestonice II, που είναι η θέση στο δυτικότερο άκρο. Αυτή η αλυσίδα θέσεων εκτείνεται περίπου 2,5 χιλιόμετρα παράλληλα με τις βόρειες και βορειο-ανατολικές πλαγιές των λόφων Pavlovsk (εικ. 39). Ένα από τα χαρακτηριστικά της Γκραβέττιας περιόδου στην περιοχή αυτή είναι πως οι θέσεις βρέθηκαν οργανωμένες σε συστάδες. Το γεγονός αυτό μπορεί να υποδεικνύει είτε έντονη κατοίκηση—λόγω επαναλαμβανόμενης ανθρώπινης δραστηριότητας σε μία θέση— (Dolní Vestonice I, Pavlov I), ή εκτεταμένη κατοίκηση σε μία μοναδική θέση εντός κάποιας διευρυμένης περιοχής (Dolní Vestonice II). Σε κάθε περίπτωση, η εκάστοτε θέση αποτελείται από αυτόνομες οικιστικές ζώνες, αποτελούμενη από μία κεντρική εστία περιτριγυρισμένη από διάφορους λάκκους, μεγάλα οστά και τέχνηρα (Svoboda et. al. 2008, 283).

Στην περιοχή Μοράβια που βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της Τσεχίας, έχουν εντοπιστεί κάποιες από αυτές τις σπάνιες περιπτώσεις συσσώρευσης οστών μαμούθ. Οι ομάδες ανθρώπων της Γκραβέττιας (ή Παβλόβιας) πολιτισμικής φάσης αναπτύχθηκαν στην περιοχή του μέσου Δούναβη 29,000-22,000 χρόνια πριν από σήμερα (Brugère 2014, 80). Οι εκτεταμένες αυτές υπαίθριες θέσεις παρείχαν τη δυνατότητα να μελετηθεί η χωροταξική οργάνωση ενός καταυλισμού. Παράλληλα, μέσα από τη μελέτη των αρχαιολογικών τους καταλοίπων προέκυψαν στοιχεία σχετικά με τη διακίνηση πρώτων υλών και την κατασκευή εργαλείων, καθώς επίσης και πληροφορίες σχετικά με τις εξειδικευμένες στρατηγικές κυνηγιού που είχαν εφαρμοστεί από τις ομάδες των παλαιολιθικών κυνηγών της περιοχής (Svoboda 2016, 96). Μέσα από την ανάλυση της οικιστικής δομής των θέσεων αποδείχθηκε πως κάθε θέση εμπεριείχε επιμέρους τομείς, όπου λάμβανε χώρα διαφορετικό είδος δραστηριοτήτων. Υπήρχε μία κεντρική δομή και περιφερειακές ζώνες δραστηριοτήτων, όπου εμφανίζονται συγκεντρώσεις οστών, ενδείξεις καύσεων και συσσώρευση λίθινων εργαλείων (Svoboda 2016, 96).

Η διερεύνηση της εποχικότητας σε κάποιες από αυτές τις θέσεις πραγματοποιήθηκε το 2008 και το 2013 από την ερευνήτρια Νύνιτοβά Fisáκονά μέσω της εξέτασης ενός δείγματος δοντιών. Η αρχαιολόγος μελέτησε το ζήτημα της

εποχικότητας συνολικά σε 16 θέσεις της Γκραβέττας περιόδου που βρίσκονται στην επικράτεια του μέσου Δούναβη, καθώς και σε γειτονικές περιοχές της κεντρικής Ευρώπης. Σε αυτές περιλαμβάνονται και οι προς εξέταση θέσεις της παρούσας εργασίας Dolní Vestonice II-Western Slope, Dolní Vestonice IIb και Pavlov VI. Παράλληλα, το 2014 ο Brugère εξέτασε το οστεολογικό υλικό των μαμούθ από τη θέση Pavlov I προκειμένου να εξάγει συμπεράσματα σχετικά με το κυνήγι. Κατ' επέκταση, τα πορίσματα αυτής της εξέτασης αποτέλεσαν χρήσιμη πηγή πληροφοριών σχετικά και με την εποχική κατοίκηση της θέσης.

8.2. Dolní Vestonice II

Κατά τα έτη 1985-1991 ο Klíma και ο Svoboda αποκάλυψαν το μεγαλύτερο μέρος του αρχαιολογικού υλικού της θέσης Dolní Vestonice (χρονολογημένη βάσει του ενεργού άνθρακα στα 27,660 έως 23,000 χρόνια πριν από σήμερα), μεταξύ των οποίων ανευρέθηκαν ανθρώπινα κατάλοιπα, λίθινα και οστέινα εργαλεία (Wojtal et al. 2014, 105). Στη διάρκεια αυτών των ανασκαφών εντοπίστηκαν 25,547 οστεολογικά κατάλοιπα πουλιών και θηλαστικών. Τα θηλαστικά αντιπροσωπεύονται από 25,372 οστά και δόντια, από τα οποία ήταν εφικτό να αναγνωριστεί το 30% του συνόλου του δείγματος. Στα κατάλοιπα των θηλαστικών –με αρκετά αποσπασματική διατήρηση- κυριαρχούν έξι είδη ζώων, ο λαγός, η αλεπού, ο λύκος, το μαλλιάρο μαμούθ και ο τάρανδος -αντιπροσωπεύοντας το 95% του συνόλου των αναγνωρισμένων οστών και δοντιών από τα θηλαστικά (Wojtal et al. 2016, 108). Το μαλλιάρο μαμούθ κατέχει το μεγαλύτερο ποσοστό οστεολογικών καταλοίπων στη θέση και αποδείχθηκε πως το σύνολο των οστών αυτού του είδους ανήκει σε 5 άτομα μαμούθ. Ο λύκος αντιπροσωπεύεται από 913 οστά και δόντια, τα οποία προέρχονται από τουλάχιστον 20 άτομα λύκων σύνολο που υπολογίστηκε βάσει του αριθμού των κάτω γνάθων (Wojtal et al. 2016, 116).

Τα οστά εξετάστηκαν μικροσκοπικά προκειμένου να εντοπιστούν όλες οι πιθανές τροποποιήσεις που προκλήθηκαν είτε από ανθρώπινη δραστηριότητα είτε από ενέργειες ζώων, καθώς και άλλοι παράγοντες που πιθανόν να προκάλεσαν διάβρωση στην επιφάνειά των οστών. Επιπλέον, εξετάστηκαν για να διαπιστωθούν σημάδια κοπής στην επιφάνειά τους, ενώ η κατεύθυνση των σημαδιών υποδηλώνει το στάδιο επεξεργασίας του νεκρού ζώου (Wojtal et al. 2014, 106).

Ένα σημαντικό στοιχείο που είναι άξιο αναφοράς είναι το γεγονός πως το οστεολογικό υλικό της θέσης εμφανίζει ίχνη καύσης. Το στοιχείο αυτό ταυτίζεται και με τα δεδομένα που προέκυψαν και από τα κατάλοιπα άλλων παλαιολιθικών θέσεων και αποδεικνύουν πως οι άνθρωποι έκαιγαν εσκεμμένα τα οστά, χρησιμοποιώντας τα ως καύσιμο με σκοπό να προφυλαχθούν από το κρύο αλλά και να μαγειρέψουν (Wojtal et al. 2016, 107).

Στα πλαίσια της έρευνας σχετικά με την εποχική εγκατάσταση στη θέση η Νύνλτονά Fisáκονά εξετάσε τα δόντια από τη θέση Dolni Vestonice II που προέρχονται από τις σωστικές ανασκαφές των ετών 1986-1988. Από αυτή τη θέση εξετάστηκαν οι τομείς 10 δοντιών που ανήκουν σε θηράματα αλεπούδων, έναν λύκο κι έναν τάρανδο. Μόνο στο δείγμα του κοπτήρα ενός λύκου δεν είχε διατηρηθεί η οστεΐνη στην επιφάνεια του δοντιού και επομένως δεν ήταν εφικτή η μικροσκοπική του εξέταση (εικ. 41-43).

Τα δόντια των ζώων φαίνεται πως είχαν ολοκληρώσει την προσαύξηση της οστεΐνης που πραγματοποιείται κατά τη διάρκεια του χειμώνα, ενώ η προσαύξηση που συμβαίνει το καλοκαίρι δεν είχε ξεκινήσει ακόμα. Εξήχθη επομένως το συμπέρασμα πως είναι πιθανό να σκοτώθηκαν κατά τη διάρκεια των μηνών Μαρτίου και Απριλίου, όπου οι προσαυξήσεις του χειμώνα σταματούν. Η προτεινόμενη υπόθεση της Νύνλτονά Fisáκονά είναι πως τα ζώα είναι συγκείμενα με την ταφή του ατόμου που βρέθηκε και επομένως υποδηλώνουν πως ο θάνατος του κυνηγού που κείται στο λάκκο συνέβη στο τέλος του χειμώνα.

Σε άλλους οικιστικούς τομείς της θέσης οι παλαιολιθικοί κυνηγοί που ήταν εγκατεστημένοι εκεί κυνηγούσαν τα ζώα από την άνοιξη έως το φθινόπωρο και πιο συγκεκριμένα, από τον Απρίλιο έως τον Ιανουάριο. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει πως οι άνθρωποι διαβιούσαν σε αυτόν τον καταυλισμό κατά τη διάρκεια όλου του χρόνου, επομένως πρόκειται για μία βάση εγκατάστασης με μόνιμο χαρακτήρα, όπου εκτυλίσσονταν πλήθος καθημερινών δραστηριοτήτων. Τα ζώα που κυνηγούσαν κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού ήταν ο λύκος και οι τάρανδοι, ενώ σε μια περίπτωση διαπιστώθηκαν και ίχνη αρκτικής αλεπού (Νύνλτονά Fisáκονά 2013, 125).

Φαίνεται πως οι παλαιολιθικοί κάτοικοι της θέσης κυνηγούσαν στοχευμένα τα περισσότερα ζώα την περίοδο από το τέλος του καλοκαιριού προς τις αρχές φθινοπώρου, καθώς εκεί την εποχή τα ζώα έχουν αποθηκεύσει μεγάλη ποσότητα λίπους που τους είναι χρήσιμο για τον επερχόμενο χειμώνα. Επιπλέον, το τρίχωμά

τους έχει αντικατασταθεί από πιο παχύ τρίχωμα καλύτερης ποιότητας (Nývltová Fisáková 2013, 126).

8.3. Dolní Vestonice IIb

Τα δόντια που εξετάστηκαν από αυτή τη θέση προέρχονται από την ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε το καλοκαίρι του 2005. Εξετάστηκαν τρεις τομείς από δύο δόντια, συμπεριλαμβανομένου των ριζών των δύο προγομφίων. Η αυξημένη ποσότητα οστεΐνης διατηρήθηκε στο χαμηλότερο κοπήρα του τάρανδου. Το ζώο αυτό φαίνεται πως όταν σφαγιάστηκε ήταν 4 χρονών και συνέβη ο σφαγιασμός κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού ή αρχές φθινοπώρου, και πιο συγκεκριμένα το διάστημα μεταξύ Ιουλίου έως τον Οκτώβρη (Nývltová Fisáková 2013, 126).

8.4. Pavlov I

Η θέση συγκαταλέγεται σε αυτές τις υπαίθριες θέσεις, που χαρακτηρίζονται για το μέγεθος, την περιπλοκότητα με μακρά διάρκεια κατοίκησης και βρίσκονται κατά μήκος του ποταμού Δούναβη. Πρόκειται για έναν από τους πιο εκτενείς υπαίθριους καταυλισμούς κάτω από την οροσειρά Pavlov (Svoboda 2016, 95). Το μεγαλύτερο μέρος της θέσης ανασκάφηκε από τον Klima κατά τη διάρκεια των ετών 1952 και 1972, ενώ η θέση χωρίστηκε σε δύο τομείς, στον νοτιοανατολικό και βορειοδυτικό τομέα. Σύμφωνα με τον Svoboda, στην περίπτωση της θέσης Pavlov I, είναι δύσκολο να διευκρινιστούν απόλυτα οι επιμέρους ζώνες δραστηριοτήτων καθώς κάποια από τα αρχαιολογικά στρώματα έχουν διαταραχθεί. Η χωροταξική ανάλυση της θέσης υποδηλώνει μία πολυ-επίπεδη κατοίκηση, γεγονός το οποίο διαπιστώθηκε και μέσω της μελέτης της λιθοτεχνίας (Brugère 2014, 82). Ωστόσο, πρόκειται για την μοναδική περίπτωση καταυλισμού στην περιοχή της Μοράβια, όπου δεν εντοπίστηκε μεγάλη συσσώρευση οστών μαμούθ, όπως αποκαλύφθηκε στις υπόλοιπες θέσεις (Brugère 2014, 82). Βάσει της ραδιοχρονολόγησης η θέση κυμαίνεται μεταξύ 26,700 και 25,500 χρόνια πριν από σήμερα, πάντα με μία τυπική απόκλιση. Ύστερα από την ανασκαφή της θέσης αποκαλύφθηκε μεγάλη ποσότητα λίθινων τεχνέργων, καθώς και διάφορα αντικείμενα κατασκευασμένα από οστό, χαυλιόδοντα και κέρατα ελαφιού. Το σύνολο των δεδομένων που προέκυψαν από τη θέση υποδηλώνουν ότι επρόκειτο

για μία βάση κατοίκησης όπου λάμβαναν χώρα ποικίλες δραστηριότητες της καθημερινής ζωής, ενώ ήταν κατοικήσιμη για ένα μεγάλο διάστημα, πάνω από τη μισή διάρκεια ενός ετήσιου κύκλου.

Η διερεύνηση της εποχικότητας στη θέση Pavlov I πραγματοποιήθηκε το 2014 από τον αρχαιολόγο Alexis Brugère. Η μελέτη του είχε ως στόχο τη διασαφήνιση των ζητημάτων σχετικά με τις συγκεντρώσεις μεγάλων οστών μαμούθ προκειμένου να προσδιοριστεί ο χαρακτήρας και η σημασία αυτών. Μέχρι εκείνη τη στιγμή είχαν ασχοληθεί αρκετοί ακόμα ερευνητές με το συγκεκριμένο ζήτημα. Το ερευνητικό ερώτημα σχετικά με τα οστά των μαμούθ προσανατολιζόταν σχετικά με την ύπαρξη στοχευόμενου κυνηγιού μαμούθ από τους παλαιολιθικούς κατοίκους της θέσης ή εάν επρόκειτο για απλή περισυλλογή οστών από μαμούθ που ήταν ήδη νεκρά, χωρίς να τα έχουν σκοτώσει οι ίδιοι οι κυνηγοί.

Η τοποθεσία της θέσης, το μη σύνηθες ηλικιακό προφίλ και η αναλογία των φύλων ανάμεσα στα ζώα έχουν οδηγήσει στο συμπέρασμα πως οι παλαιολιθικοί κυνηγοί θα ήταν υπεύθυνοι για τη συσσώρευση των οστών καθώς επίσης και για το θάνατο αυτών των θηλαστικών. Δεδομένου ότι η μελέτη των καταλοίπων από τις θέσεις απέδειξε πως επρόκειτο πράγματι για οργανωμένο κυνήγι των μεγαλόσωμων θηλαστικών ο επόμενος στόχος του αρχαιολόγου ήταν να διευκρινίσει τις τεχνικές κυνηγιού που είχαν υιοθετήσει οι παλαιολιθικοί. Τα δεδομένα που μελετήθηκαν προέρχονται από τις ανασκαφές που διενεργήθηκαν κατά τα έτη 1954-56. Σε γενικές γραμμές, ο προσδιορισμός της ηλικίας του ζώου είναι η συνήθης μέθοδος που χρησιμοποιείται για να προσδιοριστεί η προέλευση της συσσώρευσης ενός δείγματος οστών, ή στην περίπτωση που εμπλέκεται ανθρώπινη δραστηριότητα να προσδιοριστεί η στρατηγική του κυνηγιού.

Ο Brugère αναφέρει πως το οστεολογικό δείγμα των δοντιών που προέκυψε από τις ανασκαφές κατά τα έτη 1954-56 είναι αποσπασματικό, ενώ μόλις ένα μικρό ποσοστό από τα δόντια που έχουν ταυτιστεί με κάποιο είδος ζώου είναι διαθέσιμο προς μελέτη (Brugère 2014, 84). Τα στοιχεία σχετικά με την εποχικότητα προέρχονται από τη μελέτη των καταλοίπων μαμούθ με τη χρήση της μεθόδου ακολουθίας των δοντιών σε σχέση με την ανατολή και την πτώση τους, ή ακόμα χρησιμοποιώντας το χρονοδιάγραμμα σύντηξης του επιθηλιακού οστού.

Στην ευρύτερη επικράτεια του Δούναβη διάφορες ομάδες παλαιολιθικών κυνηγών είχαν ως στόχο τους θηράματα μαμούθ. Μέσω της εξέτασης της εποχικότητας αποδείχθηκε πως στην περιοχή Pavlov οι κυνηγοί ασκούσαν δύο

διαφορετικές κυνηγετικές τεχνικές. Η μελέτη του Brugère στις περιοχές Pavlon και Milonice αποτελεί καίριας σημασίας προκειμένου να διασαφηνιστεί η αλληλεπίδραση ανάμεσα στους ανθρώπους και τα μαμούθ (Brugère 2014, 85). Αυτές οι δύο διαφορετικές ηλικιακές ομάδες των ζώων που εντοπίζονται στα κατάλοιπα θα μπορούσαν να υποδηλώνουν διαφορετικές περιόδους εγκατάστασης στις θέσεις. Το χρονικό διάστημα μεταξύ δύο φάσεων εγκατάστασης θα μπορούσε να είναι τόσο μεγάλο ώστε αλλαγές μεγάλη κλίμακα να μπορούσαν να επηρεάσουν την ανθρώπινη συμπεριφορά ή ακόμα και στα κοπάδια των μαμούθ (Brugère 2014, 85). Προκειμένου να οριστεί με σαφήνεια και αξιοπιστία το προφίλ της ηλικίας θανάτου των ζώων συνυπολογίζονται και άλλοι παράγοντες, όπως είναι η τοποθεσία της θέσης, τα επιμέρους πολιτισμικά επίπεδα, οι ταφονομικές συνθήκες, καθώς και τα γεωγραφικά όρια μέσα στα οποία εκτείνεται η θέση.

Η εκμετάλλευση των λίθινων πηγών πρώτης ύλης κυρίως που προέρχονται από μακρινές πηγές συνεπάγεται μία κινητικότητα, η οποία ακόμη είναι υπό συζήτηση. Συνήθως θεωρείται ότι οι κυνηγοί-συλλέκτες της Ανώτερης Παλαιολιθικής ασκούσαν έναν κινητικό τρόπο ζωής προκειμένου να αποκτήσουν την πρώτη ύλη ακολουθώντας ένα μοτίβο κινητικότητας που βασίζεται στην ετήσια εκμετάλλευση των ζώων. Η χαμηλή κινητικότητα των κυνηγών-συλλεκτών της Παβλόβιας πολιτισμικής φάσης έχει θεωρηθεί πως στηρίζεται στην πλούσια καλλιτεχνική έκφραση σε συνδυασμό με τους εκτεταμένους οικισμούς (Brugère 2014, 86). Με άλλα λόγια, οι κάτοικοι αυτών των οικισμών δεν είχαν άμεση ανάγκη να μετακινηθούν σε μεγάλες αποστάσεις προς αναζήτηση είτε τροφής είτε λίθινων πρώτων υλών. Η τοποθεσία των οικισμών σε ένα ευνοϊκό σημείο διαβίωσης σε συνδυασμό με την εύκολη πρόσβαση σε μία ευρεία πόρων είχε ως αποτέλεσμα τη χαμηλή κινητική δραστηριότητα αυτών των πληθυσμών.

Οι ομάδες των κυνηγών πιθανόν να στόχευαν σε συγκεκριμένη ομάδα ζώων κατά τη διάρκεια μίας περιόδου και πιθανόν σε άλλη ομάδα ζώων κατά τη διάρκεια άλλης περιόδου αναλόγως τις εκάστοτε ανάγκες που θα προέκυπταν. Επομένως, ο Brugère καταλήγει πως εάν η εποχή ήταν το κριτήριο επιλογής των παλαιολιθικών κυνηγών τότε τα δύο διαφορετικά ηλικιακά προφίλ που αντιπροσωπεύονται στα κατάλοιπα πιθανόν να υποδηλώνουν δύο διαφορετικές εποχές κατά τις οποίες κυνηγούσαν και άρα να πρόκειται για εξειδικευμένες τεχνικές κυνηγιού ιδιαίτερα αναπτυγμένες. Φαίνεται μάλιστα, από την ανάλυση των δεδομένων πως εάν πράγματι εμπλέκονταν δύο διαφορετικές ομάδες κυνηγών πιθανόν να κυνηγούσαν τα

προβοσκιδοειδή διαδοχικά κατά τη διάρκεια της άνοιξης και του φθινοπώρου (Brugère 2014, 87).

8.5. Pavlov VI

Η θέση Pavlov VI ανακαλύφθηκε το 2007 και αποτελείται από ένα ολοκληρωμένο οικιστικό σύνολο με βραχυπρόθεσμη εγκατάσταση (2-3 μήνες). Χαρακτηρίζεται από ραδιοχρονολογημένη στρωματογραφική ακολουθία, αρκετούς λάκκους, διακοσμητικά αντικείμενα ενώ αίσθηση προκαλούν και αρκετά στοιχεία ώχρας. Η εσωτερική κατασκευή του οικισμού αποτελείται από έναν λάκκο που εμπεριέχει κατάλοιπα από ίχνη φωτιάς στη μέση, και περιστοιχίζεται από λακκοειδείς κοιλότητες σε συνάρτηση με μεγάλα οστά μαμούθ και δύο χαυλιόδοντες. Τα εν λόγω χαρακτηριστικά είναι τυπικά των Γκραβέτιων οικισμών της περιοχής και παρ' ότι η οικιστική ενότητα είναι μικρή, οι σωστικές ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν αποκάλυψαν μεγάλο αριθμό παλαιοντολογικού υλικού. Επίσης, στη θέση έχουν εντοπιστεί διάφορα αρχαιολογικά ευρήματα –χαρακτηριστικά των Παβλόβιων οικισμών–, μεταξύ των οποίων ίχνη άνθρακα, οστέινα ευρήματα, διακοσμητικά αντικείμενα, εστίες, κάποιες από τις οποίες εμφανίζουν δαχτυλικά αποτυπώματα, ίχνη από υφάσματα καθώς και τρίχες από ζώα, συγκεκριμένα ταράνδου – και αποτελούν τις πρώτες περιπτώσεις που καταγράφηκαν στον ευρωπαϊκό χώρο (Nýnltová Fisáková 2013, 126).

Η λιθοτεχνία –τυπική της Παβλόβιας πολιτισμικής φάσης– αποτελείται από διάφορους τύπους πυριτόλιθων που στο μεγαλύτερο μέρος τους εμφανίζουν ίχνη καύσης. Εντός της χρονικό-τυπολογικής δομής η θέση Pavlov VI συμπίπτει με την εξελιγμένη Παβλόβια φάση και με το στύλ που χαρακτηρίζεται από εντατική επεξεργασία των φολίδων, λεπίδων και αιχμηρών λεπίδων καθώς και από την παρουσία μερικών μικρολίθων που τυπολογικά ανήκουν στον τύπο Predmosti (Svoboda et al. 2009, 287).

Επιπροσθέτως, εντοπίστηκε πλούσιο οστεολογικό υλικό πανίδας με 5,334 κατάλοιπα. Από αυτά τα 3,139 ήταν αδιευκρίνιστου χαρακτήρα και δεν ήταν εφικτό να προσδιοριστούν (59% του συνόλου των οστών) και 1,047 αντικείμενα παρουσίαζαν ίχνη καύσης (20% του συνολικού δείγματος) (Svoboda et al. 2009, 286). Η πλειοψηφία των αναγνωρίσιμων οστών ανήκουν σε μαμούθ (*Mammuthus*

primigenius), ενώ στη συνέχεια παρουσιάζεται σημαντικός αριθμός μεγάλων θηλαστικών (άλογα ή βοοειδή) και μεσαίου μεγέθους θηλαστικά, όπως για παράδειγμα τάρανδος και λύκος, τα οποία συναντώνται πιο σπάνια από τα υπόλοιπα είδη. Η θέση επίσης περιλαμβάνει κατάλοιπα αλόγου, τάρανδου, λύκου, αλεπούς, αδηφάγου, αρκούδας και λαγού (Svoboda et al. 2009, 294).

Η Νύνλτονα Fisáκονά ανέλυσε τους τομείς από δείγματα δοντιών δύο λύκων. Το πρώτο είναι ένας άνω δεύτερος κοπτήρας, και από το δεύτερο δείγμα διασώζεται ο δεύτερος και τρίτος άνω κοπτήρας. Στην περίπτωση του δεύτερου άνω κοπτήρα, η προσαύξηση της οστεΐνης που πραγματοποιείται κατά τη διάρκεια του χειμώνα έχει ολοκληρωθεί ενώ αυτή που συμβαίνει κατά τη θερινή περίοδο έχει μόλις αρχίσει (δηλαδή το Μάιο). Το γεγονός αυτό οδηγεί στο συμπέρασμα πως ο λύκος είχε πεθάνει κατά τη διάρκεια της άνοιξης ή του καλοκαιριού, δηλαδή από Μάιο έως Ιούλιο. Ο δεύτερος και τρίτος άνω κοπτήρας παρουσιάζει θερινή προσαύξηση, ενώ η χειμερινή προσαύξηση μόλις έχει ξεκινήσει να αναπτύσσεται, υποδηλώνοντας πως ο λύκος είχε σκοτωθεί μεταξύ Οκτωβρίου και Δεκεμβρίου. Η ανάλυση της μικρομορφολογίας της οστεΐνης του δοντιού οδηγεί στην υπόθεση πως ο οικισμός του Pavlon VI ήταν ένας καταυλισμός με εποχική κατοίκηση (Νύνλτονα Fisáκονά 2013, 127).

Έπειτα από την ανάλυση των δεδομένων είναι εφικτό να σχολιαστεί πως οι καταυλισμοί των Pavlonian Hills αποτέλεσαν πρόσφορο έδαφος για τη διερεύνηση της εποχικότητας λόγω της ύπαρξης του πλούσιου οστεολογικού υλικού που εντοπίστηκε σε αυτές. Όπως ήδη αναφέρθηκε, οι θέσεις είναι τοποθετημένες στις όχθες του Δούναβη βρίσκονται οργανωμένες σε συστάδες και εμπεριέχουν επιμέρους ζώνες δραστηριοτήτων. Ύστερα από τη μελέτη του αρχαιολογικού υλικού διαπιστώθηκε πως πρόκειται για σταθερές βάσεις κατοίκησης, οι οποίες κατοικούνταν κατά τη διάρκεια του μεγαλύτερου μέρους του χρόνου. Έχει θεωρηθεί πως η χαμηλή κινητικότητα που παρουσιάζουν οι κυνηγοί-συλλέκτες της Παβλόβιας περιοχής οφείλεται στην επαρκή κάλυψη των αναγκών τους –διατροφικών και άλλων– καθώς και στους εκτεταμένους οικισμούς που διατηρούσαν (Brugère 2014, 86).

Οι κοινωνίες αυτές χαρακτηρίζονται από τη διεξαγωγή κυνηγιού των μαμούθ, σχετικά με το οποίο έχουν πραγματοποιηθεί αρκετές έρευνες προκειμένου να μελετηθεί η αλληλεπίδραση ανάμεσα στα μαμούθ και τους παλαιολιθικούς κυνηγούς. Χαρακτηριστικό επίσης του Παβλόβιου πολιτισμού αποτελούν οι κατασκευές από

οστά μαμούθ. Ένα από τα ερωτήματα που προέκυψαν κατά τη διάρκεια αυτών των μελετών είναι εάν οι άνθρωποι αυτοί ήταν πράγματι κυνηγοί μαμούθ, πτωματοφάγοι ή συλλέκτες οστών μαμούθ ή ακόμα κι ένας συνδυασμός των δύο. Δυνητικά, τα μαμούθ θα αποτελούσαν είτε διατροφική πηγή για τους ανθρώπους είτε πηγή πρώτων υλών είτε και τα δύο (Bosch 2012, 170).

8.6. Βραχοσκεπή Κλειδί

Η θέση Κλειδί βρίσκεται στην Ήπειρο και συγκεκριμένα ανάμεσα στα βουνά της Πίνδου στις όχθες του ποταμού Βοϊδομάτη (**εικ. 44**). Ανακαλύφθηκε κατά τη δεκαετία του '60 από τον E. Higgs στα πλαίσια της έρευνας που διεξήγαγε τότε στην Ήπειρο, όπου και αποκαλύφθηκαν διάφορες υπαίθριες παλαιολιθικές θέσεις καθώς και σπήλαια/ βραχοσκεπές. Σκοπός του ήταν να εγκαθιδρύσει μία χρονολογική και κλιματική αλληλουχία για την παλαιολιθική περίοδο στον ελλαδικό χώρο. Οι θέσεις που ανασκάφηκαν ήταν ο Κοκκινόπηλος, σε συνεργασία με τον Σ. Δάκαρη, η βραχοσκεπή του Ασπροχάλικου και η βραχοσκεπή Καστρίτσα στη λεκάνη της λίμνης των Ιωαννίνων (Bailey et al. 1984, 7).

Πρόκειται για μία βραχοσκεπή, η οποία δημιουργήθηκε κατά τη διάρκεια της Ηωκαίνου περιόδου, όταν η στάθμη του ποταμού ήταν σε πολύ ανώτερα επίπεδα και προκάλεσε διάβρωση στο βραχώδες υπόστρωμα του φαραγγιού (**εικ. 45**). Η θέση βρίσκεται σε ένα ύψωμα περίπου 500μ, και είναι περιτριγυρισμένη από ασβεστολιθικούς λόφους και απόκρημνες πλαγιές. Είναι τουλάχιστον μία από τις τρεις βραχοσκεπές στην κοιλάδα του Βοϊδομάτη όπου βρέθηκαν κατάλοιπα της πλειστοκαινικής περιόδου. Οι άλλες δύο βρίσκονται στην άκρη της πεδιάδας της Κόνιτσας κοντά στην εκβολή του φαραγγιού (Bailey et al. 1984, 13).

Ύστερα από τη ραδιοχρονολόγηση της θέσης εξήχθη το συμπέρασμα πως είχε κατοικηθεί κατά το διάστημα 16,000 έως 10,000 χρόνια πριν από σήμερα με πιο έντονα τα ίχνη εγκατάστασης κατά το 16,000-13,000. Τη στιγμή που η βραχοσκεπή ανακαλύφθηκε ήταν κατειλημμένη από το κοπάδι ενός βοσκού που χρησιμοποιούσε το μέρος για να προστατευθούν από τα καιρικά φαινόμενα, αποδεικνύοντας έτσι τη διαχρονική σημασία της ως καταφύγιο ακόμα και στη σύγχρονη εποχή. Είναι μία βραχοσκεπή με εκτεταμένη επιφάνεια κατοίκησης, όπου τα παλαιολιθικά κατάλοιπα βρίσκονταν αμέσως κάτω από τη σύγχρονη επιφάνεια του εδάφους, προσφέροντας τη

δυνατότητα μελέτης των λίθινων εργαλειακών συνόλων, της πανίδας αλλά και σχετικά με τα στοιχεία των αποθέσεων (Bailey et al. 1986, 8).

Ύστερα από περίπου 10 χρόνια μετά την ανακάλυψη της βραχοσκεπής από τον Higgs, ο Bailey με τους συνεργάτες του επανεξέτασε τα δεδομένα της θέσης προτείνοντας νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις. Δυστυχώς ο Higgs λόγω διαφόρων τεχνικών προβλημάτων δεν κατάφερε να αξιοποιήσει πλήρως τα αρχαιολογικά δεδομένα της θέσης αλλά ούτε και να προβεί σε ασφαλή συμπεράσματα. Παράλληλα, ο Bailey άσκησε κριτική στη θεωρία που είχε αναπτύξει ο Higgs σχετικά με την εποχική χρήση του σπηλαίου αλλά και τη μετακίνηση των παλαιολιθικών κυνηγών που παρομοίασε με τις στρατηγικές μετακίνησης των νομάδων Σαρακατσάνων. Οι λόγοι που αμφισβητήθηκε αυτή η θεωρία θα αναλυθούν στη συνέχεια. Κύριο πρόβλημα στη θεωρία αυτή, σύμφωνα με τον Bailey, είναι πως ο Higgs οδηγήθηκε σε αυτό το συμπέρασμα μέσω εθνογραφικών παραλλήλων χωρίς να έχει μελετήσει το οστεολογικό υλικό των ζώων.

Τη μελέτη του οστεολογικού υλικού είχε αναλάβει ο Clive Gamble, ο οποίος εξακρίβωσε πως ο αριθμός των οστών κόκκινου ελαφιού που συναντάται στη θέση είναι σπάνιος. Επιπλέον, σε μικρό βαθμό βρίσκονται τα οστά σαρκοφάγων ζώων, όπως επίσης σπάνια είναι και τα ίχνη ροκανίσματος από σαρκοφάγα ζώα πάνω στην επιφάνεια των οστών. Γενικά, ανάμεσα στα κατάλοιπα της πανίδας συναντώνται οστά λαγόμορφων, πουλιών, ψαριών, ερπετών και τρωκτικών (Bailey et al. 1984, 20). Τα κατάλοιπα δοντιών είναι στο μεγαλύτερο μέρος τους αποσπασματικά ενώ βρέθηκε μόνο ένα δόντι της κάτω γνάθου. Ένας ικανοποιητικός βαθμός νεογιλών δοντιών, όπως και μερικοί μόνιμοι γομφίοι, αποκαλύπτουν το ηλικιακό εύρος των θηραμάτων (εικ. 46-49) (Bailey et al. 1984, 22).

Στη συνέχεια, σχετικά με το χαρακτήρα της λιθοτεχνίας της θέσης, έχει ειπωθεί πως μπορεί να χαρακτηριστεί ως λιθοτεχνία μικρολίθων, οι οποίοι κατασκευάζονταν από κροκάλες του ποταμού Βοϊδομάτη. Τα επεξεργασμένα εργαλεία αποτελούνται κυρίως από λεπίδες με στομωμένη ράχη. Ξέστρα κατασκευασμένα από φολίδες, και μία κατηγορία από ιδιότυπα τέχνηρα, τα οποία ίσως μπορούν να χαρακτηριστούν ως εργαλεία τυχαίας κατασκευής. Σε γενικές γραμμές η ευκαιριακή οπτική της λιθοτεχνίας υπονοεί μία προσαρμογή στις διαθέσιμες πρώτες ύλες καθώς και στις εκάστοτε ανάγκες του παλαιολιθικού κυνηγού (Bailey et al. 1986, 17). Η αρχαιολόγος Ελεφάντη το 2005 μελέτησε τα λίθινα εργαλειακά τέχνηρα και προέβη σε κάποιο συμπέρασμα χαρακτηρίζοντας τη θέση ως εξειδικευμένη κυνηγετική

θέση. Η καταγραφή των λίθινων εργαλείων από τη θέση απέδωσε 14 διαφορετικούς τύπους εργαλείων, από τους οποίους κυριαρχούν οι στομωμένες λεπίδες, αντιπροσωπεύοντας το 34% του συνόλου των επεξεργασμένων τεχνέργων (Elefanti 2003, 115). Σε γενικές γραμμές, και άλλοι μελετητές έχουν συνδέσει την τεχνολογία στομωμένων λεπίδων με τις στρατηγικές του κυνηγιού ενώ οι θέσεις στις οποίες κυριαρχούν οι στομωμένες λεπίδες χαρακτηρίζονται ως εξειδικευμένες κυνηγετικές θέσεις, όπως είναι η βραχοσκεπή Κλειδί (Elefanti 2003, 119). Αυτό που προκαλεί εντύπωση όταν εξετάζει κανείς αυτό το σύνολο των λίθινων τεχνέργων είναι η ομοιογένεια στο μέγεθος των εργαλείων. Φαίνεται δηλαδή πως έχουν κατασκευαστεί σε συγκεκριμένο υπόβαθρο προκειμένου να διαμορφωθούν σε ένα ορισμένο μέγεθος και συνήθως το μικρό αυτό μέγεθος σχετίζεται με την ένθεση αυτών των εργαλείων σε ξύλινο στέλεχος.

Ανάμεσα στα ευρεθέντα κατάλοιπα ξεχωρίζει ένας αριθμός θαλάσσιων όστρεων, τα οποία είχαν εισαχθεί προκειμένου να χρησιμοποιηθούν για διακοσμητικούς λόγους (Bailey et al. 1984, 22). Η εύρεσή τους υποδηλώνει πως η επικράτεια της θέσης Κλειδί εκτεινόταν έως τη σημερινή ακτογραμμή, δηλαδή 70 χλμ. μακριά από τη βραχοσκεπή (Bailey 1997, 19) και κατ' επέκταση σημαίνει πως οι παλαιολιθικοί κυνηγοί που διαβιούσαν στη βραχοσκεπή μετακινούνταν σε μεγάλες αποστάσεις ανάμεσα στις πεδινές και παραλιακές θέσεις της Ηπείρου.

Σχετικά με τη θεωρία της εποχικότητας που είχε εκφράσει αρχικά ο Higgs είναι δυνατόν να σχολιαστούν τα παρακάτω: Ο Eric Higgs λαμβάνοντας υπόψη του το εθνογραφικό παράδειγμα της φυλής των Σαρακατσάνων και Βλάχων έθεσε το ζήτημα περί εποχικότητας της κατοίκησης υποστηρίζοντας πως οι παλαιολιθικοί νομάδες κυνηγοί μετακινούνταν κατά τον ίδιο τρόπο ακολουθώντας τα κοπάδια του κόκκινου ελαφιού. Οι Σαρακατσάνοι την άνοιξη ξεκινούν για τα βουνά ενώ το φθινόπωρο εγκαταλείπουν το βουνό και ξανακατεβαίνουν στις πεδιάδες (Καββαδίας 1991, 26). Οι κινήσεις αυτές έχουν σχέση με την τεχνική της κτηνοτροφίας που ασκούν οι Σαρακατσάνοι, καθώς και με τις ανάγκες των κοπαδιών, από τα οποία έχουν απόλυτη εξάρτηση (Καββαδίας 1991, 27).

Ωστόσο, η θεωρία αυτή ενέχει πολλά προβλήματα. Το κύριο θέμα είναι πως δεν αντικατοπτρίζεται στα οστεολογικά κατάλοιπα της πανίδας της θέσης. Αντιθέτως, έπειτα από την εξέταση του ζωοαρχαιολογικού υλικού στην επόμενη ανασκαφική περίοδο υπό τον Bailey αποδείχθηκε ότι τα οστά του κόκκινου ελαφιού είναι σπάνια, ενώ υπερισχύουν αυτά των αιγοπροβάτων και των αιγάρων. Επιπροσθέτως, το

ζήτημα της εξέτασης της εποχικότητας προϋποθέτει τον εξαρχής ορισμό μιας θέσης ως κύρια βάση εγκατάστασης και γύρω από αυτήν επιμέρους θέσεις ημιμόνιμου χαρακτήρα που δρουν ως θέσεις-καταφύγια ή σταθμός-πέρασμα κατά την πορεία μιας εξόρμησης.

Ο Bailey όταν επανεξέτασε τα δεδομένα της θέσης και άσκησε κριτική στη θεωρία του Higgs δεν αμφισβήτησε γενικά το σενάριο της εποχικότητας σε σχέση με τη χρήση του σπηλαίου. Η ένστασή του αφορούσε στην εθνογραφική προσέγγιση του Higgs, ο οποίος χρησιμοποιώντας το οικονομικό μοντέλο των νομάδων Σαρακατσάνων και Βλάχων συμπέρανε πως οι παλαιολιθικοί κυνηγοί ενεργούσαν κατά τον ίδιο τρόπο. Η ερμηνεία αυτή είναι αρκετά επισφαλής καθώς το μοντέλο μετακίνησης των Σαρακατσάνων και λοιπών έγκειται σε μία ορισμένη εποχή, υπό ορισμένες συνθήκες χωρίς αυτό να μπορεί να μεταφερθεί αυτούσιο στην Παλαιολιθική εποχή.

Πράγματι, ύστερα από την επανεξέταση του οστεολογικού υλικού από τον Gamble εξακριβώθηκε πως το κυρίαρχο είδος στα κατάλοιπα της θέσης είναι ο αίγαγρος, ενώ το κόκκινο ελάφι αντιπροσωπεύει ένα μικρό ποσοστό του συνόλου του ζωοαρχαιολογικού υλικού που προέρχεται από τη θέση. Το δείγμα της πανίδας έρχεται επομένως σε αντίθεση με την υπόθεση εργασίας που πραγματοποίησε ο Higgs υποστηρίζοντας πως οι παλαιολιθικοί κυνηγοί μετακινούνταν ακολουθώντας τα κοπάδια των κόκκινων ελαφιών. Φαίνεται επομένως πως στα δεδομένα της αρχαιολογικής σκέψης είναι φρόνιμο ο εκάστοτε ερευνητής να είναι προσεκτικός ως προς την ερμηνεία των δεδομένων, ιδιαίτερος όταν αυτή δεν αντικατοπτρίζεται στα αρχαιολογικά κατάλοιπα. Επιπροσθέτως, η εθνογραφία προσφέρει πολλές πληροφορίες στον τομέα της αρχαιολογίας, ιδίως στις προϊστορικές κοινωνίες για τις οποίες δεν υπάρχουν πολλά δεδομένα. Είναι απαραίτητο όμως τα εθνογραφικά παραδείγματα να χρησιμοποιούνται ως οδηγοί σκέψης κι όχι να υιοθετούνται απόλυτα ως προς το ερμηνευτικό κομμάτι των αρχαιολογικών δεδομένων.

Ο Bailey επανεξετάζοντας τα δεδομένα που προέκυψαν από τη μελέτη του υλικού διατύπωσε τη δική του θεωρία περί εποχικότητας στη χρήση του σπηλαίου. Χαρακτήρισε την οικονομία της θέσης ως εξειδικευμένη γεγονός το οποίο απορρέει τόσο από την τοποθεσία της βραχοσκεπής στο ευρύτερο φυσικό περιβάλλον, όσο από το οστεολογικό υλικό που περιλαμβάνει μικρό αριθμό σαρκοφάγων ζώων όσο και από το κυρίαρχο είδος της πανίδας- τον αίγαγρο (Gamble 1997, 236). Ο αίγαγρος αποτελεί ένα είδος ζώου δευτερεύουσας οικονομικής σημασίας σε ευρύτερα

συστήματα διαβίωσης σε διάφορες περιοχές της βόρειας Ευρώπης (Phoca-Cosmetatou 2003, 161). Δεν πρόκειται δηλαδή για ένα ζώο υψηλής προτίμησης από τους κυνηγούς, καθώς η αναχαιτίσή του είναι δύσκολη και απαιτεί αρκετούς ελιγμούς και εξειδικευμένα κυνηγετικά εργαλεία.

Ο Straus έχει αναφέρει χαρακτηριστικά πως το κυνήγι αιγών υποδηλώνει αυτομάτως την εξειδίκευση του κυνηγιού. Το συμπέρασμα αυτό εξάγεται από τους εξής παράγοντες: το μικρό αριθμό κυνηγών που απάρτιζαν μία ομάδα, τις στρατηγικές κυνηγιού, τα προαπαιτούμενα εργαλεία σύνολα καθώς και την πλήρη εκμετάλλευση ολόκληρης της γεωγραφικής περιοχής. Συγκεκριμένα παραθέτει: *“Ibex hunting is a specialization never associated with full-blown, multipurpose, long-term residential occupations characterized by many constructed archaeological features and the full gamut of tools and knapping debris. These hallmarks, along with the abundant ibex remains themselves, give the ibex-hunting site type its distinctive reality and identity”* (Straus 1987, 176).

Όπως αποδείχτηκε από τα οστεολογικά δεδομένα, η βραχοσκεπή χρησιμοποιούνταν κυρίως κατά τη διάρκεια της εποχής που γεννούσαν οι αίγαγροι – στο τέλος της άνοιξης ή και αρχές καλοκαιριού–, γεγονός το οποίο υποδηλώνεται από τα οστά νεογνών που ανευρέθηκαν. Βάσει της ηθολογικής παρατήρησης των σύγχρονων αιγών που διαβιούν στην Ιβηρική χερσόνησο, η περίοδος γέννησης ξεκινάει κατά τη διάρκεια του Μαΐου (Gamble 1997, 237). Εξακριβώθηκε επίσης πως οι κυνηγοί της βραχοσκεπής Κλειδί επικεντρώνονταν στα ενήλικα ζώα του κοπαδιού, τα οποία κατά τη διάρκεια του τέλους της άνοιξης και αρχής του καλοκαιριού πιθανόν να ήταν σε άσχημη φυσική κατάσταση και επομένως ήταν πιο εύκολη η αναχαιτίσή τους χωρίς να απαιτεί ιδιαίτερο κόπο (Gamble 1997, 238). Ο Bailey πραγματοποίησε την υπόθεση πως η ομάδα κυνηγών των αγριόγιδων στην κοιλάδα πιθανόν να αποτελούνταν από περίπου 5 έως 15 άτομα. Είναι εφικτό μάλιστα να προσδιοριστεί και το διαφορετικό εύρος ηλικιών και φύλων που διαβιούσαν εκεί. Το γεγονός πως μεταφέρθηκε μέρος των θηραμάτων πίσω στη θέση υποδηλώνει πως οι κυνηγοί δεν ήταν μόνοι τους στη διεκπεραίωση του κυνηγιού. Εάν συνέβαινε κάτι τέτοιο τότε η κατανάλωση της τροφής θα πραγματοποιούνταν κάπου πολύ κοντά από το σημείο θανάτωσης του ζώου. Αντιθέτως, η μεταφορά της τροφής στη βραχοσκεπή υποδηλώνει την παρουσία μικρών παιδιών και γυναικών, για τους οποίους ήταν απαραίτητη η προσκόμιση τροφής (Gamble 1997, 238). Όπως άλλωστε, έχει αποδειχθεί και μέσω εθνογραφικών παραλλήλων στις κυνηγετικές κοινωνίες

γενικότερος σκοπός δεν είναι η συγκέντρωση αλλά το μοίρασμα του θηράματος σε όλα τα μέλη της ομάδας (Ingold 1988, 144). Αφενός, ο λόγος είναι καθαρά πρακτικός καθώς στην παλαιολιθική εποχή υήρχε δυσκολία συντήρησης αλλά και αποθήκευσης του κρέατος και επομένως η κατανάλωσή του θα έπρεπε να είναι άμεση. Αφετέρου, το μοίρασμα της τροφής στα υπόλοιπα μέλη της ομάδας αποκτά μία κοινωνική προέκταση καθώς με αυτό τον τρόπο ο κυνηγός αποκτά κάποια προνόμια. Ειδικότερα, ο πετυχημένος κυνηγός απαιτείται να κατανείμει τη λεία του σε όλους τους συνανθρώπους του με τη βεβαιότητα πως σε μελλοντική περίπτωση όπου ο ίδιος δε θα καταφέρει να διεκπεραιώσει το κυνήγι είτε λόγω κακής τύχης είτε λόγω αρρώστιας/γηρατειών, τότε κάποιος άλλος θα τον φροντίσει. Επιπλέον, μέσω της συνεισφοράς εξασφαλίζει την διαίωνιση της κοινότητας στο σύνολό της (Ingold 1988, 145).

Συμπερασματικά, η θέση Κλειδί, πράγματι, όπως υποδεικνύεται και από την τοποθεσία στις όχθες του ποταμού Βοϊδομάτη όπου έχουν ανακαλυφθεί κι άλλα σπήλαια/βραχοσκεπές σίγουρα θα αποτελούσε μέρος ενός ευρύτερου δικτύου θέσεων, οι οποίες λειτουργούσαν ως σταθμοί-περάσματα κατά τη διάρκεια των μετακινήσεων των ομάδων των παλαιολιθικών κυνηγών. Πρόκειται για μια εφήμερη θέση, οι κάτοικοι της οποίας είχαν επικεντρωθεί στο κυνήγι των αιγάγων, οδηγώντας στο συμπέρασμα πως πρόκειται για άσκηση εξειδικευμένης οικονομίας. Το μέγεθος της βραχοσκεπής αλλά και η πυκνή συγκέντρωση καταλοίπων υποδηλώνει ότι το Κλειδί πιθανόν να χρησιμοποιούνταν ως καταφύγιο και θέση-σφαγείο κατά τη διάρκεια της άνοιξης, ενώ η συσσώρευση των οστέινων καταλοίπων είναι το αποτέλεσμα επαναλαμβανόμενης, ακόμα και ετήσιας, επίσκεψης στην κοιλάδα από μία μικρή ομάδα ατόμων.

Σίγουρα, κάθε ερμηνευτική προσέγγιση όσον αφορά στην ανασύσταση των μοντέλων κατοίκησης και των δικτύων θέσεων και περιφερειών στον ευρύτερο χώρο της Ηπείρου είναι η καλύτερη δυνατή σύμφωνα με τα διαθέσιμα δεδομένα. Οποιαδήποτε στιγμή, μία μελλοντική έρευνα καθώς και η ανακάλυψη νέων θέσεων θα προσφέρει καινούριες πληροφορίες για τα δεδομένα της παλαιολιθικής εποχής.

8.7. Σπήλαιο Καστρίτσα

Ο E. Higgs στα πλαίσια της έρευνάς του στην Ήπειρο το 1966 -όπου ανακάλυψε διάφορες παλαιολιθικές θέσεις, όπως τη βραχοσκεπή Κλειδί που αναφέρθηκε προηγουμένως, το σπήλαιο Ασπροχάλικο και η βραχοσκεπή Μπούλα- εντόπισε επίσης το σπήλαιο Καστρίτσα. Βρίσκεται στην περιοχή των Ιωαννίνων, κοντά στη λίμνη Παμβώτιδα (εικ. 50). Στο σημείο που βρίσκεται σήμερα το σπήλαιο αποδείχθηκε πως κατά την Παλαιολιθική εποχή εκτείνονταν οι όχθες της λίμνης. Το γεγονός αυτό υποδηλώνεται από την παρουσία κροκάλων διαβρωμένων από το νερό, καθώς και λεπτοκομμένων ιζημάτων που προέρχονται από τη λίμνη (Elefanti 2003, 61). Η χρονολόγηση του σπηλαιού ανάγεται στην Ύστερη Παλαιολιθική εποχή με κατοίκηση μεταξύ 21,800 έως 13,400 χρόνια πριν από σήμερα (Galanidou 1997, 101). Κατοικήθηκε έντονα κατά την περίοδο ανάμεσα στον τελευταίο παγετώνα και η πρώτη κατοίκηση έλαβε χώρα την περίοδο που προηγείται χρονικά από τη μέγιστη εξάπλωση του -18,000 χρόνια πριν από σήμερα-, ενώ επικρατούσαν ήπιες κλιματολογικές συνθήκες και μέτρια επίπεδα υγρασίας (Elefanti 2003, 3). Από τα πρώτα σημαντικά ευρήματα του σπηλαιού είναι πέντε ίχνη από πασσαλότρυπες, οι οποίες υποδηλώνουν κάποιο είδος κατασκευής που χρησιμοποιούνταν για προφύλαξη από τα καιρικά φαινόμενα. Παράλληλα, προκάλεσε ενδιαφέρον στον Higgs και η ανεύρεση οστέινων εργαλείων, τα οποία όπως αναφέρει απαντώνται σπάνια στην ανατολική Ευρώπη – σύμφωνα με τα μέχρι τότε στοιχεία της εποχής του (Higgs 1968, 297).

Τα κατάλοιπα της πανίδας που προέρχονται από τη θέση υποδηλώνουν πρόσβαση σε μία ευρεία ποικιλία οικοθέσεων, συμπεριλαμβανομένων ανοιχτών πεδιάδων, λόφων και πρόσβαση σε πόσιμη πηγή νερού. Αυτές οι συνθήκες θα παρείχαν ποικιλομορφία διατροφικών πόρων μεταξύ των οποίων, ο κόκκινος τάρανδος, το άλογο και ο αίγαγρος. Η προσέλκυση ζώων σε αυτό τον οικότοπο θα προσέλκυε με τη σειρά της και τις ομάδες των παλαιολιθικών κυνηγών/συλλεκτών. Αν και το σπήλαιο δεν είναι αρκετά ευρύχωρο για να φιλοξενήσει μία ομάδα ανθρώπων για μεγάλο χρονικό διάστημα, κάποια δείγματα χωρικής οργάνωσης υποδεικνύουν το αντίθετο- πως ήταν δηλαδή κατοικήσιμο για μεγάλες περιόδους του χρόνου. Η Ελεφάντη στα πλαίσια της έρευνάς της σχετικά με τη μελέτη της λιθοτεχνίας της θέσης έθεσε την ερμηνεία πως η Καστρίτσα πρόκειται για μια θέση με γενικευμένο χαρακτήρα, όπου ένα εύρος πόρων βρίσκονταν σε εκμετάλλευση, και

όπου η εγκατάσταση πιθανόν να ήταν μεγαλύτερης διάρκειας σε σχέση με αυτή της θέσης Κλειδί που αναλύθηκε προηγουμένως (Elefanti 2003, 3). Εξετάζοντας τα λίθινα τέχνηρα της θέσης διέγνωσε 15 διαφορετικούς τύπους εργαλείων και πιο αντιπροσωπευτικός ήταν οι στομωμένες λεπίδες, που αποτελούν το 49,2% του συνολικού δείγματος (εικ. 51).

Ο Higgs διατυπώνοντας τη θεωρία σχετικά με την εποχική χρήση του σπηλαίου αναφέρει πως η άνιση γεωγραφική και εποχική κατανομή των πόρων διαβίωσης που θα επικρατούσαν κατά το παρελθόν θα είχε ως αποτέλεσμα την εποχική μετακίνηση των ζώων ανάμεσα στα υψίπεδα και τις πεδινές περιοχές. Οι παλαιολιθικοί κυνηγοί είτε από επιλογή είτε από ανάγκη θα ακολουθούσαν τα κοπάδια μετακινούμενοι κατά τον ίδιο τρόπο. Επιπροσθέτως, έθεσε έναν προβληματισμό σχετικά με τη διάρκεια κατάληψης του σπηλαίου της Καστρίτσας. Σε θεωρητικό επίπεδο ερμηνείας αναρωτήθηκε εάν η κατοίκηση στο σπήλαιο υπήρξε μόνιμη καθ' όλη τη διάρκεια του χρόνου ή εάν υπήρχε ένας αριθμός θέσεων που κατοικούνταν εκ περιτροπής από διάφορες ομάδες ανθρώπων. Ο προβληματισμός του σχετικά με τη διάρκεια κατάληψης του σπηλαίου προέκυψε από τα ήδη υπάρχοντα αρχαιολογικά δεδομένα από άλλες θέσεις που υποδηλώνουν πως ορισμένες ομάδες κυνηγών/συλλεκτών δεν ασκούν μία οικονομία βασισμένη σε μεταναστευτικό τρόπο ζωής, καθώς οι ανάγκες τους καλύπτονται από τις διαθέσιμες πηγές που είναι κοντά τους καθ' όλη τη διάρκεια του έτους. Ένα αντίστοιχο παράδειγμα αποτελούν οι Γκραβέτιες παραδουνάβιες θέσεις που αναλύθηκαν σε προηγούμενο μέρος του κεφαλαίου.

Επομένως, όσον αφορά στην περίπτωση της Καστρίτσας το θέμα –κατά τον Higgs– έγκειται στο εάν οι προσφερόμενοι διατροφικοί πόροι ήταν επαρκείς για να καλύψουν τις ανάγκες των ανθρώπων που διαβιούσαν στο σπήλαιο και στο εάν η θέση ήταν ή όχι πράγματι η πιο προτιμητέα στην ευρύτερη περιοχή (Higgs 1968, 13). Ο Higgs παραλληλίζοντας τους παλαιολιθικούς κυνηγούς με τη σύγχρονη φυλή των Βλάχων αναφέρει πως κάποιοι από αυτούς διαβιούν όλο το χρόνο στα βουνά ενώ κάποιοι άλλοι ασκώντας νομαδικό τρόπο ζωής διαβιούν με τα κοπάδια τους κατά τους χειμερινούς μήνες στα πεδινά μέρη γύρω από την περιοχή των Ιωαννίνων, ενώ κατά τους θερινούς μήνες μετακινούνται στα βοσκοτόπια της Πίνδου -όπου σημειώνονται αρκετά πιο υψηλά ψυχρές θερμοκρασίες. Μάλιστα, η εποχική αυτή μετακίνηση απέτρεπε από την εξάλειψη των διατροφικών πόρων που θα προκαλούνταν από τον πληθυσμό των ζώων που βοσκούν εντατικά σε ένα συγκεκριμένο βοσκοτόπι, γεγονός το οποίο θα συνέβαινε εάν διέμεναν συνεχώς στο

ίδιο μέρος (Higgs & VitaFinzi 1966, 27). Παράλληλα, εκφράζει την υπόθεση πως είναι πιθανό κάθε προϊστορική ομάδα ανθρώπων να έχει κάποια εδαφικά δικαιώματα σε μία συγκεκριμένη επικράτεια, τα οποία θα ρυθμίζονταν με τέτοιο τρόπο ώστε να αξιοποιούνται οι φυσικές πηγές πόρων στο μέγιστο βαθμό (Higgs et al. 1966, 27). Ωστόσο, αυτή η υπόθεση δεν επαληθεύτηκε αρχαιολογικά ούτε είναι εφικτό να πραγματοποιηθεί μία τέτοιου είδους τεκμηρίωση –ειδικά όσον αφορά στην Παλαιολιθική εποχή που τα διαθέσιμα αρχαιολογικά κατάλοιπα δεν είναι επαρκή.

Ο Higgs συνεχίζει λέγοντας πως ακόμα και η γεωμορφολογία της Ηπείρου είναι ένας επιπλέον παράγοντας που δημιουργεί την ανάγκη ενός μεταναστευτικού τρόπου ζωής με σκοπό την πλήρη εξερεύνηση της (Higgs & Vita-Finzi 1966, 27). Ωστόσο, όλες αυτές οι υποθέσεις που πραγματοποίησε παρέμειναν σε θεωρητικό επίπεδο, καθώς δεν προέκυψε κάποια περαιτέρω μελέτη του αρχαιολογικού υλικού που να επιβεβαιώνει τη θεωρία αυτή.

Αρκετά χρόνια (2008) έπειτα από την αρχική έρευνα στο σπήλαιο και τη μελέτη των αρχαιολογικών καταλοίπων τα δεδομένα του ζωοαρχαιολογικού υλικού τέθηκαν σε εξέταση ως προς τη διερεύνηση της εποχικότητας. Η Κοτζαμποπούλου σε συνεργασία με τον Καφταντζή ανέλαβαν μία έρευνα σχετικά με τα κατάλοιπα κόκκινου ελαφιού από το σπήλαιο Καστρίτσα που εντοπίστηκαν στο στρώμα της Ύστερης Παλαιολιθικής εποχής (Kotjaboroulou & Kaftantzis 2008, 198). Η μέθοδος που χρησιμοποίησαν είναι μη καταστρεπτική και δεν ακολουθεί τις τυπικές μεθόδους εξέτασης των δοντιών. Με τη χρήση ακτινολογικών μηχανημάτων κατάφεραν να μελετήσουν δύο αποσπασματικές γνάθους και να προβούν στα συμπεράσματά τους. Η Κοτζαμποπούλου αναφέρει πως σε περιπτώσεις –όπως στην Καστρίτσα– που η αποσπασματικότητα του οστεολογικού υλικού είναι υψηλή, είναι απαραίτητο να εξεταστούν πρώτα οι υπόλοιπες επιλογές σχετικά με τη μελέτη της εποχικότητας και στη συνέχεια να αναλυθεί η δομή των δοντιών (Kotjaboroulou & Kaftantzis 2008, 198).

Αν και η μελέτη των ζωοαρχαιολογικών καταλοίπων της θέσης υπήρξε δυσχερής λόγω του ότι τα οργανικά κατάλοιπα διασώθηκαν σε αρκετά αποσπασματική κατάσταση –συγκεκριμένα, από το δείγμα 62,000 καταλοίπων, μόνο το 1,1% έχει διασωθεί ακέραιο–, ύστερα από την εξέταση τους αποδείχθηκε πως η κυρίαρχη επίδραση στην επιφάνεια των οστών προκλήθηκε από ανθρώπινη δραστηριότητα (Kotjaboroulou & Kaftantzis 2008, 198). Συγχρόνως, η δυνατότητα ταυτοποίησης των οστών ήταν δύσκολη, δηλαδή το 7.5% στο σύνολο του δείγματος από τη θέση.

Στο αναγνωρίσιμο ποσοστό τα μη κατακερματισμένα σκελετικά στοιχεία κυμαίνονται στο 14,5%. Τα κατάλοιπα των σαρκοφάγων ζώων συναντώνται σε εξαιρετικά χαμηλό ποσοστό (2,2%), ενώ τα οπληφόρα ζώα κυριαρχούν στο συνολικό δείγμα (c. 85%). Το μεταγενέστερο δείγμα αποκαλύπτει την κυριαρχία του κόκκινου ελαφιού στα αρχαιοζωολογικά κατάλοιπα (76%) (Kotjaboroulou & Kaftantzis 2008, 198). Χρησιμοποιώντας τα δεδομένα της απώλειας των δοντιών σε απομονωμένα δείγματα νεογιλών μη φθαρμένων προγομφίων που προέρχονται από πολύ νεαρά κόκκινα ελάφια έχει αποδειχθεί πως ομάδες κυνηγών-συλλεκτών χρησιμοποιούσαν την κοιλιάδα των Ιωαννίνων, σε γενικές γραμμές, κατά τη διάρκεια του τέλους της άνοιξης και τις αρχές καλοκαιριού.

Η συνολική ανάλυση της θνησιμότητας των δοντιών, που βασίζεται στις ακολουθίες ανατολής-φθοράς-αντικατάστασης των νεογιλών και των μόνιμων δοντιών, υποδεικνύει ότι η θανάτωση του κόκκινου ελαφιού στο σπήλαιο Καστρίτσα πραγματοποιούνταν από τους παλαιολιθικούς κυνηγούς της θέσης, στα πλαίσια της άσκησης κυνηγιού προς την κάλυψη των διατροφικών αναγκών τους. Επιπλέον, ύστερα από τη μελέτη των δειγμάτων γίνεται εμφανής η προτίμηση των κυνηγών προς μία συγκεκριμένη ομάδα ζώων, αυτή των ενηλίκων. Παράλληλα, από τη θέση δεν απουσιάζουν κατάλοιπα τόσο από νεαρά άτομα ζώων αλλά και από ηλικιωμένα ζώα (Kotjaboroulou & Kaftantzis 2008, 198).

Στην περίπτωση της Καστρίτσας επιλέχθηκαν προς εξέταση δύο αποσπασματικοί κλάδοι της κάτω γνάθου (μέρος του οστού της κάτω γνάθου στην πίσω πλευρά) από δύο δείγματα κόκκινου ελαφιού. Σκοπός ήταν να ελεγχθεί σε μία πειραματική φάση, το εάν είναι εφικτή η εφαρμογή της μεθόδου σε κάποια συλλογή, η οποία παρουσιάζει υψηλή αποσπασματικότητα. Τα δείγματα, «MAND2» και «MAND3» εξετάστηκαν με ιατρικό ακτινολογικό εξοπλισμό και τεχνολογία XR, το οποίο παράγει εικόνες υψηλής ευκρίνειας για την εξέταση οστέινων δομών, προκειμένου να εξαχθούν οι ακτινογραφίες των δειγμάτων M2 and M3 (Kotjaboroulou & Kaftantzis 2008 199). Τα δύο θραύσματα της κάτω γνάθου διαθέτουν εξίσου και τους τέσσερις νεογιλούς προγομφίους πλήρως διαμορφωμένους. Τα αποτελέσματα υποδηλώνουν ότι η γνάθος «MAND2» αντιπροσωπεύει ένα ζώο μεγαλύτερο από αυτό που αντιπροσωπεύεται από τη γνάθο «MAND3».

Θεωρώντας ως σταθερά τη στιγμή γεννήσεων του ευρωπαϊκού κόκκινου ελαφιού το διάστημα Μαΐου-Ιουνίου αναλύεται στη συνέχεια η εποχή ηλικίας/εποχής θανάτου του ζώου. Η ανάλυση της γνάθου «MAND2», υποδεικνύει πως το ζώο τη στιγμή της

θανάτωσής του ήταν 18 μηνών, καθώς ο προγομφίος P4 παρουσιάζει ανάπτυξη σε στάδιο 6 (δηλαδή η ρίζα του δοντιού έχει αναπτυχθεί κατά το ήμισυ). Η διαπίστωση αυτή σε συνδυασμό με τον γομφίο M1 που παρουσιάζει ανάπτυξη σε στάδιο 9 (δηλαδή η ρίζα του δοντιού είναι πλήρως διαμορφωμένη αλλά το ακρορρίζιο παραμένει ανοιχτό), οδηγεί στην εξαγωγή του συμπεράσματος σχετικά με την ηλικία του ζώου. Το γεγονός αυτό σημαίνει πως ο θάνατος του ζώου διαδραματίστηκε κατά το τέλος του φθινοπώρου- περίπου τον Νοέμβρη/Δεκέμβρη (Kotjaboroulou & Kaftantzis 2008, 199).

Έπειτα από την ανάλυση των τριών μόνιμων δοντιών της γνάθου «MAND3» διαπιστώθηκε πως δεν είναι εφικτή η αντιστοιχία των σταδίων ανάπτυξης με τα ήδη υπάρχοντα μοτίβα που έχουν εγκαθιδρυθεί μέσω της μελέτης των σύγχρονων ζώων. Ο Carter προσπάθησε να παρουσιάσει στοιχεία σχετικά με τα στάδια φθοράς και αν το δείγμα MAND3 από την Καστρίτσα παραλληλιστεί με το σχήμα που δημιουργήσε τότε ηλικιακά κυμαίνεται μεταξύ 6 και 13 μηνών, δηλαδή ο θάνατος του ζώου πραγματοποιήθηκε μεταξύ Νοεμβρίου/Δεκεμβρίου ή Ιουνίου/Ιουλίου.

Ωστόσο, σύμφωνα με το σχήμα που έχουν δημιουργήσει κάποιοι άλλοι μελετητές –οι Brown και Charman– βάσει σύγχρονων δειγμάτων, η δημιουργία του 4^{ου} προγομφίου προκύπτει ότι ανάγεται στους 11 μήνες. Βάσει αυτών των δεδομένων, η γνάθος «MAND3» ανήκει σε ένα ζώο που θανατώθηκε σε ηλικία περίπου 11 ή 11/12 μηνών. Δεδομένης της αβεβαιότητας σχετικά με τα στοιχεία που μόλις αναφέρθηκαν, η Κοτζαμποπούλου αναφέρει πως θα ήταν αρκετά επισφαλές να υποστηριχθεί μία αυστηρή χρονολογική προσέγγιση παρά μία χρονολόγηση ανάμεσα σε Νοέμβριο/Δεκέμβριο και Ιούνιο/Ιούλιο (Kotjaboroulou & Kaftantzis 2008, 200).

8.8. Σπήλαιο Κλεισούρα

Η κοιλάδα της Κλεισούρας είναι η κύρια δίοδος επικοινωνίας μεταξύ της αργολικής πεδιάδας και της πεδιάδας του Μπερμπάτι (**εικ. 52**) και περιλαμβάνει μεγάλο αριθμό σπηλαίων –ο σχηματισμός των οποίων ευθύνεται στα καρστικά φαινόμενα-, στα οποία είχαν εγκατασταθεί άνθρωποι κατά τη διάρκεια του Πλειστόκαινου και του Ολόκαινου (Starkovich 2017, 66). Έχουν καταγραφεί περίπου 30 περιπτώσεις σπηλαίων, μεταξύ των οποίων και το σπήλαιο Κλεισούρα 1 (**εικ. 53**) (Koumouzelis et al. 2001, 516). Στο σπήλαιο απαντώνται στρώματα της Μέσης και

Ύστερης εποχής, της Μεσολιθικής περιόδου, καθώς και αλλουβιακές αποθέσεις ενώ εντοπίστηκαν κατάλοιπα της Μέσης Παλαιολιθικής έως την Μεσολιθική (περίπου 100,000-10,000 πριν από σήμερα), προσφέροντας έτσι τη δυνατότητα εξέτασης της διαχρονικής οπτικής του ύστερου Πλειστόκαινου στο νότιο ελλαδικό χώρο. Γι' αυτό και θεωρήθηκε ως ένα πολύ καλό παράδειγμα μελέτης της διερεύνησης της διαχρονίας της παλαιολιθικής εποχής και των μεταβατικών της φάσεων στον ελλαδικό χώρο.

Ο εντοπισμός του σπηλαίου έγινε ύστερα από την έρευνα που πραγματοποιήθηκε στην περιοχή από την ερευνητική ομάδα της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας και Σπηλαιολογίας, στόχος της οποίας ήταν να ανακαλυφθεί ένα σπήλαιο με μακρά χρονοπολιτισμική ακολουθία γεγονός που θα αντιπροσώπευε τη στρωματογραφική αλληλουχία της Ανώτερης Παλαιολιθικής-Μεσολιθικής και Πρώιμης Νεολιθικής (Koumouzelis 2001, 5). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ερευνών εντοπίστηκε το σπήλαιο Κλεισούρα 1 –χρονολογημένο βάσει του ενεργού άνθρακα 14- και αποτελεί την πρώτη περίπτωση σπηλαίου στον ελλαδικό χώρο που αντιπροσωπεύει επάλληλες φάσεις κατοίκησης της Ωρινάκειας περιόδου (Koumouzelis et al. 2001, 534). Οι έρευνες που ακολούθησαν υπάγονταν στο ερευνητικό έργο της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας και Σπηλαιολογίας της Αθήνας καθώς και του Ινστιτούτου Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Jagiellon στην Πολωνία. Το 1993, διενεργήθηκαν οι πρώτες δοκιμαστικές τομές στα σπήλαια 4 και 7, ενώ οι συστηματικές ανασκαφές στο σπήλαιο ξεκίνησαν το 1994 (Koumouzelis et al. 2001, 516).

Τα στρώματα υποδιαιρέθηκαν σε δύο σύνολα, το στρώμα που αντιπροσωπεύει την Ολόκαινο εποχή (στρώματα 1-6) που περιείχε λιθοτεχνία φολίδων της Μεσολιθικής περιόδου και το στρώμα που αντιπροσωπεύει την ύστερη Πλειστοκαινική εποχή (στρώματα 6α, 7, 7α, 7β) που περιείχε λιθοτεχνία φολίδων της Ωρινάκειας περιόδου (Koumouzelis et al. 2001, 517). Σ' αυτά τα στρώματα εντοπίστηκαν ανθρωπογενή κατάλοιπα, μεταξύ των οποίων μεγάλος αριθμός εστιών –γεμάτες με στάχτες, όστρακα, συνθλιμμένα οστά ζώων και τέχνηρα (Koumouzelis et al. 2001, 522).

Κατά τη διάρκεια των ανασκαφών 1994-1997 αποκαλύφθηκαν συνολικά 1,774 οστά σε ακέραιη ή αποσπασματική μορφή που κατηγοριοποιήθηκαν και ταυτίστηκαν με 18 είδη θηλαστικών –στην πλειοψηφία φυτοφάγα ζώα, όπως είναι τα λαγόμορφα. Αλλά σαρκοφάγα ζώα, τρωκτικά και εντομοφάγα αντιπροσωπεύονται ελάχιστα.

Σχεδόν σε κάθε στρώμα αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα του πλατωνίου (56%) και του λαγού (32%), αντιπροσωπεύοντας έτσι το μεγαλύτερο δείγμα οστών.

Τα σκελετικά μέρη οστών που εντοπίστηκαν σε μεγαλύτερη συχνότητα ήταν θραύσματα της κάτω γνάθου, φάλαγγες, μετακάρπια, μετατάρσια, καρπιαία, ταρσαία οστά και μεμονωμένα δόντια, ενώ τα οστά των κάτω άκρων παρουσιάζονταν κυρίως από την επίφυση. Οι θρυμματισμένες φάλαγγες και η ρωγμή των κάτω άκρων υποδηλώνουν τη διαδικασία εξαγωγής του μυελού –τον οποίο εξήγαγαν καθώς γνώριζαν ότι είναι ιδιαίτερα θρεπτικός λόγω του κολλαγόνου που περιέχει. Ενώ σποραδικά εντοπίστηκαν διάφορα πλευρικά οστά και σπόνδυλοι.

Τα οστά των βοοειδών που εντοπίστηκαν στο σπήλαιο δε φέρουν στην επιφάνειά τους κανένα σημάδι ροκανίσματος από σαρκοφάγα ζώα. Αντιθέτως, 25% των διαγνωσμένων οστών έφερε ίχνη καύσης. Συνυπολογίζοντας τα επιμέρους στοιχεία, όπως τα ίχνη καύσης, την παρουσία ενός ολοκληρωμένου αλλά όχι ακέραιου σκελετού ενός πλατωνίου, καθώς και την επεξεργασία της επιφάνειας των οστών εξήχθει το συμπέρασμα πως τα κατάλοιπα των ζώων προέρχονται από κυνήγι (Koumouzelis et al. 2001, 533). Αξίζει επίσης να αναφερθεί πως βρέθηκε ένας μικρός αριθμός οστέινων εργαλείων, ανάμεσα στα οποία ένα θραύσμα από στιλβωμένο κέρατο ελαφιού (στρώμα III) και ένα διατρητικό εργαλείο κατασκευασμένο από τη δεξιά ωλένη ενός πλατωνίου (στρώμα IIIe), γεγονός το οποίο υποδεικνύει την πλήρη επεξεργασία και εκμετάλλευση όλων των ανατομικών μερών του θηράματος προκειμένου να καλύψουν όλες τις απαιτούμενες ανάγκες τους.

Η Starkovich στην προκαταρκτική έρευνα που πραγματοποίησε σχετικά με τη μελέτη του ζωοαρχειολογικού υλικού απεφάνθη πως το ελάφι δεν ήταν πάντα το κυρίαρχο είδος ανάμεσα στο σύνολο των σπληφόρων ζώων της περιοχής, αλλά ούτε ότι υπήρχε κάποια ένδειξη εξειδικευμένου ή εποχικού κυνηγιού. Σύμφωνα με αυτήν, τα δεδομένα υποδεικνύουν περισσότερο καιροσκοπικές δράσεις στις εκάστοτε αλλαγές που προέκυπταν στα διαθέσιμα είδη θηραμάτων της περιοχής (Starkovich et al. 2010, 128). Οι κυνηγοί ενεργούσαν καιροσκοπικά και στόχευαν σε οποιοδήποτε είδος ήταν διαθέσιμο καθώς η τοπική βιοκοινότητα μετεξελισσόταν λόγω των κλιματικών συνθηκών (Stiner et al. 2010, 315).

Ωστόσο, στη μεταγενέστερη έρευνα που πραγματοποίησε η ίδια έπειτα από λίγα χρόνια προέβη σε διαφορετικά συμπεράσματα. Μεταξύ της Μέσης και Ύστερης Παλαιολιθικής περιόδου παρατηρείται αλλαγή στην επιλογή των θηραμάτων από το κυνήγι μεγάλωσμων ζώων υψηλού κινδύνου και μικρόσωμων προς μία επιλογή σε

θηράματα χαμηλής προτίμησης, τα οποία είναι εξίσου δύσκολο να αναχαιτιστούν, όπως είναι τα λαγοειδή, τα πτηνά ή τα ψάρια.

Σε γενικές γραμμές, όπως έχει αποδειχθεί και από τη μελέτη καταλοίπων από άλλες παλαιολιθικές θέσεις, φαίνεται πως αυτή η επιλογή των παλαιολιθικών πιθανόν να οφείλεται σε αύξηση του πληθυσμού, η οποία είχε ως αποτέλεσμα τη μη επαρκή κάλυψη των διατροφικών αναγκών όλου του πληθυσμού. Επομένως, επρόκειτο περισσότερο για ανάγκη κι όχι για επιλογή του ίδιου του κυνηγού να στραφεί προς το κυνήγι μικρόσωμων ζώων δευτερεύουσας προτίμησης (Starkovich 2017, 64).

Η Starkovich έπειτα από κάποια χρόνια μελέτησε το υλικό της πανίδας με σκοπό να εξαχθούν συμπεράσματα σχετικά με την εποχική χρήση του σπηλαίου. Η μελέτη της βασίστηκε στα νεογιλά δόντια των πλατωνιών, τα οποία αποτελούν το κυρίαρχο είδος στην πανίδα της θέσης. Σκοπός ήταν ο προσδιορισμός της εποχής κατοίκησης του σπηλαίου και ταυτοχρόνως η κατανόηση των στρατηγικών επιλογής και αναχαιτίσης των θηραμάτων. Για να επιτευχθεί αυτός ο στόχος μελέτησε τα κατάλοιπα των δοντιών παρέχοντας πληροφορίες σχετικά με την ανατολή των δοντιών αλλά και τη φθορά τους, όπως επίσης και πληροφορίες σχετικά με εμβρυϊκά στοιχεία. Εξέτασε δεδομένα από την ανατολή δοντιών και τα στάδια φθοράς των δοντιών από βοοειδή, βουβάλια, κατσίκες Αγκύρας, καθώς και αίγαγρους και *chamois*.

Εξαιτίας του περιορισμένου αριθμού δειγμάτων η Starkovich επέλεξε να συγκρίνει την ηλικία των ζώων και δεδομένα σχετικά με την εποχικότητα ανάμεσα στη Μέση και Ύστερη Παλαιολιθική παρά να εστιάσει σε μεμονωμένα στρώματα από τη θέση (Starkovich 2017, 71). Έτσι λοιπόν, όπως ήδη αναφέρθηκε σε προηγούμενη ενότητα τα δεδομένα που παρουσιάζονται αφορούν τόσο στη Μέση όσο και στην Ύστερη περίοδο.

Εξήγαγε συμπεράσματα σχετικά με την εποχικότητα μέσω της μελέτης των καταλοίπων νεογιλών δοντιών. Ακολουθώντας το μοντέλο της Stiner (1990), τοποθέτησε σε κλίμακα των οκτώ σταδίων φθοράς των δοντιών, με τα μη φθαρμένα δόντια να ανήκουν στην κλίμακα 10 –αντιπροσωπεύοντας την περίοδο γέννησης, ενώ το υψηλότερο στάδιο φθοράς (στάδιο 17) προσδιορίζει την ηλικιακή περίοδο όπου το προγομφίος 4 της κάτω γνάθου (dp4) αντικαθίστανται από τον προγομφίο 4 (p4). Δεδομένου ότι η ανατολή αλλά και η πτώση των νεογιλών δοντιών πραγματοποιείται σε προκαθορισμένες περιόδους του χρόνου, είναι εφικτό να κλιμακωθούν τα στάδια φθοράς στον ετήσιο κύκλο. Πραγματοποίησε αυτή την ταξινόμηση για όλα τα

δείγματα νεογιλών δοντιών από τα είδη ζώων που αντιπροσωπεύονται στη θέση και θεμελίωσε την έρευνά της βασιζόμενη στο ήδη υπάρχον μοντέλο κινητικότητας του ελαφιού –δεδομένου ότι είναι το πιο συγγενικό είδος προς το πλατόνι (εικ. 54) (Starkovich 2017, 71).

Ύστερα από τη μελέτη των νεογιλών δοντιών και την τοποθέτησή τους στην κλίμακα σταδίων φθοράς εξήχθη το συμπέρασμα πως οι άνθρωποι της Μέσης Παλαιολιθικής κατοικούσαν στη θέση κατά τη διάρκεια του χειμώνα και τις αρχές της άνοιξης. Αντιθέτως, κατά τη διάρκεια της Ύστερης παλαιολιθικής οι κάτοικοι ήταν εγκατεστημένοι στο σπήλαιο κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού και τις αρχές του φθινοπώρου (εικ. 55) (Starkovich 2017, 76).

Το κυνήγι των θηλυκών πλατωνιών που βρίσκονταν σε εγκυμονούσα κατάσταση πιθανόν να λάμβανε χώρα πριν ή κατά τη διάρκεια της άνοιξης που ήταν περίοδος γεννήσεων των ζώων (τέλος Μαΐου-Ιούνιος). Ωστόσο, η απουσία στοιχείων για κατοίκηση σε άλλες περιόδους του χρόνου δε σημαίνει απαραίτητως πως δεν κατοικούσαν. Η απουσία δηλαδή αποδείξεων δεν αποδεικνύει την απουσία της κατοίκησης.

Κάποια στοιχεία σχετικά με την εγκατάσταση στο σπήλαιο κατά τη διάρκεια και άλλων περιόδων του χρόνου υποδηλώνονται μέσα από τα δείγματα φυτολίθων στα στρώματα IIIg και IIIe, οι οποίοι υποδεικνύουν την ύπαρξη λουλουδιών και γρασιδιού –καθώς η ανθοφορία στον σύγχρονο ελλαδικό χώρο ξεκινάει τον Μάρτιο με τα περισσότερα φυτά να αναπτύσσονται μεταξύ Απριλίου και Ιουνίου (Stiner et al. 2010, 316). Οι φυτόλιθοι βρίσκονται σε πληθώρα στα περισσότερα δείγματα ίζημάτων της Ύστερης Παλαιολιθικής, αλλά σε γενικές γραμμές δεν έχουν εντοπιστεί στις εστίες φωτιάς. Επιπλέον, στη θέση υπάρχουν αρκετά δείγματα κατασκευής και χρήσης οστέινων εργαλείων –η χρήση των οποίων πιθανόν να προοριζόταν για επεξεργασία ινών των φυτών ή ακόμα και για το κυνήγι (Stiner et al. 2010, 318). Ένα ακόμα ισχυρό στοιχείο που αντικατοπτρίζει χειμερινή εγκατάσταση είναι η ύπαρξη μεγάλου αριθμού εστιών, καθώς και οι μεγάλες ποσότητες στάχτης από ξύλα (Stiner et al. 2010, 316).

Η συνάθροιση των καταλοίπων, όπως τα λίθινα τέχνηρα και τα κατάλοιπα πανίδας στα στρώματα της πρώιμης Ύστερης Παλαιολιθικής περιόδου υποδηλώνει πως η θέση επρόκειτο για μία σταθερή βάση κατοίκησης κατά τη διάρκεια των περισσότερων ή όλων αυτών των εγκαταστάσεων (Stiner et al. 2010, 317). Σε αντιδιαστολή με τη βραχοσκεπή Κλειδί που εξετάστηκε προηγουμένως γίνεται

αμέσως αντιληπτή η διαφορά στο επίπεδο της κατοίκησης. Τα αρχαιολογικά ευρήματα, τόσο τα κατάλοιπα της πανίδας όσο και τα λίθινα τέχνηρα διαφέρουν άρδην ανάμεσα σ' αυτές τις δύο θέσεις. Επιπλέον, η ύπαρξη μεγάλου αριθμού εστιών σε συνδυασμό με τον τύπο των εργαλειακών συνόλων καθώς και τα οστέινα εργαλεία που χρησιμοποιούνταν πιθανόν για καθημερινές δραστηριότητες οδηγούν στο συμπέρασμα πως το σπήλαιο αποτελούσε μία μόνιμη βάση κατοίκησης, από όπου οι παλαιολιθικοί κυνηγοί εξορμούσαν στα γύρω περιβάλλοντα για εύρεση τροφής. Η επιλογή κατοίκησης στο ίδιο σπήλαιο για τόσες χιλιετίες υποδεικνύει την καταλληλότητά του ως θέση εγκατάστασης των παλαιολιθικών ανθρώπων προσφέροντας προστασία από τα καιρικά φαινόμενα αλλά και ευρύ πεδίο πόρων προς εκμετάλλευση. Η σχετικά ομοιογενής σύνθεση των πρώτων υλών ανάμεσα στα δείγματα της λιθοτεχνίας και η κυριαρχία τοπικών πρώτων υλών υποδεικνύουν ένα περιορισμένο εύρος κινητικότητας όλων των ομάδων που διαβιούσαν σ' αυτό το σπήλαιο, αποδεικνύοντας πως δεν είχαν άμεση ανάγκη μετακίνησης, καθώς μπορούσαν να καλύπτουν όλες τις ανάγκες τους (Stiner et al. 2010, 311).

Η μείωση των προσφερόμενων πόρων οδηγεί τους παλαιολιθικούς κυνηγούς-τροφοσυλλέκτες σε επέκταση των διατροφικών επιλογών που έχουν είτε προσωρινό είτε πιο μακροχρόνιο χαρακτήρα. Επομένως, είναι πιθανό αυτή η επέκταση στο διατροφικό εύρος που παρατηρείται στο σπήλαιο Κλεισούρα I να αντανακλά ένα αυξανόμενο οικολογικό αποτύπωμα στην περιοχή ενώ είναι επίσης πιθανό να υποδεικνύει αύξηση στην πυκνότητα του ανθρώπινου πληθυσμού. Η τάση αυτή αντιπροσωπεύεται κυρίως μέσω της πανίδας των μικρόσωμων ζώων (small game), καθώς αυτές οι διατροφικές πηγές ήταν απαραίτητες προκειμένου να συμπληρωθεί η κάλυψη των διατροφικών αναγκών μέσω της διαθεσιμότητας των μεγαλόσωμων ζώων (Stiner et al. 2010, 314).

Στην περίπτωση που οι παλαιολιθικοί κυνηγοί έχουν εξαντλήσει τους τοπικούς διατροφικούς πόρους τότε εκστρατεύουν σε μακρινή απόσταση από τον καταυλισμό προκειμένου να εντοπίσουν τα θηράματά τους. Η επιλεκτικότητα ως προς το μέρος του ζώου που θα μεταφέρουν πίσω στον καταυλισμό είναι ανάλογη της απόστασης που διανύουν. Όσο πιο μακριά κατευθύνονται τόσο πιο επιλεκτικοί γίνονται. Αυτή η απόφαση που παίρνει ο κυνηγός είναι εύκολο να διακριθεί αρχαιολογικά από τη συνάθροιση επιλεγμένων σκελετικών μερών σε μία θέση. Η κατανόηση των αποφάσεων που έθεταν είναι δυνατόν να παρέχει πληροφορίες σχετικά με τους

στόχους τους αλλά και σχετικά με τις διατροφικές τους ανάγκες-εάν δηλαδή επικεντρώνονταν στο κρέας του ζώο ή στο μυελό των οστών (Starkovich 2017, 65).

Είναι ξεκάθαρο το γεγονός πως στο σπήλαιο λάμβανε χώρα ένα μεγάλο εύρος δραστηριοτήτων, μία συνήθης κατάσταση που εμφανίζεται στους καταυλισμούς με μόνιμο χαρακτήρα.

8.9. Σπήλαιο Φράγγχι

Το σπήλαιο Φράγγχι βρίσκεται στην αργολική πεδιάδα, σε κοντινή απόσταση από το σπήλαιο Κλεισούρα (εικ. 56). Ανασκάφηκε κατά τις δεκαετίες '60 και '70 από μία ομάδα αρχαιολόγων και γεωλόγων από το Πανεπιστήμιο Indiana και το Πανεπιστήμιο της Pennsylvania σε συνεργασία με την Αμερικάνικη Σχολή Κλασικών Σπουδών της Αθήνας (Jacobsen 1987, 1).

Αποτελεί μία ενδιαφέρουσα περίπτωση σπηλαίου καθώς χαρακτηρίζεται από μακρά και συνεχή κατοίκηση, γεγονός το οποίο επιτρέπει τον ακριβή προσδιορισμό της στρωματογραφικής ακολουθίας, η οποία καλύπτει χρονοπολιτισμικά τις πρώιμες φάσεις του (Jacobsen 1981, 305). Η στρωματογραφική ακολουθία περιλαμβάνει δύο από τις μεγαλύτερες μεταβάσεις που πραγματοποιήθηκαν κατά την προϊστορική περίοδο. Αφενός την ανασύσταση των τροφοσυλλεκτικών κοινωνιών που σχετίζεται με κοινωνικές και οικονομικές μεταβολές κατά το Ύστερο Πλειστόκαινο, και αφετέρου την μεταβολή από τον τροφοσυλλεκτικό τρόπο ζωής προς την κτηνοτροφία και τη γεωργία που αντιπροσωπεύονται από τον νεολιθικό τρόπο ζωής (Stiner et al. 2011, 618).

Η προσφερόμενη στέγαση του σπηλαίου σε συνδυασμό με την ύπαρξη διαθέσιμης πηγής πόσιμου νερού θα ήταν αναμφισβήτητα καθοριστικοί παράγοντες επιλογής της θέσης προς εγκατάσταση, η οποία πιθανόν να ξεκίνησε περίπου 20,000 χρόνια πριν από σήμερα. Τα κατάλοιπα υποδηλώνουν ότι το σπήλαιο κατοικούνταν εποχικά από μία ομάδα κυνηγών, που αποτελούνταν από 25-30 άτομα. Η λιθοτεχνία αποτελείται από λεπίδες και ξέστρα κατασκευασμένα από τοπικό πέτρωμα και η κύρια λεία τους ήταν ο άγριος ευρωπαϊκός ίππος και το κόκκινο ελάφι (Jacobsen 1981, 306).

Σύμφωνα με τα σημερινά δεδομένα το Φράγγχι κείται δίπλα στην ακτή και έχει ορατότητα προς την πεδιάδα της Κοιλιάδας, καθώς και τον αργολικό κόλπο. Ωστόσο, η σύγχρονη γεωμορφολογική εικόνα είναι διαφορετική σε σχέση με αυτή του

παρελθόντος (Van Andel et al. 1980, 1). Κατά τη διάρκεια του τέλους της Πλειστοκαίνου εποχής η περιοχή επηρεάστηκε άμεσα από τις μεταβολές της θαλάσσιας στάθμης λόγω του ότι η αργολική χερσόνησος προβάλλει μέσα στη θάλασσα του Αιγαίου και επομένως το γεγονός αυτό είχε άμεσο αντίκτυπο στη διαμόρφωση του περιβάλλοντος (Stiner et al. 2011, 618).

Μέσω της εξέτασης της ηφαιστειακής τέφρας που εντοπίστηκε στο σπήλαιο, η θέση χρονολογήθηκε τουλάχιστον σε 25,000 χρόνια πριν από σήμερα. Η πρώτη φάση εγκατάστασης –που αντιπροσωπεύει την Ύστερη Παλαιολιθική–, εντάσσεται περίπου σε 25,000-17,000 χρόνια πριν από σήμερα. Η λιθοτεχνία της φάσης αυτής χαρακτηρίζεται από μικρές λεπίδες κατασκευασμένες από τοπικές πρώτες ύλες. Το αρχαιοζωολογικό δείγμα κυριαρχείται από κατάλοιπα αλόγου σε συνδυασμό με κάποια κατάλοιπα κόκκινου ελαφιού, χοίρου και αίγαγρου. Η μικρή ποσότητα καταλοίπων σε συνδυασμό με την αργή εναπόθεση των επιχώσεων οδήγησε στη σκέψη πως κατά τη διάρκεια αυτής της πρώιμης φάσης λάμβανε χώρα κάποια σποραδική ή εποχική κατοίκηση (Hansen 1987, 20).

Τα λίθινα εργαλεία είναι κατασκευασμένα κυρίως από πυριτόλιθο, ενώ σε μικρότερες ποσότητες υπάρχουν και άλλες πρώτες ύλες όπως ο σχιστόλιθος, ο ασβεστόλιθος κ.ά. (Jacobsen 1973, 72). Στο σύνολο του δείγματος των λίθινων τεχνέργων κυριαρχούν οι στομωμένες λεπίδες, ενώ εντοπίστηκαν και τερματικά ξέστρα, γλυφίδες, μικρογλυφίδες και γεωμετρικοί μικρόλιθοι (Jacobsen 1973, 75).

Το σπήλαιο Φράγγθι και το σπήλαιο Κλεισούρα βρίσκονται εξίσου στην πεδιάδα της Κοιλιάδας –σε κοντινή απόσταση μεταξύ τους– ενώ η πολιτισμική συνέχεια του σπηλαίου Φράγγθι συμπίπτει εν μέρει με το πιο σύγχρονο μέρος της χρονολόγησης της Κλεισούρας. Τα κατάλοιπα της Ωρινάκειας περιόδου στο Φράγγθι εντοπίστηκαν σε μικρό βαθμό, αλλά το δείγμα της Γκραβέττιας περιόδου, χρονολογημένο περίπου 22,000 χρόνια πριν από σήμερα, φαίνεται πως είναι σύγχρονο με το στρώμα III της Κλεισούρας. Πέντε από τα δείγματα οπληφόρων ζώων που εντοπίστηκαν στα κατάλοιπα της Κλεισούρας 1 βρέθηκαν επίσης στο ανώτερο Ωρινάκειο στρώμα, στο Γκραββέτιο, Επιπαλαιολιθικό και Μεσολιθικό στρώμα του σπηλαίου.

Κατά την πρώιμη φάση κατοίκησης στο Φράγγθι, το κόκκινο ελάφι σε συνάρτηση με το ευρωπαϊκό άλογο αποτελούσαν σημαντικές επιλογές θηραμάτων, ενώ σε μικρές ποσότητες αντιπροσωπεύονται και άλλα είδη οπληφόρων ζώων, κυρίως άγρια βοοειδή, άγριοι χοίροι και αίγαγροι. Ενδιαφέρον αποτελεί το γεγονός ότι στο Φράγγθι δεν βρέθηκαν καθόλου κατάλοιπα πλατωνιού, παρά την κυριαρχία

του είδους στο σπήλαιο Κλεισούρα 1. Η αντίθεση ανάμεσα στα κυρίαρχα είδη ελαφιών μεταξύ της Κλεισούρας 1 και του Φράγγθι είναι εν μέρει στοιχείο των διαφορετικών περιβαλλοντικών συνθηκών που επικρατούσαν στις δύο αυτές περιοχές. Τα παλαιολιθικά κατάλοιπα του σπηλαίου Κλεισούρα 1 παρουσιάζουν μία καλά διατηρημένη στρωματογραφία που καλύπτει μεγάλο μέρος του ύστερου Πλειστόκαινου, δηλαδή Μέση και Ύστερη Παλαιολιθική-σε συνδυασμό με την Επιπαλαιολιθική και Μεσολιθική εγκατάσταση. Συγκεκριμένα, τα στοιχεία της Ύστερης Παλαιολιθικής είναι ιδιαιτέρως καλοδιατηρημένα αλλά και σύνθετα λόγω της έντονης συσσώρευσης στοιχείων και τεχνέργων. Αυτά τα πολιτισμικά στοιχεία προσφέρουν μία αλληλοσυμπλήρωση στα στοιχεία που αφορούν στην Παλαιολιθική εποχή και αντιπροσωπεύονται στο σπήλαιο Φράγγθι. Στοιχείο που αξίζει να αναφερθεί είναι πως κατά τη διάρκεια εξάπλωσης του τελευταίου παγετώνα δεν υπάρχουν στοιχεία ανθρώπινης εγκατάστασης σε κανένα από τα δύο σπήλαια (Stiner et al. 2011, 319).

Μέσω της ανάλυσης των αρχαιολογικών καταλοίπων αποδείχθηκε πως η εγκατάσταση κατά την Ύστερη Παλαιολιθική ήταν περιορισμένη σε μικρή έκταση και πιθανόν να είχε και μικρή διάρκεια. Ωστόσο, όπως αναφέρει η Stiner, δεν ήταν εφικτό να αποδειχθεί μέσω της ανάλυσης των τεχνολογικών καταλοίπων εάν επρόκειτο για εγκαταστάσεις που είχαν το χαρακτήρα κυνηγετικής θέσης ή εάν επρόκειτο για μία βάση κατοίκησης σε μικρή κλίμακα (Stiner et al. 2011, 620).

Το ζήτημα της εξέτασης της εποχικότητας απασχόλησε τους αρχαιολόγους ήδη από την αρχή των ερευνών, αν και τα αποτελέσματα από την ανάλυση των καταλοίπων δεν αποδείχθηκαν ικανοποιητικά. Τα πορίσματα που προέκυψαν ύστερα από τη μελέτη της εποχικότητας αφορούν τις τελευταίες φάσεις της Παλαιολιθικής εποχής και κυρίως από τη Μεσολιθική περίοδο κι έπειτα. Παρά το γεγονός πως χρονολογικά δεν εμπίπτει στο αντικείμενο μελέτης της εν λόγω παρουσίασης κρίθηκε σκόπιμο να συμπεριληφθούν στην παρούσα μελέτη οι πρώιμες φάσεις της Μεσολιθικής περιόδου, καθώς πρόκειται για μία από τις σπάνιες περιπτώσεις εξέτασης του θέματος της εποχικότητας σε θέση του ελλαδικού χώρου. Μία προκαταρκτική μελέτη του ζωοαρχαιολογικού υλικού είχε αναλάβει ο Payne κατά την ανασκαφική περίοδο του 1972.

Το 1987 η Hansen παρουσίασε τα αποτελέσματα της έρευνάς της σχετικά με τα βοτανολογικά κατάλοιπα που εντοπίστηκαν στο σπήλαιο. Στόχοι της μελέτης της ήταν να εξεταστούν τα δεδομένα με χρονολογική συνέχεια προκειμένου να

διευκρινίσει τις τυχόν αλλαγές που προέκυψαν στην αλληλεπίδραση μεταξύ ανθρώπων και φυτών. Επίσης, περαιτέρω στόχοι ήταν η διαλεύκανση σχετικά με το θέμα της εποχικής χρήσης του σπηλαίου, σχετικά με την αυτοχθονία των φυτών αλλά και να καταφέρει να εντοπίσει την εποχή κατά την οποία εξημερώθηκαν τα φυτά από τον άνθρωπο και άρχισαν να καλλιεργούνται (Hansen 1987, 26). Αν και το μεγαλύτερο μέρος του βοτανολογικού υλικού εντοπίστηκε απανθρακωμένο καταστάθηκε εφικτό να ταυτιστεί ένα μικρό μέρος αυτού –περίπου 100,000 δείγματα– μεταξύ των οποίων σπόροι, φρούτα και άλλα επιμέρους μέρη φυτών (Hansen 1987, 25).

Όπως αναφέρθηκε προηγούμενως, ένας από τους στόχους της μελέτης των βοτανολογικών καταλοίπων που προέκυψαν από το Φράγχθι ήταν ο προσδιορισμός της εποχής ή των εποχών εγκατάστασης στο σπήλαιο. Ο προσδιορισμός λοιπόν, της εποχικότητας βασίστηκε στην εποχή που πιθανόν να περισυλλέχθηκαν τα φυτά που εντοπίστηκαν στο σπήλαιο. Επισημαίνει, βέβαια, πως η εικόνα αυτή είναι εν μέρει αποσπασματική και δεν είναι εφικτό να αποκατασταθεί πλήρως καθώς πολλά από τα φυτά που θα χρησιμοποιούσαν είτε για τροφή είτε για φαρμακευτικούς και άλλους λόγους, δεν έχουν διασωθεί (Hansen 1987, 33).

Υστερα από τη μελέτη των βοτανολογικών καταλοίπων αποδείχθηκε πως παρέχονται θετικά στοιχεία σχετικά με την κατοίκηση στη θέση κατά τη διάρκεια της άνοιξης, του καλοκαιριού και του φθινοπώρου, ενώ δεν προκύπτουν στοιχεία σχετικά με τη χειμερινή εγκατάσταση. Στη ζώνη κατοίκησης III –που αντιπροσωπεύει την περίοδο μεταξύ 9,000 και 9,500 χρόνια πριν από σήμερα– παρατηρείται αύξηση των βοτανολογικών κατάλοιπων σε σχέση με τις ζώνες κατοίκησης I και II που μπορεί να υποδεικνύει, σύμφωνα με την Hansen, είτε μία κατοίκηση καθ' όλη τη διάρκεια του χρόνου είτε αύξηση του πληθυσμού. Η απουσία αποδεικτικών στοιχείων σχετικά με την κατοίκηση τον χειμώνα δεν αποδεικνύει την απουσία κατοίκησης. Οι διαθέσιμοι διατροφικοί πόροι, όπως είναι τα άγρια χόρτα, τα μανιτάρια (διαθέσιμα κατά τον Νοέμβρη και Δεκέμβρη), καθώς και ρίζες και βολβοί να μη διασώθηκαν. Παράλληλα, είναι πολύ πιθανό οι κάτοικοι του σπηλαίου να αποθήκευαν τρόφιμα για τον χειμώνα, όπως ξηρούς καρπούς, δημητριακά, όσπρια και φρούτα. Παρ' ότι δεν αποδεικνύεται αρχαιολογικά η χρήση αποθηκευτικών χώρων, είναι πολύ πιθανό αυτοί να ήταν κατασκευασμένοι από φθαρτά υλικά, όπως δέρματα ζώων ή ξύλινα κουτιά (Hansen 1987, 124). Σημαντικός παράγοντας για τη διευκρίνιση αυτού του ζητήματος

αποτελέσει η ισοτοπική ανάλυση οξυγόνου στα κατάλοιπα των θαλάσσιων όστρεων που πραγματοποιήθηκε από την Shackleton.

Όπως ήδη αναφέρθηκε σε προηγούμενο μέρος αυτού του κεφαλαίου, ο Higgs πρότεινε την εποχική μετακίνηση των παλαιολιθικών κυνηγών στην Ήπειρο. Στην περίπτωση του Φράγγθι, το κόκκινο ελάφι αποτελεί το κυρίαρχο είδος της θέσης και εάν πράγματι η κύρια οικονομική δραστηριότητα των ανθρώπων βασιζόταν στο εποχικό κυνήγι των ελαφιών, η Hansen υποστηρίζει πως αυτή η εποχική μετακίνηση δεν αντικατοπτρίζεται μέσω των βοτανολογικών καταλοίπων του σπηλαίου. Αντιθέτως, όπως προέκυψε ύστερα από την ανάλυση των βοτανολογικών δειγμάτων αλλά και μέσω της ισοτοπικής ανάλυσης των θαλάσσιων όστρεων, αποδείχθηκε πως το σπήλαιο Φράγγθι αποτελούσε μία βάση κατοίκησης σε ετήσιο κύκλο ή τουλάχιστον στο μεγαλύτερο μέρος αυτού του χρόνου (Hansen 1987, 124).

Παράλληλα με τη μελέτη της Hansen, η M. Deith και η J. Shackleton μελέτησαν τα θαλάσσια όστρεα που εντοπίστηκαν στη θέση προσπαθώντας να εξαγάγουν συμπεράσματα σχετικά με την εποχική χρήση του σπηλαίου. Ένας αριθμός όστρεων αναλύθηκε από κάθε ανασκαφική ενότητα, ενώ η πρωιμότερη φάση για την οποία δόθηκαν στοιχεία πρόκειται για την ύστερη φάση της Παλαιολιθικής εποχής, περίπου 10, 500 χρόνια πριν από σήμερα (Deith & Shackleton 1987, 149). Τα όστρεα που αναλύθηκαν από αυτή την περίοδο ανήκουν στο είδος *Monodonta/Gibbula* και αποδείχθηκε πως περισυλλέχθηκαν κατά τη διάρκεια του φθινοπώρου, ενώ ένα μικρό μέρος περισυλλέχθηκε το καλοκαίρι. Μόνο δύο δείγματα όστρεων αποδείχθηκε πως συλλέχθηκαν το χειμώνα, γεγονός το οποίο καθιστά επίφοβο το συμπέρασμα πως αντιπροσωπεύουν μία εγκατάσταση κατά τη διάρκεια του χειμώνα (Deith & Shackleton 1987, 151). Η δεύτερη μεγάλη συνάθροιση όστρεων προέρχεται από τις πρώιμες φάσεις της Μεσολιθικής περιόδου. Η ανάλυση του δείγματος των όστρεων που ανήκουν στο είδος *Cerithium* (κηρίθιο), παρέιχε πληροφορίες σχετικά με την εγκατάσταση στο σπήλαιο σε ετήσια βάση. Ακολούθως, το σύνολο του δείγματος από τα όστρεα *Cerastoderma glaucum* παρέχουν τα πιο πλούσια και ασφαλή συμπεράσματα σχετικά με τη χειμερινή επίσκεψη στο σπήλαιο (εικ. 57) (Deith & Shackleton 1987, 151).

ΜΕΡΟΣ Γ' - ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΚΑΙ ΣΥΝΘΕΣΗ

Πραγματοποιώντας μία σύντομη ανασύνθεση των θέσεων που εξετάστηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο είναι εφικτό να διαπιστώσουμε ότι οι θέσεις που επιλέχθηκαν προς διερεύνηση είναι τόσο υπαίθριες ανοιχτές θέσεις όσο και σπήλαια/βραχοσκεπές. Παράλληλα, πέντε από αυτές αντιπροσωπεύουν την Παλαιολιθική εποχή στον ελλαδικό χώρο, ενώ οι υπόλοιπες πέντε αφορούν στον ευρωπαϊκό χώρο και την ανατολική Μεσόγειο. Ταυτοχρόνως, όσον αφορά στη διερεύνηση της εποχικότητας για την κάθε θέση παρατηρείται πως χρησιμοποιούνται διαφορετικές μέθοδοι για την εξαγωγή των συμπερασμάτων. Η κύρια μέθοδος που εφαρμόζεται είναι η μελέτη των δοντιών από τα δείγματα ζωοαρχαιολογικών καταλοίπων—όπως στη θέση Abrić Romani, στις επιμέρους θέσεις Dolní Vestonice και Pavlov και στο σπήλαιο Καστρίτσα και Κλεισούρα. Παράλληλα, στην υπαίθρια θέση 'Ein Qashish του σημερινού Ισραήλ εξήχθησαν συμπεράσματα σχετικά με την εποχική χρήση της θέσης μέσω της ανασύστασης του παλαιοπεριβάλλοντος της περιοχής και της εξαγωγής του συμπεράσματος ότι λόγω της υπερχειλίσης του ποταμού Quishon η κατοίκηση στη θέση ήταν εφικτή μόνο κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού. Συγχρόνως, ο Gamble μελέτησε τα οστεολογικά κατάλοιπα της πανίδας από τη βραχοσκεπή Κλειδί εξάγοντας το συμπέρασμα πως πρόκειται για μία εφήμερη/εποχιακή θέση που λάμβανε χώρα κατά την άνοιξη. Επιπροσθέτως, στο σπήλαιο Φράγγχι αν και η διατήρηση του ζωοαρχαιολογικού υλικού ήταν δυσμενής προς μελέτη, η εξέταση τόσο των βοτανολογικών καταλοίπων όσο και η ισοτοπική ανάλυση οξυγόνου στα θαλάσσια όστρεα που εντοπίστηκαν στη θέση προσέφεραν τις απαραίτητες πληροφορίες σχετικά με την κατοίκηση του σπηλαίου—που όπως αποδείχθηκε πραγματοποιούνταν σε ετήσια βάση. Παρουσιάστηκαν και δύο παραδείγματα θέσεων, στις οποίες η διερεύνηση της εποχικότητας παρέμεινε σε θεωρητικό επίπεδο χωρίς να εξακριβώνεται από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα, στην περίπτωση της Torralba και Ambrona, καθώς και στην υπόθεση εργασίας που πραγματοποίησε ο Higgs για τη βραχοσκεπή Κλειδί αλλά και το σπήλαιο Καστρίτσα. Τέλος, αν και στην υπαίθρια θέση Μαραθούσα δεν έχει πραγματοποιηθεί ακόμα κάποια σχετική έρευνα περί εποχικότητας, ήταν επιθυμητό να συμπεριληφθεί καθώς πρόκειται για την πρώτη περίπτωση υπαίθριας ανοιχτής θέσης που ανήκει στο Κατώτερο Πλειστόκαινο και παρουσιάζει έντονη συσσώρευση εργαλειικών

τεχνέργων και πανίδας, η μελέτη των οποίων θα μπορούσε να είναι αρκετά ελπιδοφόρα.

9. Η Συμπεριφορική Οικολογία του Neandertal και του Homo sapiens

Συμπεριφορική Οικολογία είναι ο διεπιστημονικός κλάδος που εξετάζει τις προσαρμοστικές συμπεριφορές σε σχέση με τις κοινωνικές και περιβαλλοντικές συνθήκες. Συγκεκριμένα, η Ανθρώπινη Συμπεριφορική Οικολογία (Human Behavioral Ecology) εισήχθη στον τομέα των επιστημών κατά τη δεκαετία του '70 με την εφαρμογή των μοντέλων βέλτιστης περισυλλογής (Optimal Foraging Models) προκειμένου να διερευνηθούν οι αποφάσεις των κυνηγών-συλλεκτών σχετικά με την επιλογή πηγών πρώτης ύλης καθώς και σχετικά με την εκμετάλλευση των εδαφικών περιοχών (Winterhalder & Smith 2000, 51). Η Ανθρώπινη Συμπεριφορική Οικολογία θέτει ένα από τα καίρια θεωρητικά ζητήματα στον τομέα της αρχαιολογικής επιστήμης καθώς παρέχει ένα ευρύ νοητικό εργαλείο προκειμένου να συνδεθούν οι αρχές της φυσικής εξέλιξης με την υπόθεση σχετικά με την μεταβλητότητα της συμπεριφοράς και των υλικών συνεπειών της (Coddington 2015, 9).

Η Ανθρώπινη Συμπεριφορική Οικολογία στρέφει την προσοχή της στη συμπεριφορά των ίδιων των ανθρώπων –ιδιαιτέρως των κυνηγών/τροφοσυλλεκτών– και στο πώς αυτή εκμεταλλεύεται πόρους με διαφορετικούς τρόπους υπό διαφορετικές συνθήκες. Εξετάζει επίσης τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ των ανθρώπων και των πραγμάτων ενώ η επίδρασή της στον τομέα της αρχαιολογίας είναι καθοριστική καθώς η δεύτερη ασχολείται ευρύτερα με το πώς συμπεριφέρονται οι άνθρωποι σε ιδιαίτερες οικολογικές συνθήκες. Οι υποθέσεις ασχολούνται με «τις δυνητικές αρμοστικές αντισταθμίσεις που ενδέχεται να εξετάζουν τα άτομα σε ιδιαίτερα κοινωνικο-οικολογικά συμφραζόμενα». Η συμπεριφοριστική διαφοροποίηση θεωρείται σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα της ποικιλότητας του πλαισίου. Τα συμπεριφορικά κόστη και οφέλη αποτιμώνται σε οικουμενικούς όρους, προσαρμόζονται όμως σε ιδιαίτερα συμφραζόμενα (Hodder 2014, 121).

Η ερμηνεία της ανθρώπινης συμπεριφοράς μέσω των υλικών καταλοίπων απαιτεί τον ορισμό ενός θεωρητικού μοντέλου με σκοπό να οριστούν τα ερευνητικά ερωτήματα και να προσδιοριστούν τα απαραίτητα στοιχεία για να εξαχθούν τα ανάλογα συμπεράσματα, ενώ παράλληλα απαιτούνται τόσο εθνογραφικές όσο και

πειραματικές μελέτες (Coddington 2015, 9). Η ανασύσταση της ανθρώπινης συμπεριφοράς του παρελθόντος στηρίζεται εν μέρει σε εθνογραφικά παράλληλα, αν και αυτή η αναλογία εμπεριέχει κάποιους περιορισμούς: κάποια μοτίβα του αρχαιολογικού αρχείου είναι αποτελέσματα διαδικασιών από μη-ανθρώπινους παράγοντες, κάποια διαθέτουν περισσότερες από μία εθνογραφικές αναφορές, ενώ άλλες περιπτώσεις δε διαθέτουν καμία (Bird & O'Connell 2006, 145).

Σύμφωνα με τη Συμπεριφορική Οικολογία όλα τα άτομα έχουν ισάξιες ικανότητες να προσαρμοστούν σε διαφορετικά κοινωνικά και φυσικά περιβάλλοντα καθώς η ποικιλομορφία στο επίπεδο της συμπεριφοράς δεν προσδιορίζεται γενετικά αλλά προκύπτει από την αλληλεπίδραση μεταξύ των φαινοτύπων και του περιβάλλοντος (Coddington 2015, 10). Επομένως, βάσει αυτής της παραδοχής μπορεί να σχολιαστεί πως τόσο ο *Homo habilis*, όσο ο *Neandertal* όσο και ο *Homo sapiens* παρουσίαζαν ίσες δυνατότητες προσαρμογής στο φυσικό τους περιβάλλον. Πράγματι, όπως θα αναλυθεί στη συνέχεια, η θεωρία αυτή αντικατοπτρίζεται μέσα από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα των θέσεων που αντιπροσωπεύονται από τις δράσεις καθενός από τα είδη αυτά.

Η εποχικότητα που διερευνάται στην παρούσα εργασία μέσω της εξέτασης των δειγμάτων μεγάλων θηλαστικών προσφέρει τη δυνατότητα κατανόησης της Συμπεριφορικής Οικολογίας των ανθρωπίδων. Αποκαλύπτει τα μοτίβα σχετικά με την κατοίκηση των θέσεων, η οποία σχετίζεται με την εποχική μετακίνηση των κοπαδιών των θηραμάτων. Η συμπεριφοριστική οικολογία των ανθρωπίδων επηρεαζόταν κυρίως από εποχικούς παράγοντες και αλλαγές στο περιβάλλον, στο οποίο διαβιούσαν. Ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια των πιο ψυχρών περιόδων που επικρατούσαν στην κεντρική Ευρώπη.

Αρκετοί αρχαιολόγοι θεωρούσαν μέχρι πρότινος πως η ευρεία εκμετάλλευση πόρων που πραγματοποιούνταν από τους κυνηγούς/τροφοσυλλέκτες του Ύστερου Πλειστοκαίνου και Ολοκαίνου –σε σχέση με τους ανθρωπίδες της Πρώιμης Παλαιολιθικής περιόδου– οφείλεται στη συνολική γνώση σχετικά με τη διαθεσιμότητα των πόρων, στην ανάπτυξη της τεχνολογίας και στην πληθώρα των προσφερόμενων ζώων. Αντιθέτως, οι πρώιμες εφαρμογές του μοντέλου επιλογής θηράματος υπέδειξαν πως αυτή η μεταστροφή στην επιλογή θηραμάτων χαμηλής προτίμησης και υψηλού ενεργειακού κόστους οφειλόταν σε κλιματικούς παράγοντες ή στην περιορισμένη διαθεσιμότητα των ζώων υψηλής προτίμησης –και χαμηλού ενεργειακού κόστους (Bird & O'Connell 2006, 148). Η Stiner μαζί με τους

συνεργάτες της μελετώντας στοιχεία από τρεις θέσεις της Μεσογείου κατέληξε στο συμπέρασμα πως αυτή η μεταστροφή πραγματοποιήθηκε χρονικά πιο νωρίς απ' ό τι είχε υποθεθεί αρχικά. Συγκεκριμένα, κατά τη μετάβαση από τη Μέση στην Ύστερη Παλαιολιθική παρατηρείται ότι η θήρευση των μεγαλόσωμων αλλά και των μικρόσωμων ζώων συνεχίζει να υφίσταται στον ίδιο βαθμό χωρίς ιδιαίτερες αλλαγές. Ωστόσο, παρατηρείται αλλαγή στα διαφορετικά είδη των μικρόσωμων ζώων – αργοκίνητα ζώα που είναι εύκολο να συλληφθούν (χελώνες, οστρακοειδή) που είναι στη γενική προτίμηση των ανθρώπων της Μέσης Παλαιολιθικής. Αλλά κατά την Ύστερη Παλαιολιθική παρουσιάζεται η μείωση στη συχνότητα των θηραμάτων και το μικρό μέγεθος του σώματός τους που πιθανόν να οφείλεται στην υπερεκμετάλλευση από τους ανθρώπους. Σε αντίθεση, προτιμώνται σε μεγαλύτερο βαθμό τα ευκίνητα θηράματα (πουλιά, λαγόμορφα) παρ' ό τι η αναχαιτίσή τους είναι πιο δύσκολη. Το μοτίβο αυτό επιβεβαιώνεται με γενετικά στοιχεία, τα οποία υποδηλώνουν πληθυσμιακή αύξηση κατά το Μέσο Πλειστόκαινο (Bird & 'O Connell 2006, 149).

Από τα πιο διαδεδομένα μοντέλα της Συμπεριφορικής Οικολογίας είναι η θεωρία βέλτιστης περισυλλογής που αποτελείται από ένα σύνολο μοντέλων βάσει των οποίων εξετάζονται θέματα όπως η επιλογή των διαθέσιμων πόρων, ο χρόνος που δαπανάται και η κινητικότητα των κυνηγών/συλλεκτών μέσα στο οικοσύστημα ή η επιλογή εδαφικής έκτασης. Το πιο γνωστό είναι αυτό που εξετάζει την επιλογή του θηράματος (prey choice model) (Winterhalder & Smith 2000, 54). Τα μοντέλα περισυλλογής ορίζουν αρχικά την απόφαση που πιθανόν λήφθηκε από τον συλλέκτη σε μία συγκεκριμένη γεωγραφική κλίμακα συνδεδεμένη με ένα συγκεκριμένο στόχο και υπό ένα ορισμένο κόστος. Η ποικιλομορφία των στόχων που έθεταν οι κυνηγοί/συλλέκτες αποτελεί τα λεγόμενα στρατηγικά σχέδια, σύμφωνα με τα οποία οι άνθρωποι φαίνεται να επιλέγουν αυτές τις επιμέρους στρατηγικές κινήσεις που τους επιτρέπουν να πετύχουν στο βέλτιστο βαθμό τον οριζόμενο στόχο μέσα σε ένα πλαίσιο περιορισμών (Coddling 2015, 11).

Το «μοντέλο βέλτιστης περισυλλογής» ορίζει πως στόχος είναι η μεγιστοποίηση του δείκτη των θρεπτικών στοιχείων, είτε με την αύξηση της πρόσληψης θρεπτικών ουσιών είτε με το να φτάσει πιο γρήγορα στο στόχο προς απόκτησή των πόρων. Το μοντέλο περισυλλογής που εξετάζει την επιλογή των θηραμάτων (prey choice model) έχει οριστεί για να προσφέρει πληροφορίες σχετικά με ένα ερώτημα: «όταν ο κυνηγός συναντά ένα υποψήφιο θήραμα, πρέπει να το αναχαιτίσει ή να συνεχίζει να εξερευνά

μέχρι να φανεί κάποιο άλλο (θήραμα) που θα προσφέρει καλύτερη ανταπόδοση σε σχέση με το χρόνο που δαπανήθηκε για την απόκτησή του;». Στόχος είναι να μεγιστοποιηθεί ο δείκτης των θρεπτικών στοιχείων. Το κόστος της θρεπτικής ουσίας που προσδιορίζεται πιο συχνά είναι η ενέργεια (Bird & O' Connell 2006, 147).

10. Η κινητικότητα των κυνηγών/τροφοσυλλεκτών και οι στρατηγικές του κυνηγιού

Από τα πιο διαδεδομένα και ευρέως αποδεκτά μοντέλα κινητικότητας είναι αυτό που παρουσίασε ο Binford στο άρθρο του “The Archaeology of Place”, για το οποίο έγινε λόγος στο πρώτο μέρος της εργασίας. Ο Binford ορίζει ως κινητικότητα την αλληλεπίδραση μεταξύ του βαθμού ανάπτυξης της κάθε οικονομικής ζώνης (foraging, logistical radius) και το βαθμό της residential κινητικότητας (**εικ. 58**). Το πρώτο μοντέλο κινητικότητας που παρουσιάζει ονομάζεται “half-radius continuous movement” και αυτό υφίσταται όταν το μοτίβο κινητικότητας παρουσιάζει ραγδαία ανάπτυξη με αποτέλεσμα οι συλλέκτες να καταφέρνουν να κινηθούν μόνο στη μισή έκταση εντός του ορίου της ακτίνας περισυλλογής, ενώ δεν επεκτείνονται καθόλου στην ευρύτερη ζώνη περισυλλογής (logistical zone). Μόλις εξαντληθούν οι πόροι τότε μετακινείται ο καταυλισμός και τοποθετείται στην εξωτερική περίμετρο της ακτίνας που καλύφθηκε προηγουμένως και υφίσταται πλέον μία νέα ημι-ακτίνα περισυλλογής, που μόλις καλυφθεί και αυτή τότε μετακινείται εκ νέου ο καταυλισμός.

Ένα ακόμα μοντέλο που παρουσιάζεται και χαρακτηρίζει ορισμένους από τους πληθυσμούς που διαθέτουν υψηλή κινητικότητα είναι το “complete-radius leapfrog” μοτίβο που συνήθως συναντάται σε οικοσυστήματα με υψηλή βιομάζα και είναι συνδεδεμένο με την συνήθη στρατηγική της τυχαίας συνάντησης θηραμάτων (encounter strategy), βάσει της οποίας οι πηγές εκμεταλλεύονται σε αναλογία με την συχνότητα των θηραμάτων που συναντώνται.

Το πιο σύνηθες μοντέλο κινητικότητας που συναντάται σε οικοσυστήματα με χαμηλό ποσοστό βιομάζας είναι οι εγκαταστάσεις “point-to-point”, όπου ο καταυλισμός μετακινείται από μία σχετικά ασυνήθιστη τοποθεσία, που παρέχει πρόσβαση σε διατροφικές πηγές και πόσιμες πηγές νερού καθώς και πρώτες ύλες, σε έναν άλλο καταυλισμό παρόμοιο εντός της συγκεκριμένης επικράτειας. Οι

μετακινήσεις των καταυλισμών σε τέτοιες αποστάσεις “point-to-point” μπορεί να ισούται με τον πολλαπλάσιο αριθμό της ακτίνας περισυλλογής.

Η κινητικότητα των κυνηγών-συλλεκτών μπορεί να διαγνωσθεί αρχαιολογικά από τα είδη της πανίδας που εντοπίζονται σε μία αρχαιολογική θέση που υποδεικνύουν τα αντίστοιχα γεωγραφικά περιβάλλοντα και άρα τις περιοχές επικράτειας όπου δρούσαν οι παλαιολιθικοί. Παράλληλα, μπορεί να διακριθεί από τα σκελετικά μέρη των ζώων που ανακτώνται καθώς η μεταφορά των οστών πίσω στον καταυλισμό υποδηλώνει μεταξύ άλλων και την απόσταση την οποία διένυσαν οι κυνηγοί προκειμένου να αποκτήσουν τα θηράματά τους. Όσο πιο μικρά σκελετικά οστά εντοπίζονται και με πιο πλούσια θρεπτικά στοιχεία τόσο πιο μακρινή η απόσταση της θέσης σφαγής από τον κεντρικό καταυλισμό. Τέλος, η πρώτη ύλη από την οποία είναι κατασκευασμένα τα λίθινα τέχνηρα που ανακτώνται σε μία παλαιολιθική θέση υποδεικνύει τις πηγές από τις οποίες την περισυνέλεξαν και άρα είναι δυνατό να οριστεί η κινητικότητα που ασκούσαν, δηλαδή οι αποφάσεις σχετικά με την επιλογή, την πρόσκτηση και τη μεταφορά των λίθινων πρώτων υλών είναι τα αρχικά βήματα σε οποιαδήποτε τεχνολογική αλυσίδα. Η κατανόηση αυτών των διαδικασιών είναι ένα σημαντικό βήμα προς την αντίληψη της κινητικότητας των πρωτόγονων ανθρωπίδων καθώς και των μοντέλων κατοίκησης (Ekshtain 2014, 248).

Σε γενικές γραμμές, η κινητικότητα των πρώτων ανθρωπίδων δεν έχει διευκρινιστεί σε μεγάλο βαθμό αν και κάποιες τελευταίες έρευνες προσφέρουν καίριες πληροφορίες σχετικά με το ζήτημα αυτό. Η έλλειψη επαρκών σωζόμενων καταλοίπων και η εξακρίβωση των δεδομένων από άλλες θέσεις είναι κάποιοι από τους παράγοντες που δυσχεραίνουν την ολοκλήρωση της εικόνας.

Η θέση Qesem (Ισραήλ) παρέχει κάποιες σχετικές πληροφορίες με το εύρος της κινητικότητας των πρώτων ανθρωπίδων. Χρονολογικά όμως ανήκει στην περίοδο του τέλους της Πρώιμης Παλαιολιθικής προς τις αρχές της Μέσης Παλαιολιθικής και δεν αντιπροσωπεύει πλήρως τα δεδομένα της Πρώιμης Παλαιολιθικής εποχής. Η εξέταση των δειγμάτων των σκελετικών μερών από τη θέση απέδειξε ότι οι κάτοικοι μετέφεραν επιλεκτικά τα σκελετικά μέρη του ζώου με υψηλή θρεπτικότητα, γεγονός το οποίο υποδηλώνει πως οι ανθρωπίδες εκστράτευαν σε μακρινές αποστάσεις. Όπως έχει αποδειχθεί από εθνογραφικά παράλληλα οι αποφάσεις αυτές των κυνηγών σχετικά με τα σκελετικά μέρη που θα μετέφεραν πίσω στον καταυλισμό επηρεάζεται από τους εξής παράγοντες: την θρεπτική αξία της τροφής, το βάρος των σκελετικών μερών και την απόσταση που θα έπρεπε να διανύσουν από το σημείο σφαγής προς τη

θέση εγκατάστασης (Stiner et al. 2011, 229). Στην περίπτωση της θέσης Qesem, οι ανθρωπίδες μετέφεραν μέρη του κεφαλιού, άνω και κάτω άκρα υψηλής θρεπτικότητας, ενώ άφηναν πίσω στο σημείο σφαγής τα οστά της σπονδυλικής στήλης και των ποδιών. Ταυτόχρονα, φαίνεται πως δεν προτιμούσαν καθόλου τα σκελετικά μέρη μικρής χρησιμότητας και θρεπτικότητας. Επομένως, τα δεδομένα αυτά υποδηλώνουν ότι οι ανθρωπίδες της θέσης ασκούσαν μεγάλη κινητικότητα και εκστράτευαν σε μακρινές αποστάσεις προκειμένου να αποκτήσουν τα θηράματά τους (Stiner et al. 2011, 229).

Τα στοιχεία σχετικά με την κινητικότητα του Neandertal είναι σαφώς πιο επαρκή για την κατανόηση του τρόπου μετακίνησης του και επιλογών του στις εκάστοτε συνθήκες. Πρόσφατα στοιχεία μάλιστα προτείνουν ότι ο Neandertal διέθετε πιο υψηλό καθημερινό ενεργειακό κόστος μετακίνησης σε σύγκριση με τους σύγχρονους ανατομικά ανθρώπους της πρώιμης φάσης της Ύστερης Παλαιολιθικής. Ο παράγοντας αυτός καθορίζεται από το μικρότερο μήκος του κορμού και τη μάζα του σώματός του. Η χαμηλότερη κατανάλωση ενέργειας του σύγχρονου ανατομικά ανθρώπου υποστηρίζεται πως πρόσφερε ένα επιλεκτικό δημογραφικό και αναπαραγωγικό πλεονέκτημα και πως έπαιξε ένα σπουδαίο ρόλο στον ανταγωνιστικό αποκλεισμό μεταξύ των δύο ειδών (Henry et al. 2017, 95).

Σε γενικές γραμμές, έχει υποστηριχθεί και αποδειχθεί από διάφορους επιστήμονες –αρχαιολόγους και παλαιοανθρωπολόγους– πως η συμπεριφορά του Neandertal και του Homo sapiens φαίνεται ότι παρουσιάζει περισσότερα κοινά χαρακτηριστικά παρά διαφορές. Τα δύο αυτά είδη ανθρώπου διαθέτουν ανατομικά μεγάλο εγκέφαλο και είναι ευφυείς κυνηγοί-τροφοσυλλέκτες που παράγουν σχεδόν παρόμοιο τύπο εργαλείων και τα χρησιμοποιούν σε ανάλογες δραστηριότητες (Lieberman 2004, 263). Κατάλληλη περιοχή επισκόπησης για τη διερεύνηση των συμπεριφοριστικών χαρακτηριστικών των δύο ειδών αποτελεί η περιοχή της Συροπαλαιστίνης, στην οποία –όπως αναφέρθηκε και σε προηγούμενο κεφάλαιο– έδρασαν παράλληλα για κάποιες χιλιετίες ο Neandertal και ο σύγχρονος ανατομικά άνθρωπος. Κάποια βασικά συγκρίσιμα συμπεριφοριστικά χαρακτηριστικά, μέσω των οποίων μπορούν να διακριθούν ομοιότητες ή διαφορές μεταξύ των δύο ειδών είναι η αντιληπτική και γλωσσική ικανότητα, η χρήση των εργαλείων, οι ταφές και η φωτιά, οι κυνηγετικές στρατηγικές και οι περιβαλλοντικές οικοθέσεις. Μία παράμετρος που ξεχωρίζει από όλα αυτά τα χαρακτηριστικά και που μπορεί να υποδεικνύει πιθανές διαφορές ανάμεσά τους είναι η κινητικότητα, η οποία αποτελεί χαρακτηριστικό

καίριας σημασίας για την ιδιοσυγκρασία του παλαιολιθικού ανθρώπου, ο οποίος κατανάλωνε μεγάλη ποσότητα ενέργειας και χρόνο μετακινούμενος από μέρος σε μέρος για την απόκτηση και μεταφορά πρώτων υλών (Lieberman 2004, 264). Ο Lieberman, πραγματοποίησε την ανάλογη έρευνα προκειμένου να διαπιστώσει εάν υπάρχουν στοιχεία σχετικά με διαφορετικά σχέδια κινητικότητας ανάμεσα στα δύο είδη. Ωστόσο, υπάρχει ένα πρόβλημα σχετικά με την εξέταση της κινητικότητας, καθώς δεν είναι εύκολο να διακριθεί αρχαιολογικά μέσω των καταλοίπων. Είναι εφικτό να πραγματοποιηθεί μέσω της μελέτης κινητικότητας των ζώων, η οποία αφενός υποδεικνύεται από πιθανές εποχικές κυνηγετικές περιόδους και τη συσσώρευση δοντιών ζώων που θα υποδείξουν τα εποχικά μοντέλα κινητικότητας και αφετέρου, η σύγκριση της ευλυγισίας των συμπαγών οστών του Neandertal και του Homo sapiens που προσφέρει κάποιες γενικές ενδείξεις σχετικά με τα επίπεδα αυτής της κινητικότητας (Lieberman 2004, 264).

Τα αρχαιολογικά δεδομένα που εξετάστηκαν από τη θέση 'Ein Qashish (Ισραήλ) σχετικά με την εκμετάλλευση των πόρων –διατροφικών και μη– απέδειξαν πως οι κάτοικοι που διαβίουν στη θέση ασκούσαν μεγάλη κινητικότητα προκειμένου να αποκτήσουν πρώτες ύλες για την κατασκευή των εργαλειακών τους συνόλων. Σε γενικές γραμμές τα μοντέλα οικονομικής και εξελικτικής οικολογίας υποδηλώνουν ότι η μεταφορά οποιωνδήποτε πρώτων υλών υπολογίζεται βάσει της εκτίμησης κόστους-αποτελεσματικότητας. Ένας παράγοντας καίριας σημασίας που μπορεί να οδηγεί στη συχνή εκμετάλλευση συγκεκριμένων γεωγραφικών περιοχών είναι το σύνολο του χρόνου που απαιτείται για να φτάσει η ομάδα των συλλεκτών στην πηγή και να επιστρέψει πίσω στον καταυλισμό. Βάσει εθνογραφικών παρατηρήσεων έχει προταθεί πως το μέγιστο όριο χρόνου για μία εκστρατεία με μονοήμερο χαρακτήρα είναι δύο ώρες. Η περιοχή εκμετάλλευσης εντός αυτού του ορίου χρόνου-απόστασης αποτελεί την επικράτεια καθημερινής εκμετάλλευσης (daily exploitation territory-DET) (Ekshtain et al. 2014, 249). Σε μία επίπεδη ομοιογενή τοπογραφία, αυτός ο χρόνος εξόρμησης είναι ίσος με απόσταση 10 χιλιομέτρων. Ωστόσο, οι θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου συνήθως είναι τοποθετημένες σε περιοχές με διαφορετικά τοπογραφικά στοιχεία, όπου διαφορετικές διακυμάνσεις στις πλαγιές θα επηρέαζαν την ταχύτητα του βαδίσματος. Βάσει αυτής της μεθοδολογίας δημιουργήθηκε ένα ψηφιακό μοντέλο με σκοπό να εντοπιστούν οι πιθανές πηγές προέλευσης των πρώτων υλών από τη θέση 'Ein Qashish (Ekshtain et al. 2014, 250). Τα αποτελέσματα της έρευνας υποδηλώνουν ότι οι κάτοικοι της θέσης 'Ein Qashish

προμηθεύονταν πυριτόλιθο από δύο περιοχές πρώτης ύλης, οι οποίες εντοπίστηκαν εντός της επικράτειας καθημερινής εκμετάλλευσης (DET). Παράλληλα, αποδείχθηκε πως οι κάτοικοι της θέσης απέφευγαν συστηματικά μία συγκεκριμένη πηγή που διέθετε πυριτόλιθο πολύ καλής ποιότητας. Η εξήγηση γι' αυτή την επιλογή αποφυγής εκμετάλλευσης πηγών καλής ποιότητας πυριτόλιθου εντός της επικράτειας καθημερινής εκμετάλλευσης πιθανόν να οφείλεται σε κοινωνικούς/πολιτισμικούς παράγοντες που καθορίζονταν από εδαφικά όρια και διακοινοτικές αλληλεπιδράσεις (Ekshtain et al. 2014, 264). Παράλληλα, τα κατάλοιπα της πανίδας και ο προσδιορισμός των ειδών των ζώων υπέδειξαν πως οι κυνηγοί της θέσης εκμεταλλεύονταν διαφορετικά περιβάλλοντα περιμετρικά της θέσης. Ζώα που προτιμούν ανοιχτές πεδιάδες, όπως άλογα, γαζέλες, αίγαγροι σε συνδυασμό με κατάλοιπα ζώων όπως το πλατόνι και ο αγριόχοιρος που προτιμούν πιο δασώδη περιβάλλοντα (Hovers et al. 2008, 37).

Η εξέταση των δεδομένων από τη θέση Abriic Romaní απέδειξε πως οι Neandertal που διαβιούσαν στη βραχοσκεπή (στρώμα K και L) ασκούσαν μία τοπική και ημι-τοπική κινητικότητα εντός της επικράτειας, γεγονός το οποίο αποδείχθηκε από την τοποθεσία της πηγής πρώτων υλών που εκμεταλλεύονταν (Chacón et al. 2007, 7). Παράλληλα, η βραχοσκεπή είναι τοποθετημένη σε ένα ποικιλόμορφο οικοσύστημα, το οποίο παρείχε διαφορετικούς διατροφικούς πόρους. Τα κατάλοιπα της πανίδας αντιπροσωπεύουν αυτά τα διαφορετικά περιβάλλοντα που υπήρχαν στην ευρύτερη περιφέρεια της θέσης. Το άλογο και ο ρινόκερος θα διαβιούσαν στις ανοιχτές πεδιάδες, όπως και οι ελαφίδες. Ενώ, ο αίγαγρος και το *chamois* θα κατοικούσαν σε πιο βραχώδη περιβάλλοντα. Αποδεικνύεται επομένως πως οι κάτοικοι της θέσης είχαν πλήρη επίγνωση του οικοσυστήματος μέσα στο οποίο διαβιούσαν και πως εκμεταλλεύονταν στο έπακρο κάθε διατροφικό πόρο (Fernández-Laso et al. 2010, 157).

Η κινητικότητα του *Homo sapiens* έχει μελετηθεί σε μεγαλύτερο βαθμό συγκριτικά με τους ανθρωπίδες και τον Neandertal. Η εξέταση των αρχαιολογικών καταλοίπων από τις θέσεις Dolní Vestonice και Pavlov απέδειξε πως οι άνθρωποι που διαβιούσαν στις παραδουνάβιες αυτές περιοχές παρουσίαζαν χαμηλή κινητικότητα και σε γενικές γραμμές έχει παρατηρηθεί μέσα από διάφορες εθνογραφικές μελέτες πως αυτό συμβαίνει όταν ο καταυλισμός του εκάστοτε πληθυσμού παρέχει επαρκώς όλα τα απαραίτητα αγαθά –διατροφικά και μη. Πράγματι, αυτές οι θέσεις –που λειτουργούσαν ως σταθερές βάσεις εγκατάστασης– παρείχαν πόσιμη πηγή νερού,

πρόσβαση σε διατροφικές πηγές (κοπάδια μαμούθ) και πηγές πρώτων υλών απαραίτητες για την κατασκευή εργαλείων. Φαίνεται επομένως πως οι άνθρωποι που διέμεναν σε αυτούς τους καταυλισμούς δεν είχαν άμεση ανάγκη να ασκήσουν μεγάλη κινητικότητα προκειμένου να εκμεταλλευτούν άλλους πόρους από κάποια άλλη επικράτεια.

Στη συνέχεια, ένα ακόμη παράδειγμα εξέτασης της κινητικότητας αποτελεί η περίπτωση της θέσης Κλειδί. Δεδομένου ότι η βραχοσκεπή Κλειδί αποτελεί μία κυνηγετική θέση/σταθμό οδηγεί στο συμπέρασμα πως οι κάτοικοι που διέμεναν εκείνα εποχικά ασκούσαν μεγάλη κινητικότητα και εκστράτευαν σε διαφορετικές γεωγραφικές επικράτειες προκειμένου να εξασφαλίσουν τους απαραίτητους πόρους. Οι παλαιολιθικοί κυνηγοί της θέσης μετακινούνταν ανάμεσα σε ένα μεγάλο γεωγραφικό εύρος από τα βουνά της Πίνδου έως τις παράλιες ακτές. Ένα αρχαιολογικό στοιχείο που επιβεβαιώνει αυτή την υπόθεση είναι τα θαλάσσια όστρεα που εντοπίστηκαν στη βραχοσκεπή και φαίνεται πως εισήχθησαν στη θέση για να χρησιμοποιηθούν ως διακοσμητικά στοιχεία.

Σχετικά με το σπήλαιο Καστρίτσα και την κινητικότητα των ανθρώπων που διέμεναν εκεί εκφράστηκε από τον Higgs μία θεωρία –όπως ήδη αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο–, η οποία όμως δεν επιβεβαιώθηκε από τα αρχαιολογικά δεδομένα. Ήδη το 1982 η Κουρτέση-Φιλιππάκη στο άρθρο της “Réflexions sur l’hypothèse d’un déplacement saisonnier des chasseurs paléolithiques en Épire, Grèce” αμφισβήτησε την υπόθεση του Higgs σχετικά με την εποχική χρήση του σπηλαίου Καστρίτσα. Ειδικότερα, αναφέρει πως υπάρχουν διάφορα εμπόδια όσον αφορά στην υποστήριξη της υπόθεσης του Higgs :

α) η ύπαρξη αμφιβολιών ως προς την χρονολόγηση και την αξιολόγηση της τήξης των πάγων στην Ήπειρο,

β) η έλλειψη ερευνών, μέσω των οποίων να επιβεβαιώνεται ότι οι παράκτιες ηπειρωτικές ακτές ενώνονταν μέσω μίας χερσαίας γέφυρας με την Κέρκυρα,

γ) η έλλειψη εμπεριστατωμένων μελετών αναφορικά με την οικονομία του παλαιολιθικού ανθρώπου στον ελλαδικό χώρο,

δ) η έλλειψη συνολικής εικόνας, από την ίδια την ομάδα του Higgs, των θέσεων που αποκαλύφθηκαν, καθώς καμία από αυτές τις θέσεις δεν ανασκάφηκε στο σύνολο της έκτασής της, ενώ στην πλειονότητά τους ανασκάφηκαν επιφανειακά,

ε) η προκαταρκτική μελέτη του ανευρεθέντος υλικού,

στ) ο προσανατολισμός των ερευνητών της ομάδας περισσότερο προς την Ύστερη Παλαιολιθική εποχή στα πλαίσια της οποίας υπέθεσαν την ύπαρξη μιας τέτοιας – εποχικής- οικονομίας, χωρίς ωστόσο, να αποδεικνύεται, στα πλαίσια της υπόθεσής τους, κάποια χρονολογική συγχρονία ως προς την εγκατάσταση των παλαιολιθικών ανθρώπων στις συγκρινόμενες θέσεις, με κριτήρια οικονομικά, βάσει του ανευρεθέντος αρχαιολογικού υλικού.

Καταλήγει, υποστηρίζοντας πως η υπόθεση του Higgs κρίνεται μη εφαρμόσιμη για τα ελληνικά δεδομένα, όπου μέχρι τότε δεν είχαν ανασκαφεί αρκετές παλαιολιθικές θέσεις και όπου κρινόταν περισσότερο ορθή η χρήση «παραδοσιακών» μεθόδων προσέγγισης των ανευρεθέντων στοιχείων, πριν τη διατύπωση ερμηνείας. Βάσει αυτών Ουσιαστικά ο Higgs μαζί με την ομάδα του διατυπώνει την υπόθεση αυτή, χωρίς αρκετά- και μάλιστα ακριβή- αποδεικτικά αρχαιολογικά στοιχεία, ικανά να υποστηρίξουν πως αυτή έχει μια δόση αληθείας. Η διατυπωθείσα υπόθεση δεν λαμβάνει υπόψη της τις ιδιαίτερες συνθήκες της προϊστορίας της Ελλάδας αλλά προβαίνει σε γενικότητες. Παρά το ότι η θεωρία περί εποχιακής μετακίνησης των παλαιολιθικών-συλλεκτών μπορεί να ενέχει δόση επαλήθευσης στα ελληνικά δεδομένα, ξεκινά η πρόταξη (και διατύπωση) της υπόθεσης χωρίς να έχει προηγηθεί η εξέταση της οικονομίας της Εποχής του Λίθου (που θα έπρεπε να είναι το σημείο έναρξης της οποίας μεθοδολογικής προσέγγισης, πριν καταλήξουμε στη διατύπωση της υπόθεσης). Ουσιαστικά, η υπόθεση του Higgs τίθεται εξ αρχής ως απόδειξη, χωρίς να επιδιώκεται η επικύρωσή της ή η μη επικύρωσή της, βάσει των αρχαιολογικών ευρημάτων. Άλλο λάθος της υπόθεσης αυτής είναι ότι ξεκινά από τη θέση εγκατάστασης και τείνει προς τον κάτοικο/κυνηγό-τροφοσυλλέκτη, ενώ η σωστή μεθοδολογία θα ήταν να ξεκινά από το άτομο και να τείνει-μέσω της εξέτασης της δράσης αυτού- στη θέση εγκατάστασής του.

Παράλληλα, η ανάλυση των αρχαιολογικών δεδομένων από το σπήλαιο Κλεισούρα παρέχει καίριες πληροφορίες σχετικά με τη δράση των κατοίκων της θέσης κατά την Ύστερη Παλαιολιθική. Οι παλαιολιθικοί κυνηγοί αναγκάστηκαν λόγω της έλλειψης θηραμάτων –που προκλήθηκε από την υπερεκμετάλλευση– να εκστρατεύσουν σε πιο μακρινή γεωγραφική επικράτεια προκειμένου να εντοπίσουν και να αναχαιτίσουν τα απαραίτητα θηράματα για τη διατροφή τους. Στοιχεία για αυτό το συμπέρασμα είναι τα σκελετικά μέρη που βρέθηκαν στη θέση και υποδεικνύουν την επιλεκτικότητα των κυνηγών ως προς τα μέρη που θα μεταφέρουν πίσω στο σπήλαιο. Έρευνες έχουν αποδείξει πως όσο πιο μακρινή η τοποθεσία στην

οποία εκστράτευαν οι κυνηγοί τόσο πιο επιλεκτικοί ήταν ως προς τα μέρη του σκελετού που θα μετέφεραν. Επέλεγαν συνήθως τα πιο θρεπτικά μέρη και τα πιο μικρά σε μέγεθος.

Στη συνέχεια θα αναλυθούν οι στρατηγικές κυνηγιού που εφαρμόζονταν από τους παλαιολιθικούς κυνηγούς στις επιμέρους χρονο-πολιτισμικές φάσεις της Παλαιολιθικής περιόδου. Οι στρατηγικές του κυνηγιού είναι δυνατόν να εξεταστούν μέσω του μοντέλου επιλογής θηράματος (Prey Choice Model), δηλαδή τις αποφάσεις που λάμβανε ο παλαιολιθικός κυνηγός/συλλέκτης προκειμένου να αποκτήσει διατροφικούς πόρους με τη μεγαλύτερη θρεπτική αξία (εικ. 59-61).

Αρκετοί αρχαιολόγοι θεωρούσαν μέχρι πρότινος πως η ευρεία εκμετάλλευση πόρων που πραγματοποιούνταν από τους κυνηγούς/τροφοσυλλέκτες του Ύστερου Πλειστοκαίνου και Ολοκαίνου –σε σχέση με τους ανθρωπίδες της Πρώιμης Παλαιολιθικής– οφείλεται στη συνολική γνώση σχετικά τη διαθεσιμότητα των πόρων, στην ανάπτυξη της τεχνολογίας και στην πληθώρα των προσφερόμενων ζώων. Αντιθέτως, οι πρώιμες εφαρμογές του μοντέλου επιλογής θηράματος υπέδειξε πως αυτή η μεταστροφή στην επιλογή θηραμάτων χαμηλής προτίμησης και υψηλού ενεργειακού κόστους οφειλόταν σε κλιματικούς παράγοντες ή στην περιορισμένη διαθεσιμότητα των ζώων υψηλής προτίμησης –και χαμηλού ενεργειακού κόστους (Bird & ‘O Connell, 2006, 148). Η Stiner μαζί με τους συνεργάτες της μελετώντας στοιχεία από τρεις θέσεις της Μεσογείου κατέληξε στο συμπέρασμα πως αυτή η μεταστροφή πραγματοποιήθηκε πιο νωρίς χρονικά απ’ ότι είχε υποτεθεί αρχικά. Συγκεκριμένα, κατά τη μετάβαση από τη Μέση στην Ύστερη Παλαιολιθική παρατηρείται ότι η γενική εκπροσώπηση των μεγάλωμων και των μικρόσωμων ζώων δεν αλλάζει ιδιαίτερα. Ωστόσο, παρατηρείται αλλαγή στα διαφορετικά είδη των μικρόσωμων ζώων –αργοκίνητα ζώα που είναι εύκολο να συλληφθούν (χελώνες, οστρακοειδή) είναι στην κοινή προτίμηση των ανθρώπων της Μέσης Παλαιολιθικής. Αλλά κατά την Ύστερη Παλαιολιθική παρουσιάζεται η μείωση στη συχνότητα των θηραμάτων και το μικρό μέγεθος σώματός τους που πιθανόν να οφείλεται στην υπερεκμετάλλευση από τους ανθρώπους. Σε αντίθεση, προτιμώνται σε μεγαλύτερο βαθμό τα ευκίνητα θηράματα (πουλιά, λαγόμορφα) αν και η αναχαίτισή τους είναι πιο δύσκολη. Το μοτίβο αυτό επιβεβαιώνεται με γενετικά στοιχεία, τα οποία υποδηλώνουν πληθυσμιακή αύξηση κατά το Μέσο Πλειστόκαινο.

Το ζήτημα των στρατηγικών κυνηγιού που εφαρμόζαν οι πρώτοι ανθρωπίδες έχει εξεταστεί επαρκώς μέσω των αρχαιολογικών και ζωοαρχαιολογικών καταλοίπων από

επιμέρους θέσεις. Είναι βέβαιο ότι το κυνήγι συνυπήρχε με την πτωματοφαγία για μία μεγάλη χρονικά περίοδο κατά τη διάρκεια της Πρώιμης Παλαιολιθικής περιόδου και ένα μέρος των αρχών της Μέσης Παλαιολιθικής. Το θέμα αυτό μάλιστα, αποτέλεσε κύρια βάση συζήτησης μεταξύ των ερευνητών στην περίπτωση της Ambrona/Torralba. Αρχικά ο Cerralbo που ανακάλυψε τις θέσεις και μετέπειτα ο Howell (1965) υποστήριξαν πως το οστεολογικό υλικό των ελεφάντων που εντοπίστηκε στη θέση ήταν αποτέλεσμα κυνηγιού από τους ανθρώπιδες. Ωστόσο, ο Binford ισχυρίστηκε πως τα δείγματα που ανευρέθηκαν δεν αποτελούσαν σε ικανοποιητικό βαθμό αποδείξεις πως πράγματι επρόκειτο για διεξαγωγή κυνηγιού αλλά περισσότερο τα απολιθωμένα οστά ελεφάντων υποδηλώνουν πτωματοφαγία. Συγκεκριμένα, υποστηρίχθηκε πως οι ανθρώπιδες με τη βοήθεια της φωτιάς οδήγησαν και παγίδευσαν το κοπάδι των ελεφάντων στο βαλτώδες έλος, όπου και οι ελέφαντες πέθαναν τελικά από φυσικά αίτια. Μαζί με την άποψη του Binford τάχθηκαν και άλλοι ερευνητές σχετικά με την μη διεξαγωγή κυνηγιού από τον *homo heidelbergensis*. Την άποψη αυτή ενίσχυσε το γεγονός τη μη ύπαρξης σημαδιών επεξεργασίας (cutmarks) στην επιφάνεια των οστών.

Η περίπτωση της θέσης Olduvai (Τανζανία) παρέχει χρήσιμες πληροφορίες σχετικά με τη διεξαγωγή κυνηγιού από τον *Homo habilis*, ο οποίος φαίνεται πως ανταγωνιζόταν άλλους θηρευτές –δηλαδή σαρκοβόρα ζώα– με τους οποίους είχαν κοινούς στόχους/θηράματα. Φαίνεται μάλιστα –όπως αναφέρει η Gurtov στη μελέτη της– πως ο *Homo habilis* προσάρμοζε σε εποχική βάση το κυνήγι του προκειμένου να αποφευχθεί ο ανταγωνισμός με τους υπόλοιπους θηρευτές (σαρκοβόρα ζώα).

Επιπροσθέτως, έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο σπήλαιο Qesem (σημερινό Ισραήλ) είχε ως αποτέλεσμα τη διασαφήνιση καίριων ζητημάτων σχετικά με το κυνήγι που διεξαγόταν από τους ανθρώπιδες του τέλους της Πρώιμης Παλαιολιθικής. Πρόκειται για ένα σπήλαιο που χρονολογείται στα 400,000-200,000 χρόνια πριν από σήμερα. Τα αρχαιοζωολογικά κατάλοιπα από το σπήλαιο υποδεικνύουν κυνήγι μεγαλόσωμων θηλαστικών, τα οποία αντιπροσωπεύονται κυρίως από το είδος του πλατωνιού, συμπληρωματικά με τον αρχέγονο ταύρο, το ελάφι, το άγριο γουρούνι, το κόκκινο ελάφι (Stiner et al. 2011, 219). Τα στοιχεία που προκύπτουν από το οστεολογικό υλικό του πλατωνιού υποδηλώνουν τις κυνηγετικές ικανότητες των πρώτων ανθρώπιδων και το εστιασμένο κυνήγι στα ενήλικα ζώα του κοπαδιού. Μελετήθηκαν οστά από τα πέντε δείγματα πλατωνιών, στα οποία φαίνεται ότι κανένα ηλικιωμένο ζώο δεν κυνηγήθηκε. Μέχρι πρότινος είχε αποδειχθεί αρχαιολογικά πως

το κυνήγι μεγαλόσωμων θηλαστικών είναι το κυρίαρχο γνώρισμα της Ύστερης Παλαιολιθικής περιόδου, ενώ αποδείχθηκε πως πραγματοποιούνταν και κατά τη διάρκεια της Μέσης Παλαιολιθικής. Η ανατροπή προέρχεται από τα δεδομένα της Πρώιμης Παλαιολιθικής μέσα από παραδείγματα θέσεων όπως είναι και το σπήλαιο Qesem.

Η θέση Schöningen (Γερμανία) αποτελείται από μία συστάδα επιμέρους θέσεων ενώ εξαιτίας της καλής διατήρησης και της μεγάλης ποσότητας των σκελετικών καταλοίπων προσφέρεται η δυνατότητα εξέτασης των μοτίβων της ανθρώπινης αλληλεπίδρασης με τα θηλαστικά είδη ζώων (Van Kolfschoten et al. 2015, 138). Η θέση μεταξύ των άλλων είναι γνωστή για τα ξύλινα δόρατα που ανευρέθηκαν σε συνάρτηση με μεγάλο αριθμό οστών από σφαγιασμένα άλογα –περίπου 35 άτομα βάσει των δοντιών που εξετάστηκαν. Σε γενικές γραμμές, τα δόρατα εντοπίστηκαν σε πολύ καλή κατάσταση διατήρησης ενώ δε φέρουν ίχνη τροποποίησης από διάφορες ταφονομικές διεργασίες. Πρόκειται για την πρώτη περίπτωση θέσης στον ευρωπαϊκό χώρο όπου επιβεβαιώνονται αδιάψευστα στοιχεία σχετικά με το συστηματικό κυνήγι μεγαλόσωμων φυτοφάγων ζώων με τη χρήση μεγάλων ξύλινων δοράτων (Schoch et al. 2015, 214). Βάσει των χρονολογικών δεδομένων που προέκυψαν από τη θέση Schöningen 1 II-4, φαίνεται πως οι ανθρωπίδες που κατασκεύασαν και χρησιμοποίησαν τα ξύλινα τέχνηρα ανήκουν στο είδος *Homo heidelbergensis* –αν και φαίνεται επίσης πιθανό να πρόκειται για τους πρώτους Neanderthal. Έπειτα από κάποιες πειραματικές μεθόδους με αντίγραφα δοράτων αποδείχθηκε πως ήταν πράγματι κατάλληλα για τη διεξαγωγή του κυνηγιού και έχουν χαρακτηριστεί ως δόρατα ρίψης αλλά θα μπορούσαν να χρησιμοποιούνται και από κοντινή απόσταση – ιδίως με τη βοήθεια της φωτιάς θα ήταν αρκετά αποτελεσματικά όπλα. Τα δόρατα αυτά αποτελούν προς το παρόν μοναδικά ευρήματα και δεν υπάρχει αντίστοιχο παράδειγμά τους στον ευρωπαϊκό χώρο. Κάποια ακόμα παρόμοια ευρήματα προέρχονται από τις θέσεις Clacton-on-Sea (Αγγλία), Lehringen (Σαξωνία), Cannstatt I (Στουτγκάρδη, Γερμανία), Bilzingsleben (Γερμανία), Ljubljansko Barje (Σλοβενία) αλλά τα κατάλοιπα δεν είναι επαρκώς σωζόμενα σε όλες τις περιπτώσεις με αποτέλεσμα να μην είναι εφικτές οι αντίστοιχες ερμηνείες. Από τις προαναφερθείσες θέσεις μόνο η θέση Schöningen, η Clacton-on-Sea, και η θέση Lehringen παρέχουν ξεκάθαρα στοιχεία κυνηγετικών όπλων της Πρώιμης και Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου στον ευρωπαϊκό χώρο (Schoch et al. 2015, 222). Δεδομένου του αριθμού των ευρημάτων στη θέση Schöningen 13 II-4, η θέση αντιπροσωπεύει

επαναλαμβανόμενα επεισόδια κυνηγιού αλόγων. Τα ξύλινα δόρατα και η τοποθεσία της θέσης υποστηρίζουν την υπόθεση πως ανθρωπίδες με εμπειρία διεκπεραιώναν προσχεδιασμένες κυνηγετικές δραστηριότητες γύρω στα 300,000 πριν από σήμερα (Schoch et al. 2015, 224).

Τα ξύλινα δόρατα που ανευρέθηκαν σε συνδυασμό με τα λίθινα τέχνηρα και τη μεγάλη ποσότητα οστών που φέρουν ίχνη της ανθρώπινης δραστηριότητας προσδιορίζουν την παρουσία των ανθρωπιδών της Πρώιμης Παλαιολιθικής. Το μεγαλύτερο ποσοστό των σημαδιών στην επιφάνεια των οστών είναι σε άριστη κατάσταση, ενώ οι επιδράσεις της ταφονομίας, όπως η διάβρωση και τα ροκανίσματα από σαρκοβόρα ζώα εντοπίζονται σε μικρό βαθμό. Τα σημάδια στην επιφάνεια των οστών υποδηλώνουν τη χρήση των οστών ως εργαλεία κοπής ή εργαλεία κρουστήρες. Άλλα τεχνητά σημάδια στην επιφάνειά τους συνδέονται με δραστηριότητες που έχουν σχέση με τη σφαγή των ζώων, όπως ο διαμελισμός των οστών, η εξαγωγή του δέρματος και του μυελού. Τα σκελετικά κατάλοιπα της θέσης αποκαλύπτουν τη συνύπαρξη διαφόρων ειδών ζώων μεταξύ των οποίων θηλαστικά, σαρκοβόρα και φυτοφάγα. Η πλειοψηφία των ειδών αντιπροσωπεύεται μόνο από ένα μικρό ποσοστό δειγμάτων (Van Kolfschoten 2015, 152). Ο εντοπισμός του μεγάλου αριθμού εργαλείων κοπής υποδεικνύουν ότι οι ανθρωπίδες περισυνέλεξαν ευκαιριακά οστά προκειμένου να κατασκευάσουν οστέινα εργαλεία.

Η θέση Boxgrove (Αγγλία) αποτελεί επίσης ένα σημαντικό παράδειγμα της Πρώιμης Παλαιολιθικής καθώς τα αρχαιολογικά ευρήματα –πανίδα και λίθινα τέχνηρα– διασώθηκαν σε άριστη κατάσταση παρέχοντας έτσι πληροφορίες –μεταξύ άλλων καίριων ζητημάτων– για την αλληλεπίδραση ανάμεσα στους ανθρωπίδες (*Homo heidelbergensis*) και τα άλλα σαρκοβόρα ζώα. Το γεγονός αυτό επαληθεύεται από την ύπαρξη σημαδιών στην επιφάνεια των οστών που οφείλονται τόσο σε σημάδια κοπής από ανθρώπινη δραστηριότητα όσο και σε ροκανίσματα από ζώα – υπερσχύει το ποσοστό ιχνών από ανθρώπινη δραστηριότητα έναντι των άλλων σαρκοβόρων ζώων. Το εύρος της επεξεργασίας των οστών (διαμελισμός, εξαγωγή, δέρματος, εξαγωγή μυελού και απομάκρυνση του κρανίου) συνολικά με την τοποθεσία εύρεσης των δειγμάτων σε συνδυασμό με τις τροποποιήσεις από τα άλλα σαρκοβόρα υποδεικνύουν ότι οι ανθρωπίδες είχαν πρωταρχική πρόσβαση σε αυτά τα θηράματα. Παράλληλα, είναι πιθανό το σενάριο οι ομάδες των κυνηγών να σκότωναν θηράματα σε τόσο μεγάλο βαθμό –συνειδητά– και να εκμεταλλεύονταν στο έπακρο τα θρεπτικά στοιχεία από αυτά με αποτέλεσμα να μην απέμενε τίποτα για άλλους

θηρευτές. Επιπλέον, εντοπίστηκαν στοιχεία σχετικά με την εξαγωγή του δέρματος από μεσαίου μεγέθους ζώα, όπως άλογα και ελάφια, ενώ μερικά ακόμη στοιχεία υποδεικνύουν το διαμελισμό των κουφαριών ζώων όλων των μεγεθών. Η ύπαρξη σημαδιών κοπής στα μακριά οστά, όπως ο βραχίονας και το μηριαίο οστό σε συνδυασμό με τα σημάδια στην ωμοπλάτη την πύελο υποδηλώνουν ότι οι ανθρωπίδες εστίαζαν αρχικά στα μέρη με το περισσότερο κρέας προς κατανάλωση (Smith 2012, 382). Ένα ακόμη συμπέρασμα που εξήχθη ύστερα από την ανάλυση των δεδομένων είναι πως οι ανθρωπίδες στόχευαν στα ίδια είδη θηραμάτων με τα σαρκοβόρα ζώα. Καταλήγοντας, οι στρατηγικές κυνηγιού που εφαρμόστηκαν στην περίπτωση της θέσης Boxgrove και της θέσης Schöningen πιθανόν να αντιπροσωπεύουν τους προκατόχους του εξειδικευμένου κυνηγετικού σχεδίου που στοχεύει στα μεσαίου μεγέθους θηλαστικά (Smith 2012, 391). Αποδεικνύεται λοιπόν, πως η στερεοτυπική αντίληψη σχετικά με το κυνήγι μεγαλόσωμων θηλαστικών από τους σύγχρονους ανατομικά ανθρώπους καταρρέει από τα νέα στοιχεία που έχουν προκύψει σχετικά με τη Συμπεριφορική Οικολογία των πρώτων ανθρωπιδών.

Η εικόνα που προκύπτει ύστερα από τη μελέτη των αρχαιολογικών δεδομένων των θέσεων της Μέσης Παλαιολιθικής σε σχέση με τις στρατηγικές κυνηγιού είναι σαφώς πιο ολοκληρωμένη συγκριτικά με αυτήν που προκύπτει από την Πρώιμη περίοδο. Μάλιστα, οι έρευνες των τελευταίων ετών ανατρέπουν την αρχική εικόνα που είχε δημιουργηθεί στα αρχικά στάδια της παλαιολιθικής έρευνας όσον αφορά στα στοιχεία για τον άνθρωπο του Neandertal. Ειδικότερα, οι έρευνες αποκαλύπτουν πως ο Neandertal υπήρξε εξίσου ικανός κυνηγός με τον Homo sapiens τόσο σε σχέση με την επιλογή του θηράματος όσο και σχετικά με τις στρατηγικές κυνηγιού. Οι Neandertal παρουσιάζουν εξαιρετική προσαρμοστικότητα όσον αφορά στην εκμετάλλευση των διαθέσιμων τοπικών διατροφικών πόρων (ζώα και φυτά), συμπεριλαμβανομένων αργοκίνητων και ευκίνητων μικρόσωμων ζώων και περιστασιακά εκμετάλλευση υδρόβιων, θαλάσσιων, πτηνών και φυτικών στοιχείων (White et al. 2016, 1).

Η βραχοσκεπή Abric Romaní (Ισπανία) αποτελεί ιδανικό παράδειγμα θέσης με τα ίχνη εγκατάστασης του Neandertal, τα οποία προσφέρουν πλήθος πληροφοριών σχετικά με τη Συμπεριφορική Οικολογία του. Αναλυτικότερα, όσον αφορά στις κυνηγετικές τεχνικές αποδείχθηκε σε μία πρόσφατη έρευνα πως οι κάτοικοι της θέσης ασκούσαν τόσο εξειδικευμένες όσο και μη εξειδικευμένες τεχνικές. Οι εξειδικευμένες τεχνικές αφορούν στους ιπίδες και στόχευαν στα ενήλικα πρωτεύοντα άτομα.

Αντιθέτως, φαίνεται πως το κυνήγι των ελαφοειδών δεν ήταν τόσο εξειδικευμένο αλλά στόχευαν σε διάφορες ηλικιακές ομάδες χωρίς κάποια ιδιαίτερη προτίμηση καθώς το κυνήγι βασιζόταν στις καιροσκοπικές συνθήκες με στόχο τα θηράματα που θα βρίσκονταν στο πέρασμά τους.

Μερικά επιπλέον παραδείγματα θέσεων που ενισχύουν αυτή την εικόνα σχετικά με τις εξειδικευμένες στρατηγικές κυνηγιού που ασκούσε ο Neandertal είναι η θέση Salzgitter (Γερμανία), η θέση Pech-de-l'Azé I (Γαλλία), η θέση Payre (Γαλλία).

Οι έρευνες των τελευταίων δεκαετιών έχουν αποδείξει πως οι Neandertal ήταν ικανοί κυνηγοί σαρκοβόρων υψηλού κινδύνου, και κατείχαν παρόμοιες ικανότητες στον τομέα του κυνηγιού με αυτές του *Homo sapiens*. Ανάμεσα στα σημαντικά ευρήματα είναι τα ξύλινα δόρατα που ανακτήθηκαν από τη θέση Schöningen αποδεικνύοντας πως οι Neandertal ήταν αποτελεσματικοί κυνηγοί μεγαλόσωμων θηλαστικών. Τα σύγχρονα ερευνητικά ερωτήματα σχετικά με τις στρατηγικές κυνηγιού του Neandertal δεν αφορούν στο εάν οι άνθρωποι της Μέσης Παλαιολιθικής μπορούσαν να κυνηγήσουν αλλά ο προσδιορισμός της χρονικής περιόδου που πραγματοποιούνταν. Οι σύγχρονες έρευνες εξετάζουν το κυνήγι σαν μία «τεχνολογική αλυσίδα» (*chaîne opératoire*) βάσει της οποίας εξετάζονται οι αποφάσεις του κυνηγού και του θηράματος, οι οποίες σε συνάρτηση αποκαθιστούν την εικόνα των παρελθόντων γεγονότων (White et al. 2016, 2). Το παράδειγμα της θέσης Salzgitter-Lebenstedt όπου τα προφίλ θανάτου των ζώων αποκαλύπτουν προτίμηση σε συγκεκριμένες ηλικιακές και φυλετικές ομάδες –στο προκειμένο παράδειγμα στους ενήλικους αρσενικούς τάρανδους– υποδηλώνοντας πως ο Neandertal επέλεγε και στόχευε επιλεκτικά σε άτομα εντός του κοπαδιού. Η συνολική εικόνα που προκύπτει είναι αυτή μίας επιλεκτικής κυνηγετικής στρατηγικής που συμπεριελάμβανε στρατηγικό σχέδιο σχετικά με την εποχική διαθεσιμότητα συγκεκριμένων ειδών σε συγκεκριμένα σημεία εντός της επικράτειας, με σκοπό την αύξηση του κέρδους και τη μείωση του κινδύνου (White et al. 2016, 2). Το κυνήγι μεγαλόσωμων θηραμάτων πραγματοποιήθηκε κατά την ίδια χρονική περίοδο. Κατά τη διάρκεια εντοπισμού των θηραμάτων ο Neandertal είχε ως στόχο την απόκτηση της καλύτερης δυνατής διατροφικής επιλογής και ο τρόπος εκμετάλλευσης των τάρανδων υποδηλώνει μία παράδοση συστηματικής μεθόδου διαχείρισης μεγάλης ποσότητας θηραμάτων (Gaudzinski & Roebroeks 2000, 498).

Η θέση Pech-de-l'Azé I (βορειοδυτική Γαλλία) αποτελεί μέρος μίας συστάδας τεσσάρων βραχοσκεπών της πλειστοκαινικής περιόδου. Το δείγμα της πανίδας

αντιπροσωπεύεται από το κόκκινο ελάφι και τον βίσωνα, η ύπαρξη των οποίων υποδηλώνει την παρουσία εύκρατου κλίματος. Ύστερα από την ανάλυση των ζωοαρχαιολογικών δεδομένων αποδείχθηκε πως οι Neandertal ασκούσαν το κυνήγι σε διαφορετικές εποχές του χρόνου στοχεύοντας σε διαφορετικά θηράματα την εκάστοτε περίοδο. Αυτή η αλλαγή συνεπάγεται σημαντικές προσαρμοστικές ικανότητες σε σχέση με την κυνηγετική συμπεριφορά –που διακρίνεται κυρίως στα στρωματογραφικά επίπεδα 6 και 7. Οι Neandertal κυνηγούσαν θηράματα οργανωμένα σε κοπάδια κατά τη διάρκεια του τέλους του καλοκαιριού και στις αρχές του φθινοπώρου (Rendu 2010, 1806). Τα σκελετικά μέρη που εντοπίστηκαν υποδεικνύουν τη μεταφορά στη θέση υψηλά θρεπτικών μερών, πλήρη εκμετάλλευση των κουφαριών και κατανάλωση επί τόπου στη θέση, ενώ η παρουσία εστιών υποδεικνύει πως η θέση χρησιμοποιούταν ως βάση κατοίκησης (Rendu 2010, 1807).

Η θέση Payre στη Γαλλία είναι ένα ακόμη παράδειγμα θέσης, η οποία προσφέρει τη δυνατότητα εξέτασης των τρόπων διαβίωσης των Neandertal όπου και είναι εφικτό να αναλυθούν οι στρατηγικές κυνηγιού που εφαρμόζαν. Οι στρατηγικές επιβίωσης του Neandertal στη θέση βασίστηκαν πάνω στην εξέταση του κυνηγιού των βοοειδών, των ελαφιδών και του ίππου, καθώς και την πτωματοφαγία του ρινόκερου και του ελέφαντα. Τα αρχαιολογικά δεδομένα που μελετήθηκαν από το Payre υποδηλώνουν εγκαταστάσεις σύντομης διάρκειας συνδεδεμένες με καθημερινές δραστηριότητες, (δεν εντοπίστηκαν στοιχεία σχετικά με τη σφαγή των ζώων, μεγάλη κινητικότητα των κατοίκων, μεγάλα και μικρά κινητά τέχνηρα) (Ecker et al. 2013, 371).

Σχετικά με την οικονομία της Ύστερης Παλαιολιθικής στον ευρωπαϊκό χώρο έχει αποδειχθεί αρχαιολογικά πως χαρακτηρίζεται από την εξειδίκευση του κυνηγιού των τάρανδων. Λόγω των εποχικών μεταναστεύσεων των κοπαδιών των τάρανδων, είναι εφικτό οι τάρανδοι να παρέχουν μεγάλη προβλεπόμενη ποσότητα τροφής, για την πρόσκτηση της οποίας είναι απαραίτητος ο επαρκής σχεδιασμός και οργάνωση του κυνηγιού σε μία προκαθορισμένη τοποθεσία και χρόνο (Enloe 1997, 96).

Ένα παράδειγμα θέσης όπου έχει μελετηθεί σχετικά με την εποχικότητα και τις στρατηγικές κυνηγιού είναι η θέση Verberie στη Γαλλία. Εντοπίστηκαν κατάλοιπα πανίδας διατηρημένα σε πολύ καλή κατάσταση ενώ το μεγαλύτερο ποσοστό αντιπροσωπεύεται από τον τάρανδο. Τα επιμέρους στρώματα κατοίκησης που διέκριναν στη θέση και ανήκουν όλα στην ύστερη φάση της Μαγδαληνίας πολιτισμικής φάσης προσφέρουν τη δυνατότητα αναλυτικής εξέτασης των

στρατηγικών σχεδίων των κατοίκων. Τα πολλαπλά επίπεδα κατοίκησης επιτρέπουν την εξέταση επαναλαμβανόμενων επεισοδίων κυνηγιού, από τα οποία μπορεί να διακριθούν τυχόν διαφορετικές τεχνικές (Enloe 1997, 96). Η εξέταση των δειγμάτων των δοντιών –εκτός από τον προσδιορισμό της εποχικότητας– προσδιόρισε τις ηλικίες των ζώων υποδεικνύοντας την επιλεκτικότητα των θηρευτών σχετικά με το εύρος των ηλικιών στο οποίο στόχευαν. Φαίνεται ότι στο στόχαστρο ήταν ένα συγκεκριμένο μέρος του πληθυσμού των ζώων με σκοπό την αύξηση της ποσότητας και της ποιότητας της διατροφικής πηγής (Enloe 1997, 101).

Τα στοιχεία σχετικά με τις κυνηγετικές τεχνικές του *Homo sapiens* ήταν ήδη από τις πρώτες έρευνες πιο διασαφηνισμένα συγκριτικά με τη δράση των πρώτων ανθρωπίδων και τον άνθρωπο του Neandertal. Οι νέες έρευνες που προκύπτουν σε θέσεις της Ύστερης Παλαιολιθικής συμπληρώνουν την ήδη υπάρχουσα εικόνα και προσφέρουν περαιτέρω πληροφορίες σχετικά με αυτό το ζήτημα. Εξετάστηκαν αρχικά οι παραδουνάβιες θέσεις Dolni Vestonice και Pavlov, οι οποίες ύστερα από την ανάλυση του ζωοαρχαιολογικού τους υλικού έδωσαν απαντήσεις σχετικά με ζητήματα που αφορούν την εξειδίκευση ή όχι του κυνηγιού. Έπειτα από τη μελέτη του οστεολογικού υλικού της πανίδας αποδείχθηκε πως διεξάγονταν εξειδικευμένο κυνήγι μαμούθ που στόχευε σε διαφορετικές ομάδες ζώων αναλόγως τις εκάστοτε ανάγκες. Έχουν πραγματοποιηθεί διάφορες μελέτες σχετικά με τους κυνηγούς των μεγάλωσμων αυτών θηλαστικών και τις τεχνικές που χρησιμοποιούσαν για την αναχαίτισή τους. Στόχος αυτών των μελετών ήταν η ανασύσταση του οικονομικού συστήματος των κυνηγών/συλλεκτών της Γκραβέτιας περιόδου. Ειδικότερα, η εξέταση των δειγμάτων της πανίδας που πραγματοποιήθηκε στη θέση Pavlov I υπέδειξε πως πραγματοποιούνταν δύο διαφορετικές κυνηγετικές τεχνικές. Η μελέτη των σκελετικών μερών των μαμούθ υπέδειξε πως οι κυνηγοί των Παβλόβιων περιοχών κυνηγούσαν τα μαμούθ κατά τη διάρκεια δύο διαφορετικών εποχών του χρόνου, την άνοιξη και το φθινόπωρο. Είναι πιθανό το σενάριο οι κυνηγοί να επέλεγαν να κυνηγήσουν έναν τύπο ζώου κατά τη διάρκεια μιας περιόδου και άλλον τύπο κατά τη διάρκεια της άλλης περιόδου (Brugère 2014, 87).

Ένα ακόμα παράδειγμα όπου εντοπίστηκε μεγάλη συγκέντρωση οστών μαμούθ είναι η θέση Gontsy στη σημερινή Ουκρανία. Τα αρχαιολογικά δεδομένα που προέκυψαν από τη θέση έδωσαν τη δυνατότητα να μελετηθούν οι παράμετροι σχετικά με το οικονομικό σύστημα των κυνηγών/συλλεκτών που είναι βασισμένο στην εκμετάλλευση των μαμούθ. Η μελέτη του υλικού υπέδειξε πως επρόκειτο για

μία θέση μεγάλης γεωγραφικής έκτασης –περίπου 100,000 τμ² – που ήταν κατειλημμένη για 8 έως 10 μήνες και χρησιμοποιήθηκε ως κύριος καταυλισμός ενώ οι μετακινήσεις των κατοίκων υπάγονταν σε εποχικό/εξειδικευμένο κυνήγι και σε πρόκτηση πρώτων υλών. Η διατροφική πρόσληψη στηριζόταν κυρίως στο μαμούθ, ενώ παρουσιάζεται επίσης ο τάρανδος, το άλογο, ο βίσωνας, ο ρινόκερος κ.ά.

Η ανάλυση των ζωοαρχειολογικών καταλοίπων από τη θέση Κλειδί απέδειξε πως οι κάτοικοι που διέμεναν σε εποχική βάση στη βραχοσκεπή ασκούσαν εξειδικευμένο κυνήγι στοχεύοντας αποκλειστικά στους αίγαγρους, γεγονός το οποίο υποδηλώνει –όπως έχει υποστηριχθεί από πολλούς ερευνητές– μία εξειδικευμένη κυνηγετική οικονομία, καθώς προαπαιτείται οργανωμένο σχέδιο αναχαίτισής τους και προκαθορισμένο λίθινο εργαλειακό εξοπλισμό. Μάλιστα, οι κυνηγοί στόχευαν αποκλειστικά στα ενήλικα ζώα του κοπαδιού που εκείνη την περίοδο θα ήταν σε άσχημη φυσική κατάσταση και άρα η αναχαίτισή τους θα ήταν πιο εύκολη.

Παρόμοια εξειδίκευση στο κυνήγι παρατηρήθηκε έπειτα από τη μελέτη των δειγμάτων των δοντιών από τα κατάλοιπα του κόκκινου ελαφιού στη θέση Καστρίτσα υπέδειξε πως οι παλαιολιθικοί κυνηγοί που διαβιούσαν στη θέση στόχευαν επιλεκτικά στα ενήλικα άτομα του κοπαδιού ασκώντας έτσι μία εξειδικευμένη κυνηγετική τεχνική.

Στη συνέχεια, παρουσιάστηκε η εξέταση των ζωοαρχειολογικών καταλοίπων, η οποία αποτελεί –κατά τη γνώμη μου– παράλληλα με τα δεδομένα από το Κλειδί, την πιο εμπειριστατωμένη και ολοκληρωμένη μελέτη σχετικά με τη Συμπεριφορική Οικολογία του *Homo sapiens* στον ελλαδικό χώρο. Ειδικότερα, τα συγκριτικά αποτελέσματα στα οποία οδηγήθηκε η Stiner έπειτα από την εξέταση των ζωοαρχειολογικών καταλοίπων της Μέσης και Ύστερης Παλαιολιθικής εγκατάστασης της θέσης πρόσφεραν ενδιαφέρουσες πληροφορίες σχετικά με την επιλογή των θηραμάτων και τις στρατηγικές απόκτησής τους. Όπως αποδείχθηκε από τη μελέτη του ζωοαρχειολογικού υλικού οι κυνηγοί της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου ασκούσαν διαφορετικό τρόπο διεξαγωγής κυνηγιού σε σύγκριση με τους ανθρώπους της Ύστερης Παλαιολιθικής. Παρατηρείται συγκεκριμένα, αλλαγή στον τύπο των θηραμάτων και μία στροφή από τα μεγάλωσυμα θηράματα προς μία προτίμηση σε ζώα μικρότερου μεγέθους, τα οποία αποτελούν γενικά δευτερεύουσα προτίμηση ανάμεσα στους κυνηγούς/συλλέκτες καθώς η αναχαίτισή τους είναι δύσκολη και χρονοβόρα. Αυτή η μετατόπιση του ενδιαφέροντος σε ζώα μη υψηλής προτίμησης έχει διαπιστωθεί και σε άλλες παλαιολιθικές θέσεις που

αντιπροσωπεύουν τη μεταβατική φάση από τη Μέση στην Ύστερη Παλαιολιθική και έχει υποστηριχθεί από τους ερευνητές πως είναι το αποτέλεσμα της έλλειψης των μεγαλόσωμων θηλαστικών λόγω της υψηλής εκμετάλλευσής τους από τους ανθρώπους παράλληλα με μία αύξηση της πληθυσμιακής ομάδας.

Συμπερασματικά, αποδεικνύεται πως ήδη από τους πρώτους ανθρωπίδες το κυνήγι χαρακτηριζόταν από εξειδίκευση, η οποία εξελισσόταν όλο και περισσότερο. Τα πιο ανατρεπτικά δεδομένα προκύπτουν από την ανάλυση των καταλοίπων του Neandertal καθώς όπως φαίνεται από τα στοιχεία που προέρχονται από διάφορες θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής ο Neandertal ήταν απόλυτα ικανός κυνηγός που δε στόχευε μόνο σε συγκεκριμένα είδη ζώων –όπως βοοειδή– αλλά στόχευε συγκεκριμένα και σε συγκεκριμένες ηλικιακές ομάδες και φύλα (Gaudzinski & Roebroeks 2000, 498). Επιπροσθέτως, νέα στοιχεία σχετικά με τις κυνηγετικές τεχνικές που εφάρμοζε ο *Homo sapiens* συμπληρώνουν την ήδη υπάρχουσα εικόνα. Πρόκειται για μία εξειδικευμένη κυνηγετική οικονομία, η οποία προσαρμοζόταν αναλόγως τις εκάστοτε ανάγκες της ομάδας των παλαιολιθικών ανθρώπων. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει πως μέσω της παρατήρησης της Συμπεριφορικής Οικολογίας των κοπαδιών των ζώων κατάφερναν να εκμεταλλεύονται στο μέγιστο βαθμό τα θηράματά τους.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Αν και η ερμηνεία των αρχαιολογικών δεδομένων από τις θέσεις Ambroña και Torralba τα κατάλοιπα των οποίων υποδηλώνουν τις δράσεις του είδους *Homo heidelbergensis* στον ευρωπαϊκό χώρο από 600,000 ως 400,000 χρόνια πριν από σήμερα, προκάλεσε ποικίλες διαφωνίες ανάμεσα στους ερευνητές, όπως αναλύθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, προκύπτει μία περιορισμένη ακόμα εικόνα σχετικά με τη δράση των ανθρωπίδων. Φαίνεται πως το κυνήγι των ελεφάντων που πραγματοποιούνταν σε εποχικό κύκλο επηρέαζε την κινητικότητα αυτών των ανθρωπίδων, οι οποίοι ακολουθώντας τα κοπάδια των ελεφάντων στις μεταναστευτικές τους πορείες εγκαθίσταντο εποχικά σε ημι-μόνιμους καταυλισμούς. Ένα ακόμα παράδειγμα θέσης που είναι καίριας σημασίας για τη διερεύνηση της Πρώιμης Παλαιολιθικής είναι το Olduvai στην Τανζανία, όπου έχουν πραγματοποιηθεί διάφορες έρευνες σχετικά με την δράση του *Homo habilis*. Ήδη από τη δεκαετία του '80 πραγματοποιήθηκαν κάποιες έρευνες προκειμένου να εξαχθούν

συμπεράσματα σχετικά με την εποχική/εξειδικευμένη θήρευση των ανθρωπιδών που διαβιούσαν στην πεδιάδα Olduvai της Τανζανίας. Έπειτα από τη μελέτη του ζωοαρχειολογικού υλικού αποδείχθηκε πως οι ανθρωπίδες δρούσαν εποχικά όσον αφορά στη διεξαγωγή του κυνηγιού και πως ερχόντουσαν σε άμεσο ανταγωνισμό με άλλους θηρευτές (ζώα). Η τελευταία έρευνα μάλιστα πραγματοποιήθηκε από την Alia Gurton, η οποία στα πλαίσια της διδακτορικής της διατριβής πραγματοποίησε μία έρευνα σχετικά με τα κατάλοιπα δοντιών στη θέση “Bed I” στο Olduvai της Τανζανίας. Η Gurton πραγματοποίησε μία μικροσκοπική εξέταση των δοντιών προκειμένου να εντοπιστούν τα στάδια φθοράς τους (dental microwear texture analysis). Έπειτα από την ανάλυση των δειγμάτων του είδους impala (*Aepyceros melampus*) αποδείχθηκε ότι οι κυνηγοί της θέσης ασκούσαν επιλεκτικό κυνήγι αναλόγως με την εποχή. Το συγκεκριμένο είδος ζώου προσαρμόζει τις διατροφικές συνήθειές του αναλόγως με το περιβάλλον στο οποίο διαβιεί και δε μεταναστεύει, όπως συμβαίνει με άλλα συγγενικά του είδη.

Φαίνεται λοιπόν πως οι πρώτοι Ανθρωπίδες είχαν αναπτυγμένη Συμπεριφορική Οικολογία και δεν ενεργούσαν απαραιτήτως καιροσκοπικά αλλά έχοντας επίγνωση του οικοσυστήματός τους λειτουργούσαν μεθοδευμένα σε κάποιες περιπτώσεις. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνουν επιπλέον στοιχεία από το σπήλαιο Qesem στο Ισραήλ. Εντοπίστηκαν οστεολογικά κατάλοιπα πλατωνιών εμβρύων και νεογέννητων γεγονός το οποίο σημαίνει πως κάποια ενήλικα θηλυκά ζώα μαζί με τα μικρά τους θα είχαν κυνηγηθεί κατά τη διάρκεια της άνοιξης (εποχή γέννησης). Εντύπωση προκάλεσε επίσης η απουσία κεράτων των πλατωνιών γεγονός που οδηγεί στη σκέψη ότι πιθανόν το σπήλαιο είχε κατοικηθεί κατά το τέλος του χειμώνα μέχρι τις αρχές του καλοκαιριού –δεδομένου ότι αποκλείεται οι ανθρωπίδες να μην στόχευαν στα αρσενικά ενήλικα ζώα του κοπαδιού (Stiner et al. 2011, 211). Μία ακόμα υπόθεση που υποστηρίζει την εποχική χρήση του σπηλαίου είναι τα ίδια στάδια φθοράς που εμφανίζονται σε μερικά από τα δόντια των ελαφιών, δηλώνοντας όχι μόνο ότι θανατώθηκαν τον ίδιο χρόνο αλλά και την ίδια εποχή.

Τα στοιχεία σχετικά με την εποχικότητα από θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής είναι σαφώς πιο ξεκάθαρα παρέχοντας μία πιο ολοκληρωμένη εικόνα. Συγκεκριμένα, η υπαίθρια θέση ‘Ein Qashish στο Ισραήλ έδωσε πληροφορίες σχετικά με την εποχική χρήση της θέσης μέσω της ανασύστασης του παλαιοπεριβάλλοντος, η οποία απέδειξε ότι λόγω της υπερχειλίσης του ποταμού Quishon η εγκατάσταση σ’ αυτή τη θέση ήταν εφικτή μόνο κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού.

Παράλληλα, τα κατάλοιπα του ζωοαρχαιολογικού υλικού από τη βραχοσκεπή Abric Romani στην Ισπανία φανερώνουν την εποχική χρήση της θέσης από τους Neandertal. Το στρώμα K απέδειξε κατοίκηση κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού καθώς οι ηλικίες των ζώων τη στιγμή που θανατώθηκαν αντιστοιχούν με τους μήνες Ιούλιο έως Σεπτέμβριο. Τα κατάλοιπα των δοντιών που αναλύθηκαν από το στρώμα L απέδειξαν πως ο θάνατος των ζώων πραγματοποιήθηκε μεταξύ Μαρτίου και Ιουνίου και επομένως η θέση κατοικήθηκε την άνοιξη. Παράλληλα, το οστεολογικό υλικό από το στρώμα M οδήγησε στο συμπέρασμα πως τα ζώα θανατώθηκαν μεταξύ Σεπτεμβρίου και Ιανουαρίου και άρα η θέση κατοικήθηκε το φθινόπωρο-αρχές του χειμώνα (Fernández-Laso et al. 2010, 160).

Από τη θέση Salzgitter στη Γερμανία προέκυψαν στοιχεία σχετικά με την εποχικότητα, τα οποία εξετάστηκαν μέσω των δειγμάτων από τρία νεαρά άτομα τάρανδων που φέρουν οδοντοστοιχία που αντιστοιχεί σε ηλικίες 3-6 μηνών. Δεδομένου ότι η περίοδος γεννήσεων πραγματοποιείται το Μάιο ή τον Ιούνιο, αυτές οι γνάθοι υποδεικνύουν ότι τα ζώα θανατώθηκαν μεταξύ Αύγουστο και Οκτώβρη. Παράλληλα, τα κέρατα προσφέρουν επίσης τη δυνατότητα προσδιορισμού της ηλικίας θανάτου –αν και το γεγονός ότι και τα δύο φύλα διαθέτουν κέρατα δημιουργεί κάποια προβλήματα στην ερμηνεία. Ακριβή εκτίμηση της εποχικότητας μπορεί να προσδιοριστεί από τις γραμμές διαφορετικής απόχρωσης που σχηματίζονται στην επιφάνεια του κεράτου κατά την αύξησή του (Gaudzinski & Roebroeks 2000, 506).

Τέλος, η θέση Pech-de-l' Azé I στη Γαλλία προσφέρει αντίστοιχες πληροφορίες σχετικά με το εποχικό κυνήγι του ελαφιού και του βίσωνα. Στο στρωματογραφικό επίπεδο 4 η θήρευση του ελαφιού πραγματοποιούνταν κατά τη διάρκεια όλου του χρόνου –ίσως με μία κορύφωση κατά τους θερινούς μήνες. Αντιθέτως, στο επίπεδο 6 το κυνήγι πραγματοποιούνταν κατά τις αρχές και το μέσο των θερινών μηνών. Και στο επίπεδο 7 αποδείχθηκε πως το κυνήγι εξελισσόταν κατά τη διάρκεια του τέλους του καλοκαιριού. Στην περίπτωση του βίσωνα φαίνεται πως το κυνήγι πραγματοποιούνταν την ίδια χρονική περίοδο που κυνηγούσαν το κόκκινο ελάφι (Rendu 2010, 1805).

Στη συνέχεια, τα στοιχεία που προκύπτουν από την Ύστερη Παλαιολιθική είναι πιο επαρκώς σωζόμενα και προσφέρουν ευνοϊκότερες συνθήκες στη μελέτη της εποχικότητας. Οι τελευταίες έρευνες που έχουν προκύψει εξετάζουν ζητήματα σχετικά με την κινητικότητα του *Homo sapiens* αλλά και τις στρατηγικές κυνηγιού

που εφαρμόζε. Αρχικά παρουσιάστηκαν οι παραδουνάβιες θέσεις Dolní Vestonice και Pavnov, οι οποίες ύστερα από την εξέταση των αρχαιολογικών τους καταλοίπων υπέδειξαν θέσεις με μόνιμο χαρακτήρα σε σταθερό ετήσιο κύκλο. Το γεγονός ότι οι κάτοικοι των θέσεων αυτών είχαν στη διάθεσή του ευρύ πεδίο πόρων προς εκμετάλλευση οδήγησε στη χαμηλή κινητικότητά τους. Παράλληλα, φαίνεται πως είχαν αναπτύξει εξελιγμένες μεθόδους εξειδικευμένου κυνηγιού, το οποίο είχε εποχικό χαρακτήρα και ταυτοχρόνως ήταν εστιασμένο σε συγκεκριμένες ομάδες ζώων (ενήλικα-ανήλικα, θηλυκά-αρσενικά), αναλόγως με τις εκάστοτε διατροφικές ανάγκες του πληθυσμού.

Ένα ακόμα παράδειγμα θέσης της Ύστερης Παλαιολιθικής που αναλύθηκε είναι η θέση Verberie στη Γαλλία. Αποδείχθηκε πως το κυνήγι –στη διάρκεια όλων των οικιστικών φάσεων– διεξαγόταν κατά τη διάρκεια του φθινοπώρου επομένως συμπεραίνεται πως οι κυνηγοί ανάμεναν να οδηγηθούν σε μία συγκεκριμένη τοποθεσία κατά τη διάρκεια ορισμένης χρονικής περιόδου προκειμένου να συλλέξουν μία προκαθορισμένη διατροφική πηγή (Enloe 1997, 101).

Οι θέσεις του ελλαδικού χώρου που εξετάστηκαν παρέχουν επίσης στοιχεία σχετικά με την εποχική χρήση τους από τους παλαιολιθικούς ανθρώπους που διαβιούσαν στον ελλαδικό χώρο με πιο καλά τεκμηριωμένα αποτελέσματα της βραχοσκεπής Κλειδί και του σπηλαίου Κλεισούρα. Τα κατάλοιπα από το Κλειδί υπέδειξαν μία θέση με εποχικό/ημιμόνιμο χαρακτήρα όπου λάμβανε χώρα εξειδικευμένο κυνήγι αιγώνων κατά τη διάρκεια της άνοιξης και αρχές του καλοκαιριού, την περίοδο δηλαδή των γεννήσεων. Το σπήλαιο Καστρίτσα από την άλλη μεριά, ήταν μία θέση που λειτουργούσε ως βάση εγκατάστασης και οι κάτοικοι διέμεναν εκεί καθ' όλη τη διάρκεια του χρόνου ή τουλάχιστον το μεγαλύτερο μέρος αυτού. Η εξέταση των ζωοαρχαιολογικών καταλοίπων από το σπήλαιο Κλεισούρα έδωσε πληροφορίες σχετικά με την εποχή εγκατάστασης των παλαιολιθικών ανθρώπων. Φαίνεται πως το κυνήγι των πλατωνιών λάμβανε χώρα κατά τη διάρκεια της άνοιξης, ενώ κάποια ακόμα αρχαιολογικά ευρήματα –όπως οι φυτόλιθοι και οι εστίες– οδηγούν στο συμπέρασμα πως πιθανόν κατοικούσαν και άλλες περιόδους του χρόνου. Επιπλέον, η ανάλυση των βοτανολογικών καταλοίπων που ανακτήθηκαν από το σπήλαιο Φράγχι οδήγησε στο συμπέρασμα πως οι κάτοικοι του σπηλαίου διαβιούσαν εκεί κατά την περίοδο της άνοιξης, του καλοκαιριού και του φθινοπώρου. Ωστόσο, κάποια επιπλέον στοιχεία ίσως να επαληθεύσουν την εγκατάσταση στο σπήλαιο και κατά την περίοδο του χειμώνα.

Διαπιστώνεται εν τέλει, πως ήδη από την Πρώιμη Παλαιολιθική οι πρώτοι ανθρωπίδες είχαν τη νόηση και απέκτησαν τις απαραίτητες δεξιότητες προκειμένου η επιβίωσή τους να εξασφαλίζεται με τον καλύτερο δυνατό τρόπο και στο μέγιστο βαθμό. Το εποχικό κυνήγι των ζώων αποδεικνύει φανερά αυτή την ικανότητα των ανθρωπίδων που φαίνεται πως είχαν την ευχέρεια να επιλέγουν κι όχι απλώς να προσαρμόζονται στις εκάστοτε συνθήκες. Η ίδια συμπεριφορά παρατηρείται και στους μεταγενέστερους Neandertal, οι οποίοι είναι εμφανώς πιο εξελιγμένοι νοητικά και φαίνεται πως έχουν αναπτύξει εξειδικευμένες τεχνικές κυνηγιού ενώ εγκαθίσταντο εποχικά σε μία θέση αναλόγως τους πόρους στους οποίους στόχευαν τη δεδομένη στιγμή. Ακολουθεί στη συνέχεια ο Homo sapiens που φαίνεται να είναι απόλυτα εναρμονισμένος με το περιβάλλον στο οποίο διαβίει και εκμεταλλεύεται το φυσικό περιβάλλον στο μέγιστο βαθμό. Μετακινούνταν μεν εποχικά ακολουθώντας τα κοπάδια των ζώων στις μεταναστευτικές τους διαδρομές αλλά παράλληλα άρχισαν να αποκτούν σε μεγαλύτερο βαθμό μόνιμες βάσεις εγκατάστασης στις οποίες διέμεναν σχεδόν καθ' όλη τη διάρκεια του χρόνου.

Συμπερασματικά, είναι δυνατόν να λεχθεί πως η εντατικοποίηση των ερευνών προς την κατεύθυνση της σύνθεσης των αρχαιολογικών δεδομένων από επιμέρους θέσεις μπορεί να προσφέρει αρκετές πληροφορίες σχετικά με το ζήτημα της κατοίκησης και την εποχική χρήση των θέσεων κατά την Παλαιολιθική εποχή. Ωστόσο, αποτελεί ένα δύσκολο εγχείρημα καθώς απαιτείται εντατικοποίηση των συστηματικών ανασκαφών σε συνδυασμό με την αποκάλυψη καλά διατηρημένου αρχαιολογικού υλικού προσφερόμενου προς μελέτη. Φαίνεται όμως πως η σύγχρονη αρχαιολογική σκέψη έχει μετεξελιχθεί και πως σκοπός των ερευνητικών ομάδων είναι η διασαφήνιση ζητημάτων που παλιότερα δεν αποτελούσαν στον ίδιο βαθμό αντικείμενο μελέτης. Παράλληλα, όλο και μεγαλύτερος αριθμός εξειδικευμένου προσωπικού στελεχώνει τις ανασκαφικές ομάδες προσφέροντας τη δυνατότητα εξέτασης επιμέρους εξειδικευμένων ζητημάτων. Η εξέλιξη της τεχνολογίας με τη χρήση σύγχρονων μεθόδων ευνοεί αυτή τη μελέτη που στο παρελθόν δεν ήταν εξίσου εύκολη. Κάποια από τα θέματα που απασχολούν τους σύγχρονους μελετητές των παλαιολιθικών θέσεων είναι ο προσδιορισμός των δικτύων θέσεων, η αποκατάσταση των μοντέλων κατοίκησης καθώς και τα μοντέλα κινητικότητας των παλαιολιθικών ανθρώπων. Συγχρόνως, οι στρατηγικές κυνηγιού αλλά και οι στρατηγικές απόκτησης λίθινων πρώτων υλών αποτελούν θέματα ύψιστης σημασίας που συναποτελούν στη

διερεύνηση των ζητημάτων σχετικά με τα ερευνητικά ερωτήματα που θέτουν οι αρχαιολόγοι.

Ο παλαιολιθικός άνθρωπος συμπεριφερόταν με μεγάλη προσαρμοστικότητα στις εκάστοτε συνθήκες του οικοσυστήματος, στο οποίο διαβιούσε. Ταυτόχρονα, όπως αποδεικνύεται από τη μελέτη των αρχαιολογικών καταλοίπων, είχε τη δυνατότητα επιλογής. Ήταν απόλυτα εναρμονισμένος με το φυσικό περιβάλλον, προσαρμοζόταν στις μεταβαλλόμενες καιρικές συνθήκες εκμεταλλεύόμενος ευρύ πεδίο πόρων. Μέσω της παρατήρησης της φύσης και των ζώων είχε κατακτήσει υψηλή γνώση ενώ επινοούσε καινούριους τρόπους για να διευκολύνει την καθημερινότητά του. Είχε αναπτύξει στρατηγικές κυνηγιού και κατασκεύαζε τα απαραίτητα εργαλεία για την διεκπεραίωσή του. Συγχρόνως, όπως αποδεικνύεται από τη μελέτη των αρχαιολογικών δεδομένων, η υψηλή κινητικότητα που διέθετε δεν ήταν τυχαία αλλά μεθοδευμένη. Το γεγονός αυτό υποδηλώνει πως είχε αναπτύξει τακτικές επιβίωσης και εκμετάλλευσης των φυσικών πόρων στον ύψιστο βαθμό.

Ωστόσο, αν ληφθεί υπόψη η θεωρία της νοησιαρχίας, σύμφωνα με την οποία δεν είναι εφικτό να προσεγγιστεί απόλυτα ο τρόπος σκέψης ενός ανθρώπου –στην περίπτωση αυτή, του παλαιολιθικού ανθρώπου– σε συνδυασμό με την έλλειψη αρκετού μέρους των πληροφοριών τότε γίνεται αντιληπτό πως δεν καθίσταται δυνατή η πλήρης αποτύπωση του παλαιολιθικού τρόπου ζωής. Αξιόλογο επιχείρημα αυτής της θέσης θα μπορούσε να αποτελέσει ο Neandertal και η άποψη που επικρατούσε για αυτόν στις αρχές της Παλαιολιθικής έρευνας. Όπως αποδείχθηκε όμως κατά την πάροδο των ετών με τις περαιτέρω μελέτες, η εικόνα αυτή όχι μόνο ήταν αποσπασματική αλλά και καθ' όλα λάθος όσον αφορά στον τρόπο νόησης του ανθρώπου του Neandertal. Ανάγοντας αυτή τη σκέψη στα δεδομένα που ισχύουν με τις έως σήμερα έρευνες μπορεί να θεωρηθεί πως ούτε η υπάρχουσα εικόνα είναι αληθής και σίγουρα όχι ολοκληρωμένη. Παρόλο που θεωρείται ουτοπική η προσπάθεια ανασύστασης του παλαιολιθικού τρόπου ζωής, η διερεύνηση σχετικά με τις απαρχές της ανθρωπότητας πάντα γοήτευε τους αρχαιολόγους και είναι ένα ζήτημα που μελλοντικά θα αποδώσει επιπλέον σημαντικές πληροφορίες.

Η μελλοντική έρευνα σχετικά με τη διερεύνηση της εποχικότητας διαφαίνεται αρκετά ελπιδοφόρα. Όπως παρατηρείται, οι μελέτες των τελευταίων ετών προσανατολίζονται όλο και περισσότερο προς αυτή την κατεύθυνση δίνοντας περαιτέρω πληροφορίες σχετικά με τον τρόπο διαβίωσης κατά την Παλαιολιθική εποχή. Ταυτόχρονα, διαπιστώνεται πως τις τελευταίες δεκαετίες σε κάποιες

επιστήμες, μεταξύ αυτών και η αρχαιολογία, δίνεται έμφαση στον άνθρωπο ως υποκείμενο κι όχι τόσο σε άλλα ερευνητικά ερωτήματα.

Και σ' αυτό το σημείο αποτελεί ενδιαφέρουσα η ενασχόληση με την Παλαιολιθική εποχή καθώς εστιάζει στον οικουμενικό άνθρωπο χωρίς κανενός είδους συνοριακό, πολιτειακό ή θρησκευτικό χαρακτήρα. Δίνεται έμφαση στον άνθρωπο ως δρων υποκείμενο και απασχολεί η όσο το δυνατόν πιο πιστή προσέγγιση του τρόπου σκέψης του, των βιωμάτων του και των μεταφυσικών του ανησυχιών.

Γι' αυτό το λόγο, υποστηρίζεται πως οι μελέτες των επόμενων ετών θα παρέχουν συνεχώς καινούριες πληροφορίες με σκοπό να ανασυσταθεί όσο το δυνατόν πιο πιστά ο τρόπος ζωής των ανθρώπων στις παλαιολιθικές κοινωνίες. Η μελέτη της εποχικότητας κατέχει θέση ήσσονος σημασίας σε αυτή την προσπάθεια και καθώς διακρίνεται από το ερευνητικό ενδιαφέρον της τελευταίας δεκαετίας θα αποτελέσει ένα αξιολογικό πεδίο ερευνητικών διαδικασιών.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Bailey G., 1997, *Klithi: Palaeolithic settlement and Quaternary landscapes in northwest Greece*, Cambridge.

Bailey G., 1986, “Editorial”, *Hunter-gatherer economy in prehistory: a European perspective*, Cambridge, Bailey G. (ed.), 10.

Binford L.R., 1982, “The Archaeology of place”, *Journal of Anthropological Archaeology* 1, 5-31.

Bird D.W., O’Connell J.F., 2006, “Behavioral Ecology and Archaeology”, *J. Archaeol. Res* 14, 143-188.

Been E., Hovers E., Ekshtain R., Malinksi-Buller A., Agha N., Barash A., Bar-Yosef Mayer D. E., Benazzi S., Hublin J.J. Levin L., Greenbaum N., Mitki N., Oxilia G., Porat N., Roskin J., Soudack M., Yeshurun R., Shahack-Gross R., Nir N., Stahlschmidt M. C., Rak Y., Barzilai O., 2017, “The first Neanderthal remains from an open-air Middle Palaeolithic site in the Levant”, *Scientific Reports* 7, 2958-3025.

Beresford-Jones D., Taylor S., Paine Cl., Pryor A., Svoboda J., Jones M., 2011, “Rapid climate change in the Upper Palaeolithic: the record of charcoal conifer rings from the Gravettian site of Dolní Věstonice, Czech Republic”, *Quaternary Science Reviews* 30, 1948-1964.

Bosch M.D., 2012, “Human-Mammoth dynamics in the mid-Upper Palaeolithic of the middle Danube region”, *Quaternary International* 276-277, 170-182.

Brugère A., 2014, “Not one but two mammoth hunting strategies in the Gravettian of the Pavlov Hills area (southern Moravia)”, *Quaternary International* 337, 80-89.

Butzer K.W., 1982, *Archaeology as human ecology*, Cambridge.

Carbonell E., Cebrià A., Allué E., Cáceres I., Castro Z., Díaz R., Esteban M., Ollé A., Pastó I., Rondriíguez X.P., Rosell J., Sala R., Vallverdú J., Vaquero M., Vergés J.M., 1996, "Behavioral and organizational complexity in the Middle Palaeolithic from the Abric Romani", *The last Neandertals, the first anatomically modern humans*, 385-434.

Chaplin R.E., 1971, *The Study of Animal Bones from Archaeological Sites*, Seminar Press, Cambridge.

Chacón M.G., Fernández-Laso M.C., Garcia-Antón M.D., Allué E., 2007, "Level K and L from Abric Romani (Barcelona, Spain): procurement resources and territory management in shorts occupations during the Middle Palaeolithic", *Raw material supply areas and food supply areas. Intergrated approach of the behaviours*, Proceedings of the XV World UISPP Congress, vol. 5 Session WS23, Moncel M.H., Moigne A.M., Arzarello M., Peretto C., (eds.): Lisbon: BAR International Series S1725, 187-197.

Codding B., Bird D.W., 2015, "Behavioral ecology and the future of archaeological science", *Journal of Archaeological Science* 56, 9-20.

Deith M.R., Shackleton N.J., 1987, "Oxygen Isotope Analyses of Marine Molluscs from Franchthi Cave", *Excavations at Franchthi Cave, Greece, fasc. 4: Marine Molluscan Remains from Franchthi Cave*, Indiana University Press.

Egeland C.P., 2014, "Taphonomic estimates of competition and the role of carnivore avoidance in hominin site use within the Early Pleistocene Olduvai Basin", *Quaternary International* 322-323, 95-106.

Ekshtain R., Malinsky-Buller A., Ilani Sh., Segal I., Hovers E., 2014, "Raw material exploitation around the Middle Paleolithic site of 'Ein Qashish", *Quaternary International* 331, 248-266.

Fernández-Laso M. Cr., Rivals F.L., Rossell J., 2010, “Intra-site changes in seasonality and their consequences on the faunal assemblages from Abric Romani (Middle Palaeolithic, Spain)”, *Quaternaire* 21 (2).

Galanidou N., 1997, “Home is where the hearth is”: the spatial organisation of the Upper Palaeolithic rockshelter occupation at Klithi and Kastritsa in Northwest Greece, BAR International Series 687.

Γαλανίδου Ν., 2009, «Παλαιολιθικά παλίμψηστα και ενεργός δράση. Αρχαιολογικές αναγνώσεις εκεί που ο χρόνος τέμνει το χώρο», *UBI DUMIUM IBI LIBERTAS. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Νικόλα Φαράκλα*, Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο, 35-49.

Gamble C., 1997, “The animal bones from Klithi”, Klithi Palaeolithic settlement and Quaternary landscapes in northwest Greece, vol. 1: *Excavation and intra-site analysis at Klithi*, Bailey G. (ed.), Cambridge, 207-244.

Gaudzinski S., Roebroeks W., 2000, “Adults only. Reindeer hunting at the Middle Palaeolithic site Salzgitter Lebenstedt, Northern Germany”, *Journal of Human Evolution* 38, 497-521.

Gauthier J., Schutkowski H., 2013, “Assessing the application of tooth cementum annulation relative to macroscopic aging techniques in an archeological sample”, *HOMO - Journal of Comparative Human Biology* 64, 42-57.

Greenbaum N., Ekshtain R., Malinsky-Buller A., Porat N., Hovers E., 2014, “The stratigraphy and paleogeography of the Middle Paleolithic open-air site of ‘Ein Qashish, Northern Israel”, *Quaternary International* 331, 203-215.

Grove M., 2009, “Hunter–gatherer movement patterns: Causes and constraints”, *Journal of Anthropological Archaeology* 28, 222–233.

Davis S.J.M., 1987, *The Archaeology of Animals*, London.

Elefanti P., 2003, *Hunter-Gatherer Specialised Subsistence Strategies in Greece during the Upper Palaeolithic from the Perspective of Lithic Technology*, BAR S1130.

Enloe J.G., 1997, "Seasonality and age structure in remains of Rangifer tarandus: Magdalenian hunting strategy at Verberie", *Anthropozoologica* 25-26, 95-102.

Hansen J. M., 1987, *Excavations at Franchthi Cave, Greece, fasc. 7: The palaeoethnobotany of Franchthi Cave*, Indiana University Press.

Higgs E. S., Vita-Finzi C., 1966, "The Climate, Environment and Industries of Stone Age Greece: Part II", *Proceedings of the Prehistoric society*, 1-34.

Higgs E.S., 1968a, "Asprochaliko and Kastritsa", *Antiquity XLII*, 235.

Higgs E.S., 1968b, Epirus: Palaeolithic sites, *Αρχαιολογικό Δελτίο (Χρονικά)* 23, 296-98.

Hodder I., 2014, *Συνόφανση: Μία αρχαιολογία των σχέσεων μεταξύ ανθρώπων και πραγμάτων*, Κούρκουλος Ν. (μτφρ.), Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.

Hovers E., 2008, "Ein Qashish - a new open-air Middle Paleolithic site in northern Israel", *Journal of the Israel Prehistoric Society* 38, 7-40.

Hovers E., Belfer-Cohen A., 2013, "On Variability and Complexity Lessons from the Levantine Middle Paleolithic Record", *Current Anthropology Volume 54, (S8)*, S337-357.

Hovers E., Ekshtain R., Greenbaum N., Malinsky-Buller A., Nir N., Yeshurun R., 2014, "Islands in a stream? Reconstructing site formation processes in the late Middle Paleolithic site of 'Ein Qashish, northern Israel", *Quaternary International* 331, 216-233.

Ingold T., 1988, *Hunters, pastoralists and ranchers*, Cambridge University Press.

Jacobsen T.W., 1976, “Excavations in the Franchthi Cave, 1969-1971. Part I”, *Hesperia* 42 (no 1), 59-66.

Jacobsen, T.W., 1981, “Franchthi Cave and the beginning of settled village life in Greece”, *Hesperia* 50, 303-319.

Καββαδίας Γ. Β., 1996, *Σαρακατσάνοι: μια ελληνική ποιμενική κοινωνία*, Αθήνα : Εκδόσεις Λούση Μπρατζιώτη.

Κοτjabopoulou E., Bailey G. N., 1998, «Ο ρόλος των σπηλαίων κατά τη διάρκεια της Παλαιολιθικής Εποχής στη βορειοδυτική Ελλάδα», *Άνθρωπος και Σπηλαιοπεριβάλλον*, Αθήνα, 15-22.

Κουρτέση-Φιλιππάκη Γ., 1996, «Το χρονοπολιτισμικό πλαίσιο και η πολιτισμική ακολουθία», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 58, 23-32.

Κουρτέση-Φιλιππάκη Γ., 1996, «Η κατοίκηση και οι δομές κατοικίας», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 58, 41-67.

Κουρτέση-Φιλιππάκη Γ., 1996, «Η οικονομία και ο τρόπος ζωής», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 58, 68-74.

Κουρτέση-Φιλιππάκη Γ., 1996, «Η μελέτη των λίθινων εργαλειακών συνόλων», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 61, 6-11.

Koumouzelis M., 2010, “Introduction: History of the excavation”, *Eurasian Prehistory* 7 (2), 5–14.

Koumouzelis M., Ginter B., Kozłowski J. K., Pawlikowski M., Bar-Yosef O., Albert R., 2001, “The Early Upper Palaeolithic in Greece: The Excavations in Klisoura Cave”, *Journal of Archaeological Science* 28, 515–539.

Landon D.B., 1988, “The Potential Applications of Tooth Cement Increment Analysis in Historical Archaeology”, *Northeast Historical Archaeology (Vol. 17)*, 85-99.

Lazuén T., 2012, “European Neanderthal stone hunting weapons reveal complex behavior long before the appearance of modern humans”, *Journal of Archaeological Science* 39, 2304-2311.

Lieberman D.E., Meadow R.H., 1992, “The biology of cementum increments (with an archaeological application)”, *Mammal Rev. (Vol. 22, No. 2)*, 57-77.

Malinsky-Buller A., Ekshtain R., Hovers E., 2014, “Organization of lithic technology at ‘Ein Qashish, a late Middle Paleolithic open-air site in Israel, *Quaternary International* 331, 234-247.

Μουνδρέα-Αγραφιώτη Χ., 1996, «Η λάξευση του λίθου στην παλαιολιθική εποχή», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 61, 17-26.

Nývltová Fisáková M., 2013, “Seasonality of Gravettian sites in the Middle Danube Region and adjoining areas of Central Europe”, *Quaternary International* 294, 120-134.

Phoca-Cosmetatou N., 2003, “Ibex exploitation: the case of Klithi or the case of the Upper Palaeolithic”, *Zooarchaeology in Greece*, Kotjabopoulou E., Hamilakis Y., Halstead P., Gamble C., Elefanti P. (eds.), London: British School at Athens, 161-173.

Rendu W., 2010, “Hunting behavior and Neanderthal adaptability in the Late Pleistocene site of Pech-de-l’ Azé I”, *Journal of Archaeological Science* 37, 1798-1810.

Rendu W., Bourguignon L., Costamagno S., Meignen L., Soulier M. C., Armand D., Beauval C., David F. M., Griggo Ch., Jaubert J., Maureille B., Park S. J., 2011, “Mousterian hunting camps: interdisciplinary approaches and methodological considerations”, *Hunting camps in prehistory: Current Archaeological Approaches*,

Proceedings of the International Symposium, Bon F., Costamagno S., Valdeyron N. (eds.) May 13-16 2009, University Toulouse II-Le Mirail, Palethnology 3, 103-129.

Santoja Gomez M., Pérez González A., Zapata Ruiz B., Sesé C., Soto E., 2005, Esperando el Diluvio. *Ambrona y Torralba hace 400,000 años*, Santoja Gomez M. (ed.), Comunidad Autonoma Madrid Servicio de documentacion y public.

Santonja M., Pérez-González A., Panera J., Rubio-Jara S., Sesé C., Soto E., Sánchez-Romero L., 2014, “Los yacimientos arqueo-paleontológicos de Ambrona y Torralba (Soria)”, *Los cazadores recolectores del pleistoceno y del holoceno en Iberia y el estrecho de Gibraltar: estado actual del conocimiento del registro arqueológico*, Ramos R. S., (ed.), 517-527.

Schoch W.H., Bigga G., Böhner, Richter P., Terberger T., 2015, “New insights on the wooden weapons from the Paleolithic site of Schöningen”, *Journal of Human Evolution* 89, 214-225.

Sharon G., Zaidner Y., Hovers E., 2014, “Opportunities, problems and future directions in the study of open-air Middle Paleolithic sites”, *Quaternary International* 331, 1-5.

Shipman P., Rose J., 1983, “Evidence of Butchery and Hominid Activities at Torralba and Ambrona; An Evaluation Using Microscopic Techniques”, *Journal of Archaeological Science* 10, 465-474.

Smith T.M, Tafforeau P., 2008, “New Visions of Dental Tissue Research: Tooth Development, Chemistry, and Structure”, *Evolutionary Anthropology* 17, 213-216.

Smith G.M., 2012, “Hominin-Carnivore Interaction at the Lower Palaeolithic site of Boxgrove, UK”, *Journal of Taphonomy* 10 (issue 3-4), 373-393.

Starkovich B. M., Stiner M. C., 2010, “Upper Palaeolithic animal exploitation at Klissoura cave 1 in Southern Greece: Dietary trends and mammal taphonomy”, *Eurasian Prehistory* 7 (2), 107–132.

Starkovich B. M., 2017, “Paleolithic subsistence strategies and changes in site use at Klissoura Cave 1 (Peloponnese, Greece)”, *Journal of Human Evolution* 111, 63-84.

Stiner M. C., Kozowski J. K., Kuhn S. L., Karkanas P., Koumouzelis M., 2010, “Klissoura cave 1 and the Upper Paleolithic of southern Greece in cultural and ecological context”, *Eurasian Prehistory* 7 (2), 309–321.

Stiner M. C., Munro N. D., 2011, “On the evolution of diet and landscape during the Upper Paleolithic through Mesolithic at Franchthi Cave (Peloponnese, Greece), *Journal of Human Evolution* 60, 618-636.

Straus L. G., 1987, “Upper Palaeolithic Ibex Hunting in SW Europe”, *Journal of Archaeological Science* (14), 163-178.

Συμεωνίδης Ν. Κ., Δούκας Κ.Σ., 1996, «Η εμφάνιση και η εξέλιξη του ανθρώπου», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 58, 56-60.

Stiner M. C., Gopher A., Barkai R., 2011, “Hearth-side socioeconomics, hunting and paleoecology during the late Lower Paleolithic at Qesem Cave, Israel”, *Journal of Human Evolution* 60, 213-233.

Svoboda J., Kralik M., Culikova V., Hladilova S., Novak M., Nyvltova Fisakova M., Nyvlt D., Zelinkova M., 2008, “Pavlov VI: an Upper Palaeolithic living unit”, *Antiquity* 83, 282-295.

Svoboda J., Novak M., Sazelova S., Demek J., 2016, “Pavlov I: A large Gravettian site in space and time”, *Quaternary International* 406, 95-105.

Trigger B.G., 2005, *Μια ιστορία της αρχαιολογικής σκέψης*, πρόλογος για την ελληνική έκδοση Κώστας Κωστάκης, μετάφραση Βασιλική Λαλιώτη, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Wilczynski J., Wojtal P., Roblickova M., Oliva M., 2015, "Dolní Vestonice I (Pavlovian, the Czech Republic) - Results of zooarchaeological studies of the animal remains discovered on the campsite (excavation 1924-52)", *Quaternary International* 379, 58-70.

Winterhalder B., Smith E.A., 2000, "Analyzing Adaptive Strategies: Human Behavioral Ecology at Twenty-Five", *Evolutionary Anthropology* 9, 51-72.

White M., Pettitt P., Schreve D., 2016, "Shoot first, ask questions later: Interpretative narratives of Neanderthal hunting", *Quaternary Science Reviews* 140, 1-20.

Wojtal P., Wilczynski J., 2015, "Hunters of the giants: Woolly mammoth hunting during the Gravettian in Central Europe", *Quaternary International* 379, 71-78.

Wojtal P., Wilczyński J., Wertz K., 2016, "Dolní Vestonice II. Pavlovian hunters among bones. The animal remains (before 1990)", *The Dolní Vestonice Studies, Vol. 21*, Svoboda J., (ed.), 105-

Wojtal P., Wilczynski J., Wertz K., 2016, "Pavlovian hunters among bones. The animal remains", *Dolní Vestonice II: Chronostratigraphy, paleoethnology, paleoanthropology*, Academy of Sciences of the Czech Republic, Institute of Archeology, Brno, 105-128.

Van Andel T.H., Button S., 1987, *Excavations at Franchthi Cave, Greece: Landscape and people of the Franchthi region*, Indiana University Press.

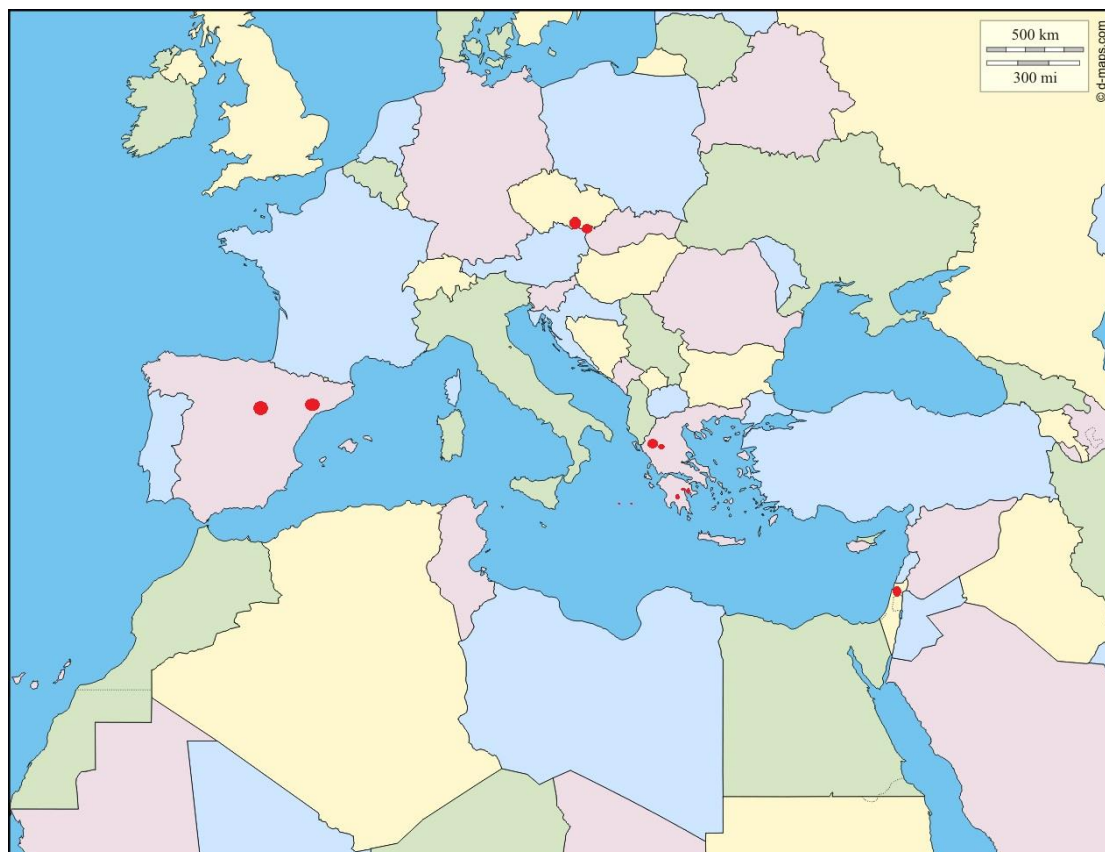
Van Kolfschoten Th., Buhrs E., Verhijem I., 2015, "The larger mammal fauna from the Lower Paleolithic Schöningen Spear site and its contribution to hominin subsistence", *Journal of Human Evolution* 89, 138-153.

Vaquero M., Vallverdú J., Rosell J., Pastó I., Allué E., 2001, "Neandertal Behavior at the Middle Palaeolithic Site of Abric Romani, Capellades, Spain", *Journal of Field Archaeology* 28, 93-114.

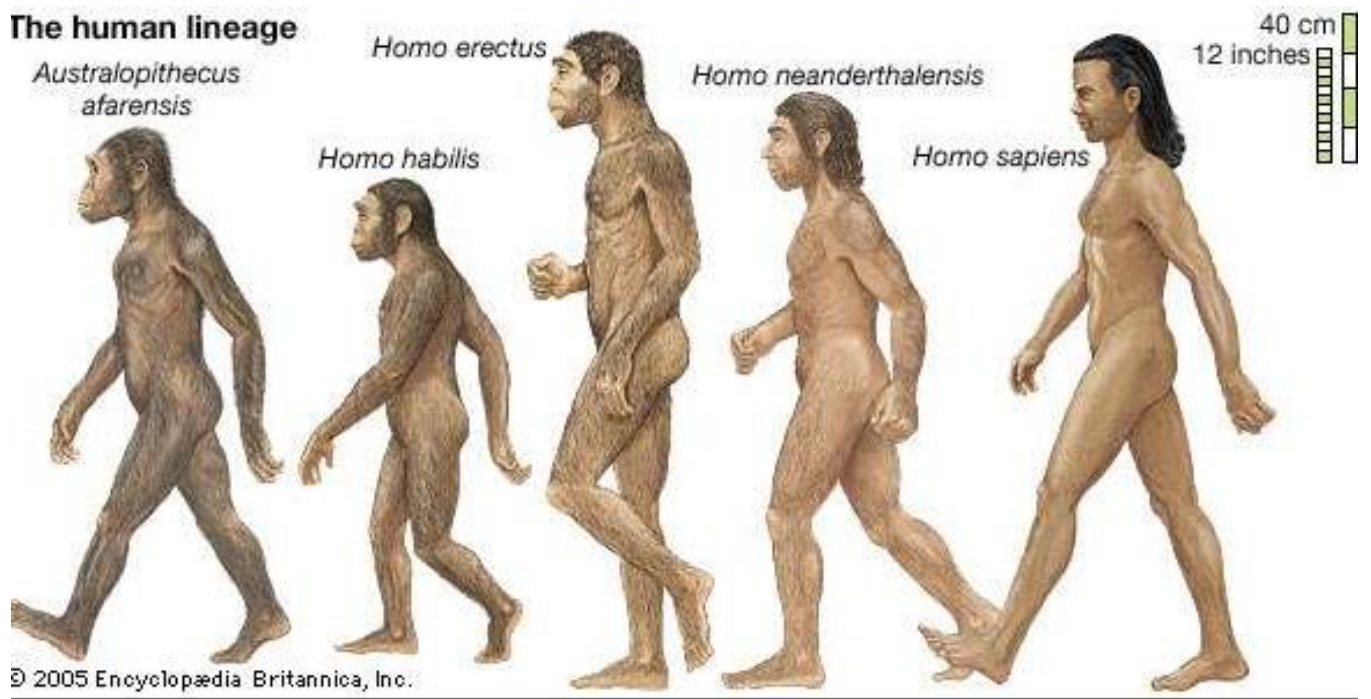
Villa P., Soto E., Santonja M., Pérez-González A., Mora R., Parcerisas J., Sesé C., 2005, “New data from Ambrona: closing the hunting versus scavenging debate”, *Quaternary International* 126-128, 223-250.

Yravedra J., Rubio-Jara S., Panera J., Martos J. A., 2017, “Hominins and Proboscideans in the Lower and Middle Palaeolithic in the Central Iberian Peninsula”, *Quaternary International*, 1-17, (υπό έκδοση
<https://doi.org/10.1016/j.quaint.2017.12.002>)

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ

Εικ. 1: Χάρτης του μεσογειακού χώρου με τις αρχαιολογικές θέσεις προς εξέταση. Από αριστερά προς τα δεξιά: Ambrona και Torralba, Abric Romani, Dolni Vestonice και Pavnov, Κλειδί, Καστρίτσα, Φράγχθι, Κλεισούρα, Μαραθούσα, Έιν Qashish.

Εικ. 2: Καλλιτεχνική αναπαράσταση της εξέλιξης των ειδών
(<https://cdn.britannica.com/668x448/36/79536-004-A22C5897.jpg>).

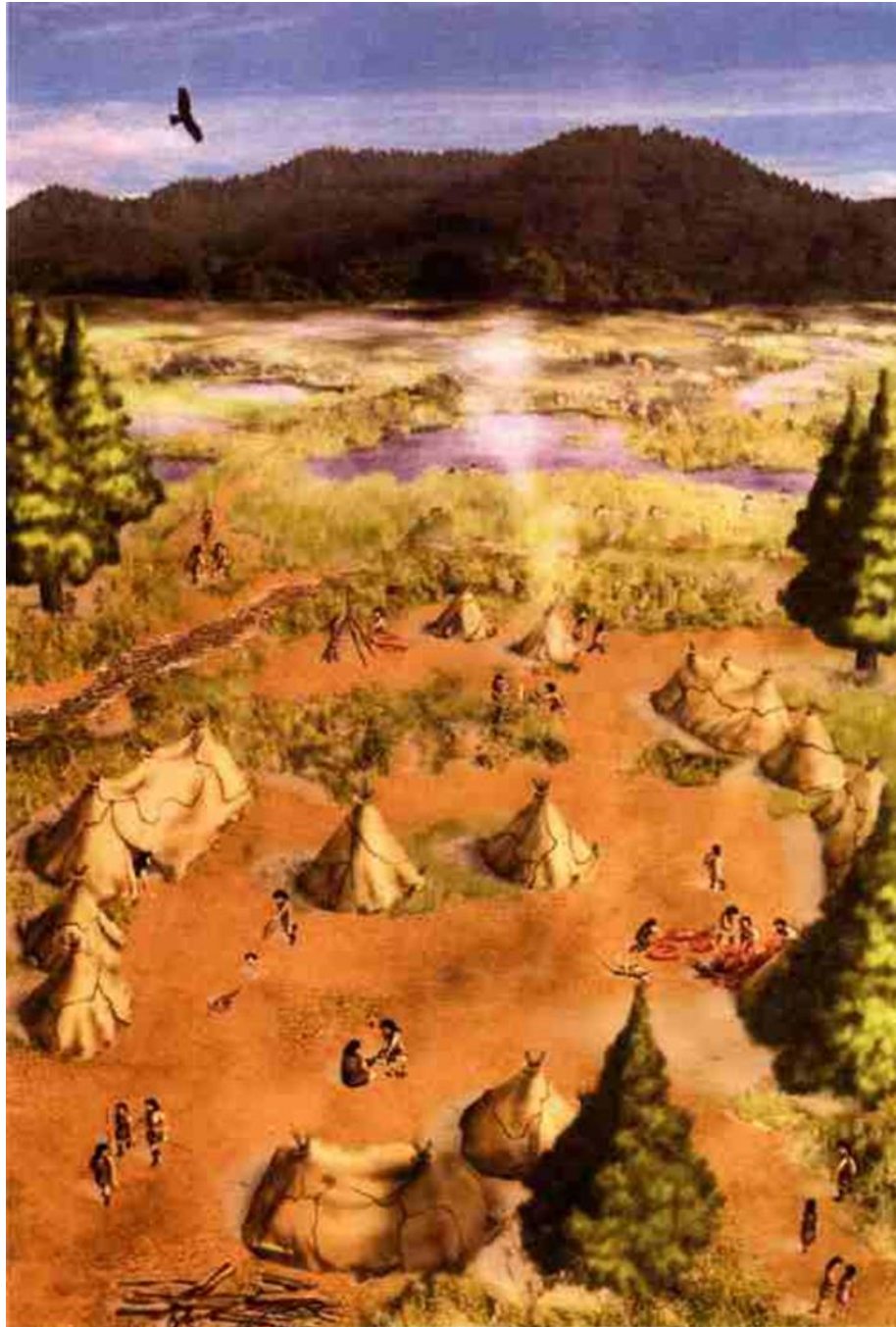

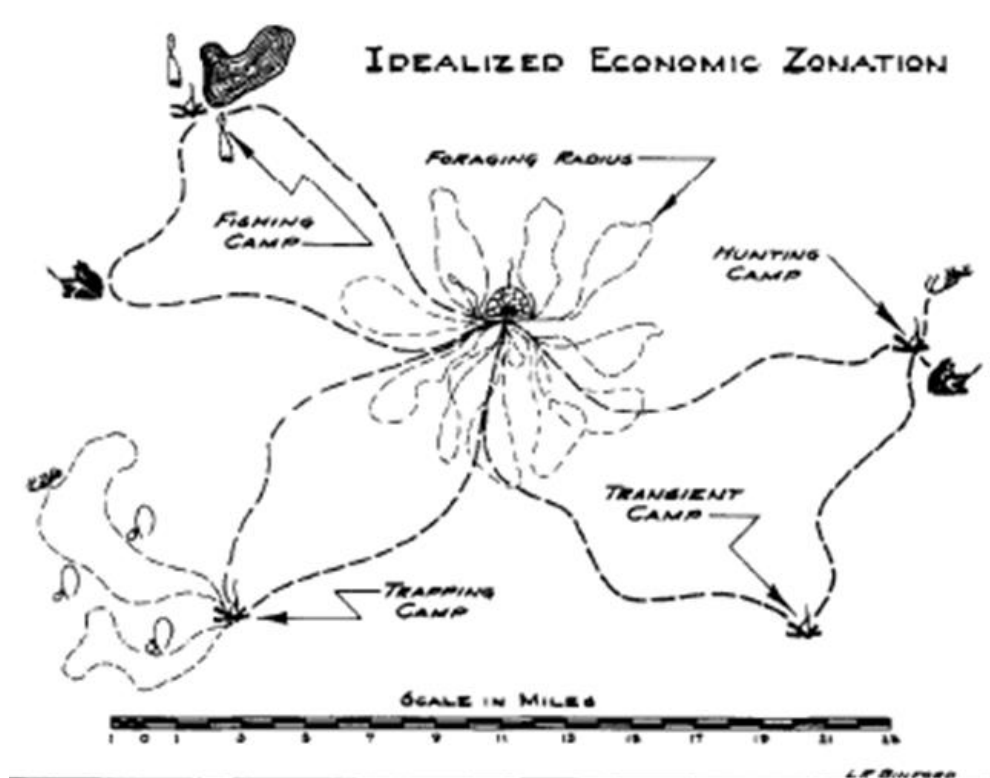
Εικ. 3: Καλλιτεχνική αναπαράσταση μίας παλαιολιθικής εγκατάστασης σε ένα σπήλαιο (<https://www.shorthistory.org/prehistory/social-relations-in-the-paleolithic-period/>, 9/5/2018).

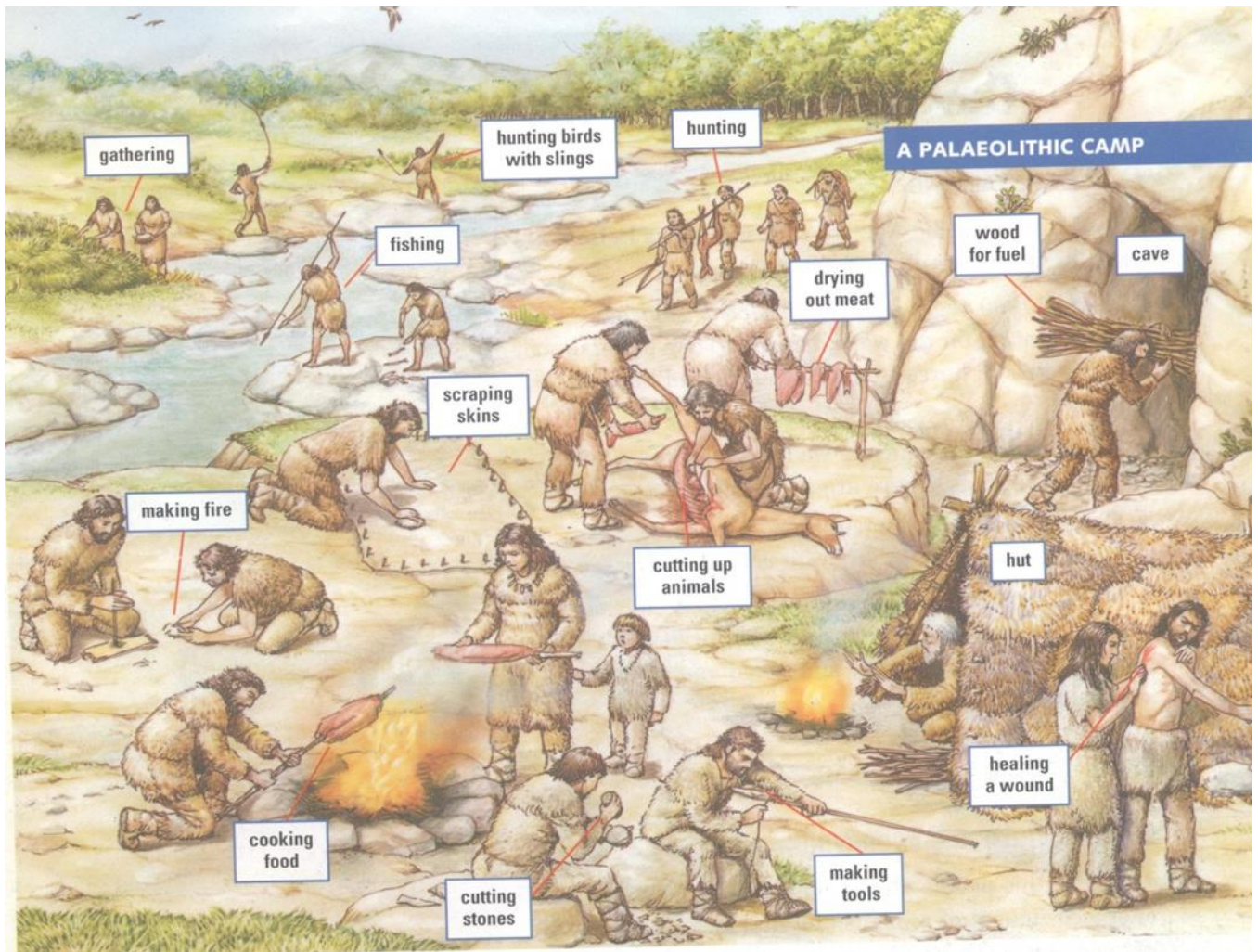
Εικ. 4: Καλλιτεχνική αναπαράσταση μίας ομάδας παλαιολιθικών που διαβιούν σε μία βραχοσκεπή
(<https://www.shorthistory.org/prehistory/language-and-spiritual-culture-in-old-stone-age/>,προσπελάστηκε 9/5/2018).

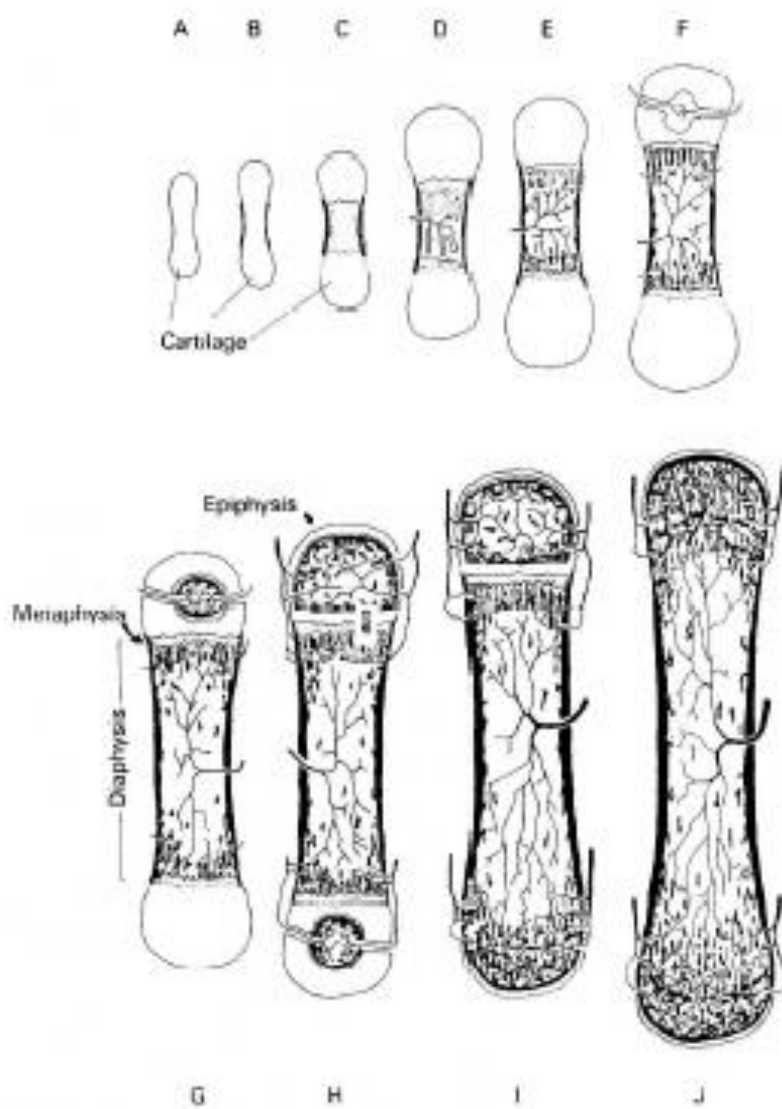
Εικ. 5: Καλλιτεχνική αναπαράσταση απεικόνισης μίας παλαιολιθικής υπαίθριας θέσης
(<https://heritageofjapan.wordpress.com/pacing-the-paleolithic-path/kamibayashi-iseki-what-a-paleolithic-campsite-looked-like/>,προσπελάστηκε 9/5/2018).

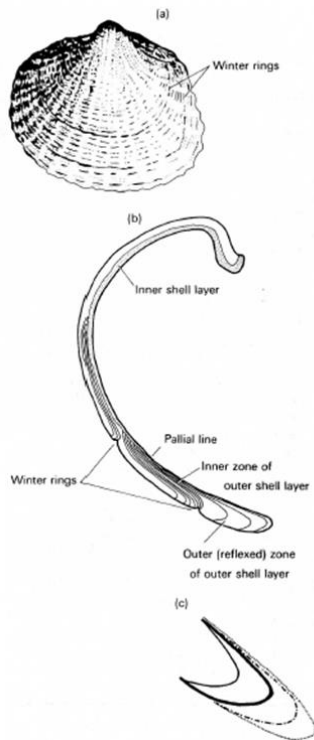
Εικ. 6: Το μοντέλο κινητικότητας που εκφράστηκε από τον Binford στο άρθρο “The Archaeology of Place” (Binford, fig. 1, pg. 9).

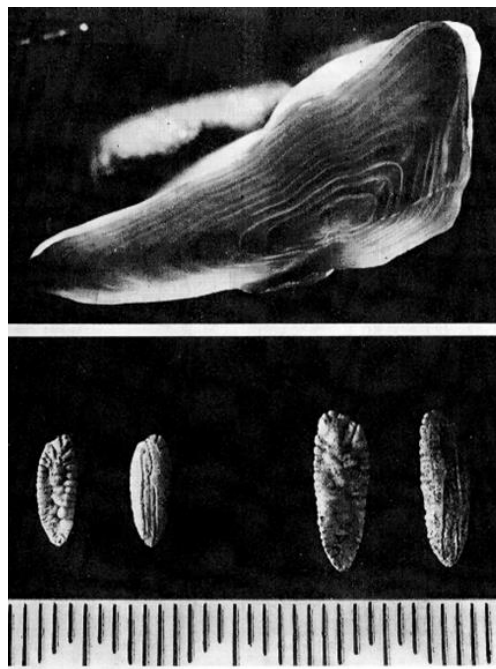
Εικ. 7: Καλλιτεχνική αναπαράσταση που απεικονίζει τις καθημερινές δραστηριότητες που λάμβαναν χώρα σε έναν παλαιολιθικό καταυλισμό (<https://socialscienceshighlandssev.wordpress.com/2014/10/01/homework-unit-1-lesson-1-2-hunting-and-gathering/comment-page-1/>, προσπελάστηκε 9/5/2018).

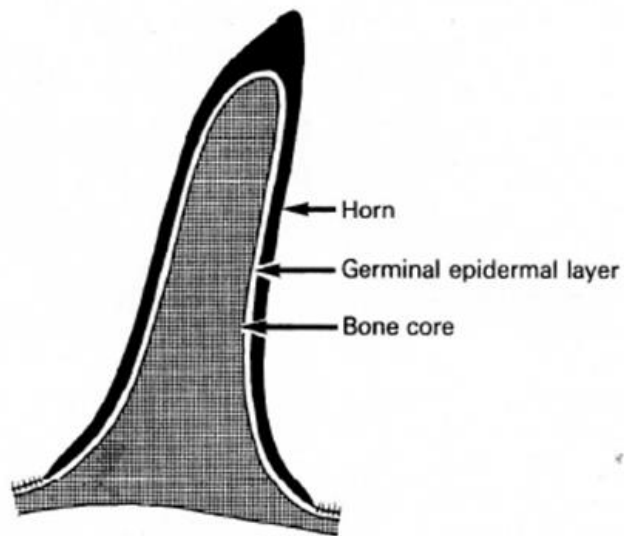
Εικ. 8: Τα στάδια της διαδικασίας οστεοποίησης των οστών (Davis, fig. 2.3, pg. 50).

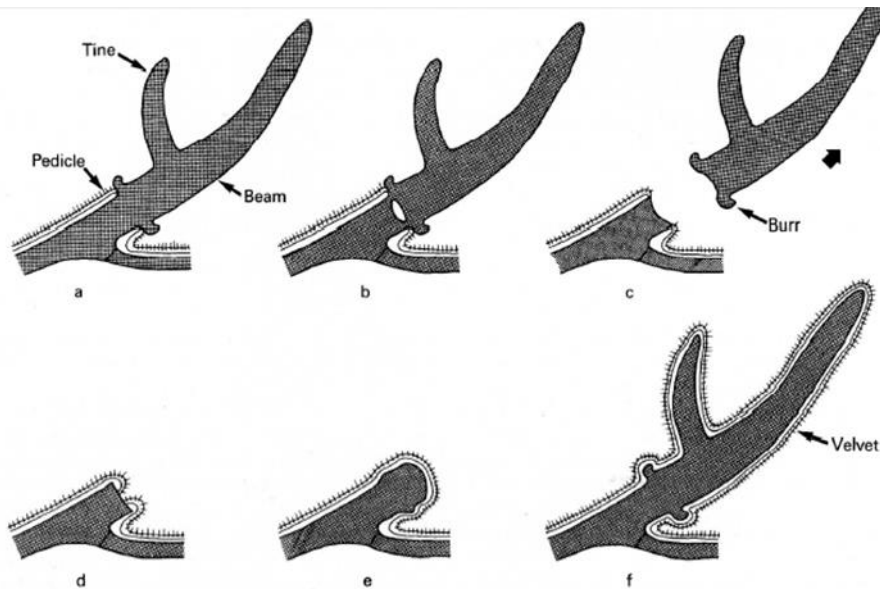
Εικ. 9: Η ανάπτυξη ενός όστρεου σε εποχική ετήσια βάση (Davis, 1987, fig. 4.6, pg. 85).

Εικ. 10: Ένας ωτόλιθος κατά τομή, όπου απεικονίζονται οι ετήσιες προσ αυξήσεις (Davis, 1987, fig. 4.3, pg. 82).

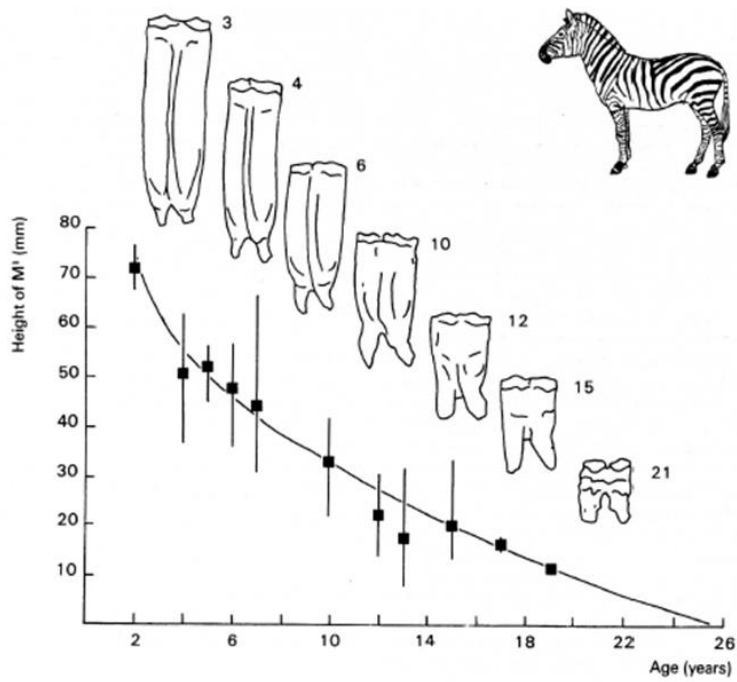

Εικ. 11: Διαγραμματική τομή του κέρατου (horn) ενός βοοειδούς (Davis, 1987, fig. 2.19, pg. 59).

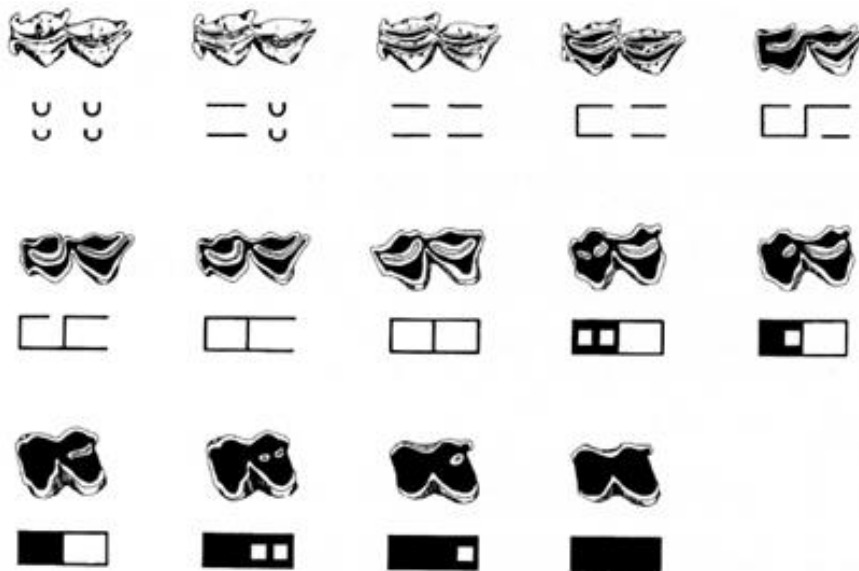

Εικ. 12: Διαγραμματική τομή της ανάπτυξης του κέρατου του τάρανδου (Davis, 1987, fig. 2.20, pg. 60).

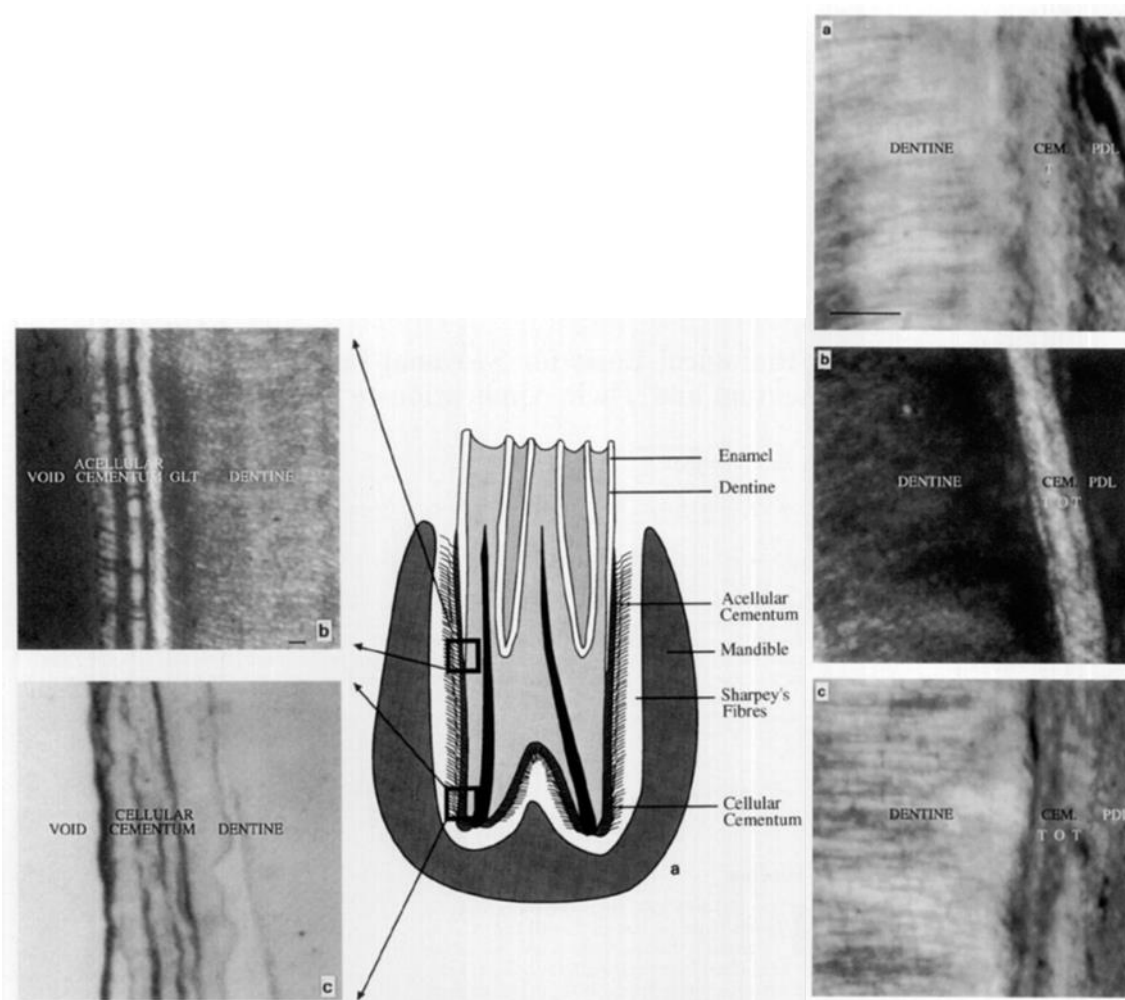

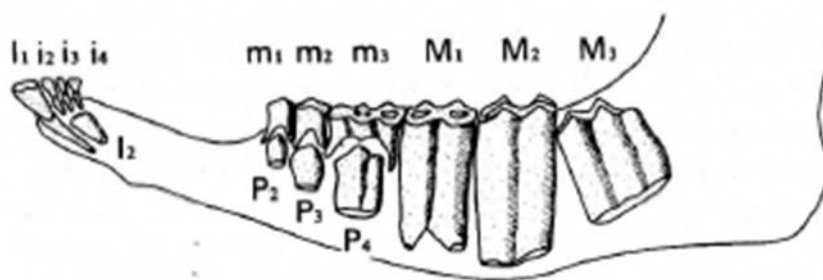
Εικ. 13: Δείγματα δοντιών τοποθετημένα στην κλίμακα σταδίων φθοράς (Davis, fig. 1.20, pg. 43).

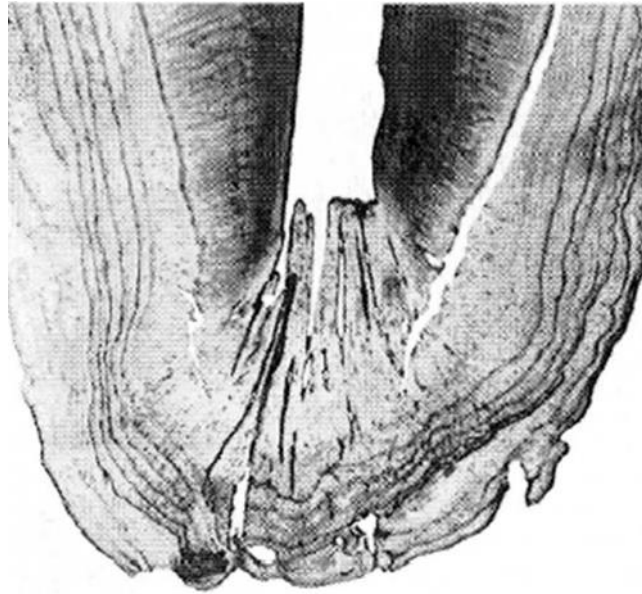
Εικ. 14: Η μέθοδος του Deniz-Rayne για τον προσδιορισμό της ηλικίας του πρόβατου/κατσίκας μέσω των σταδίων φθοράς των δοντιών (Davis, 1987, fig. 1.18, pg. 41)

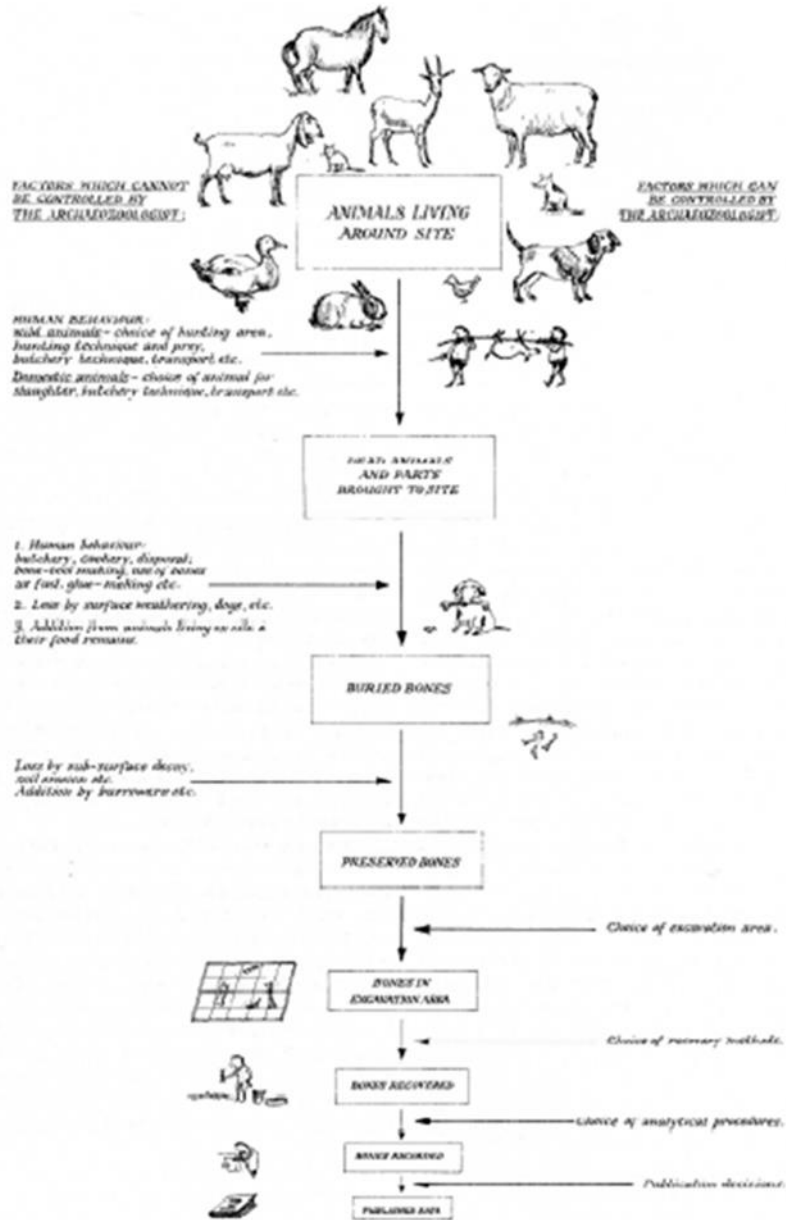
Εικ.15: Σχεδιαστική αναπαράσταση της δομής ενός δοντιού καθώς και μικροσκοπική ανάλυση των αυξητικών γραμμών της οστεΐνης (Lieberman, fig. 1, pg. 526)

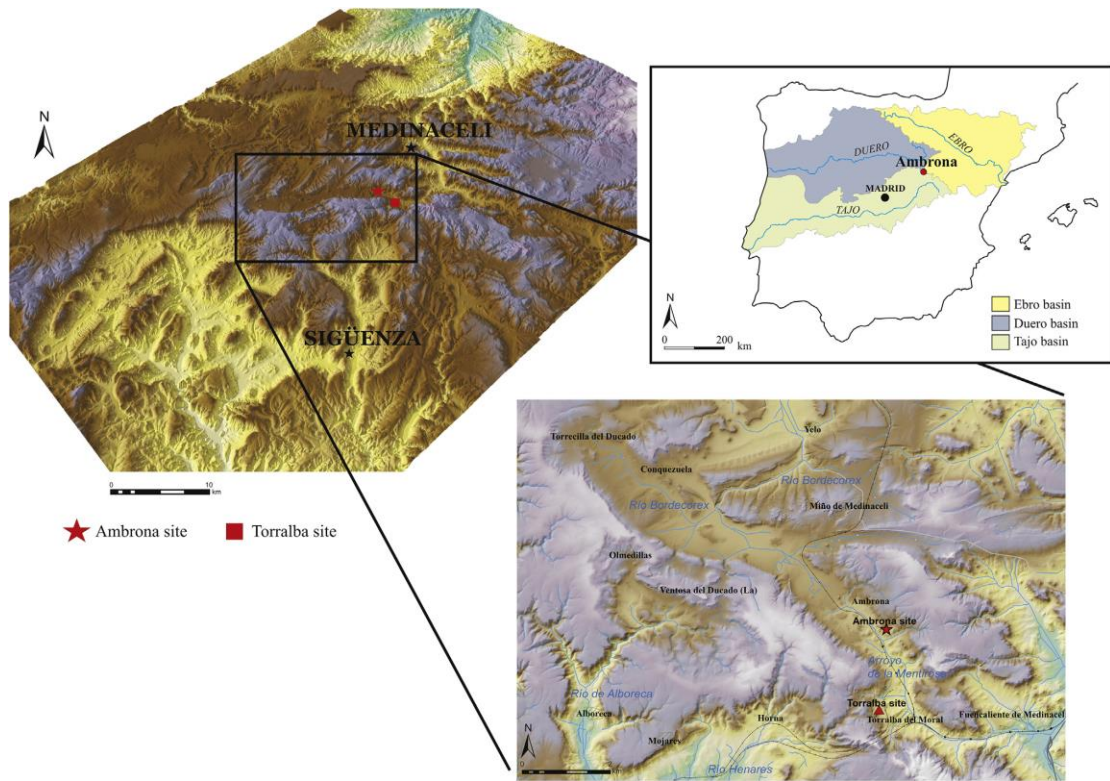
Εικ. 16: Σχεδιάγραμμα που απεικονίζει τη γνάθο μίας νεαρής κατσίκας και υποδηλώνονται τα δόντια τόσο τα νεογιλά όσο και τα μόνιμα (Davis, 1987, fig. 2.14, pg. 56).

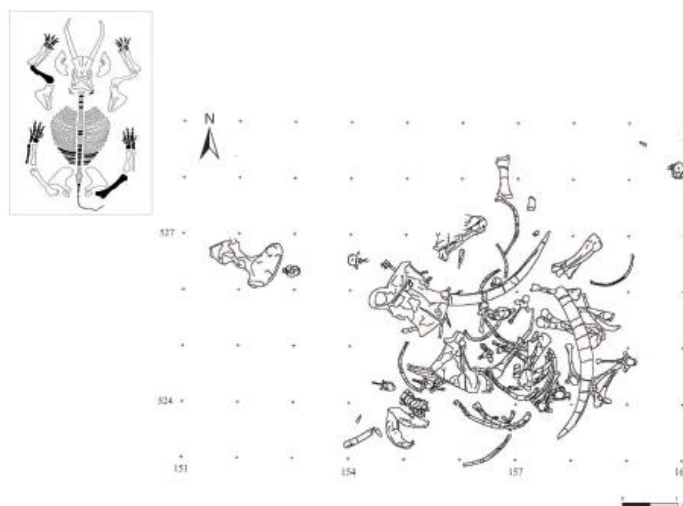
Εικ. 17: Οι γραμμές ανάπτυξης της οστεΐνης που υποδηλώνουν την ηλικία του ατόμου (Davis, 1987, fig. 2.18, pg. 58).

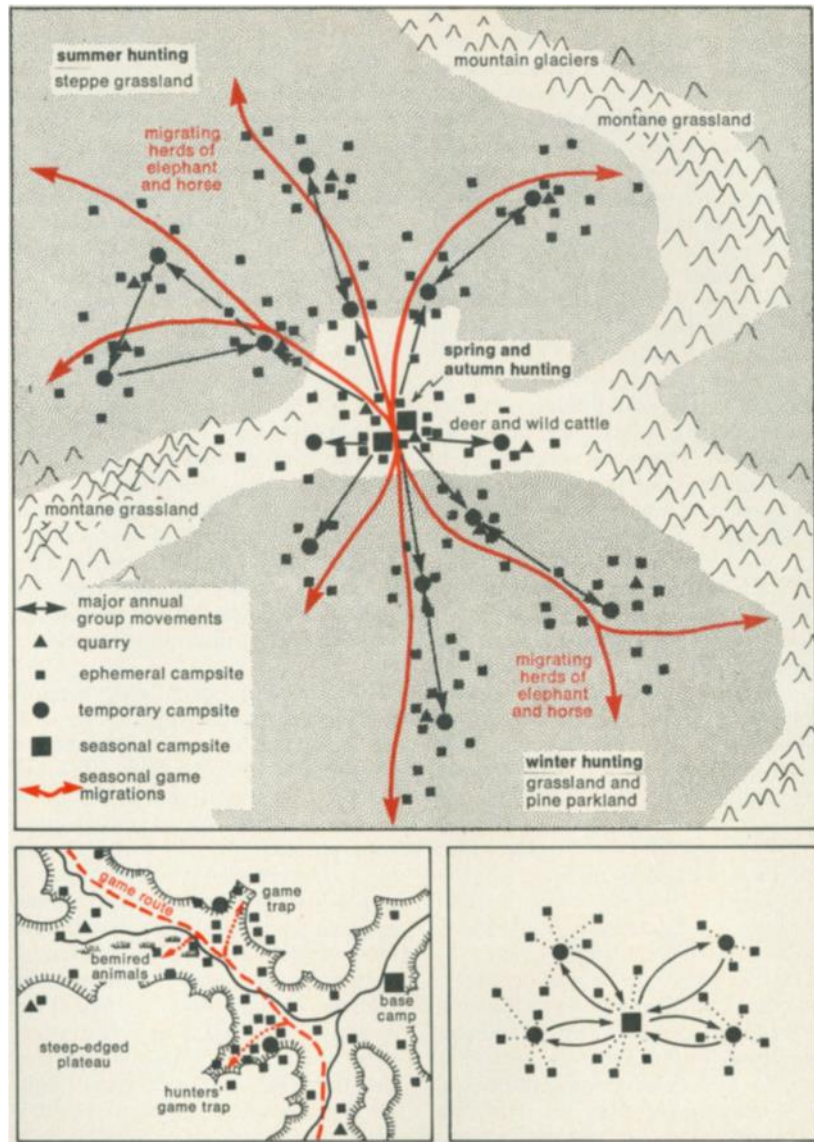
Εικ. 18: Σχεδιαστικό γράφημα που αποτυπώνει ολόκληρη την πορεία ενός αρχαιολογικού ευρήματος από την αρχική εναπόθεσή του έως το τελικό στάδιο της μελέτης (Davis, 1987, pg. 22).

Εικ. 19: Η τοποθεσία της Torralba και της Ambrona (Santonja et al., fig. 1, pg. 2).

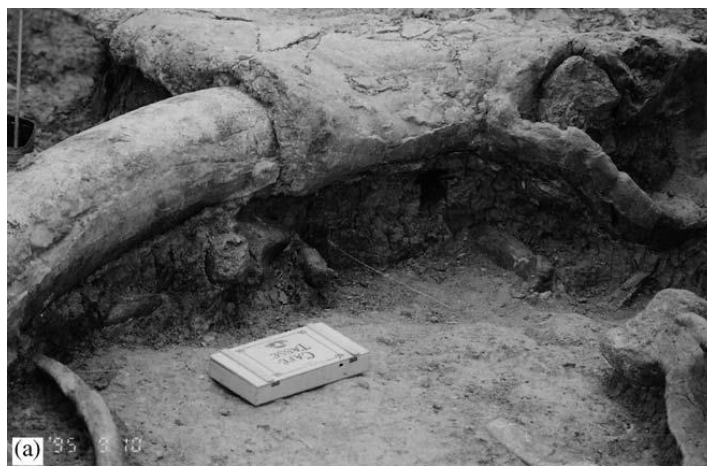
Εικ. 20: Οστεολογικά κατάλοιπα ενός ατόμου ελέφαντα (*Palaeoloxodon antiquus*) (Santonja et al., fig. 4, pg. 525).

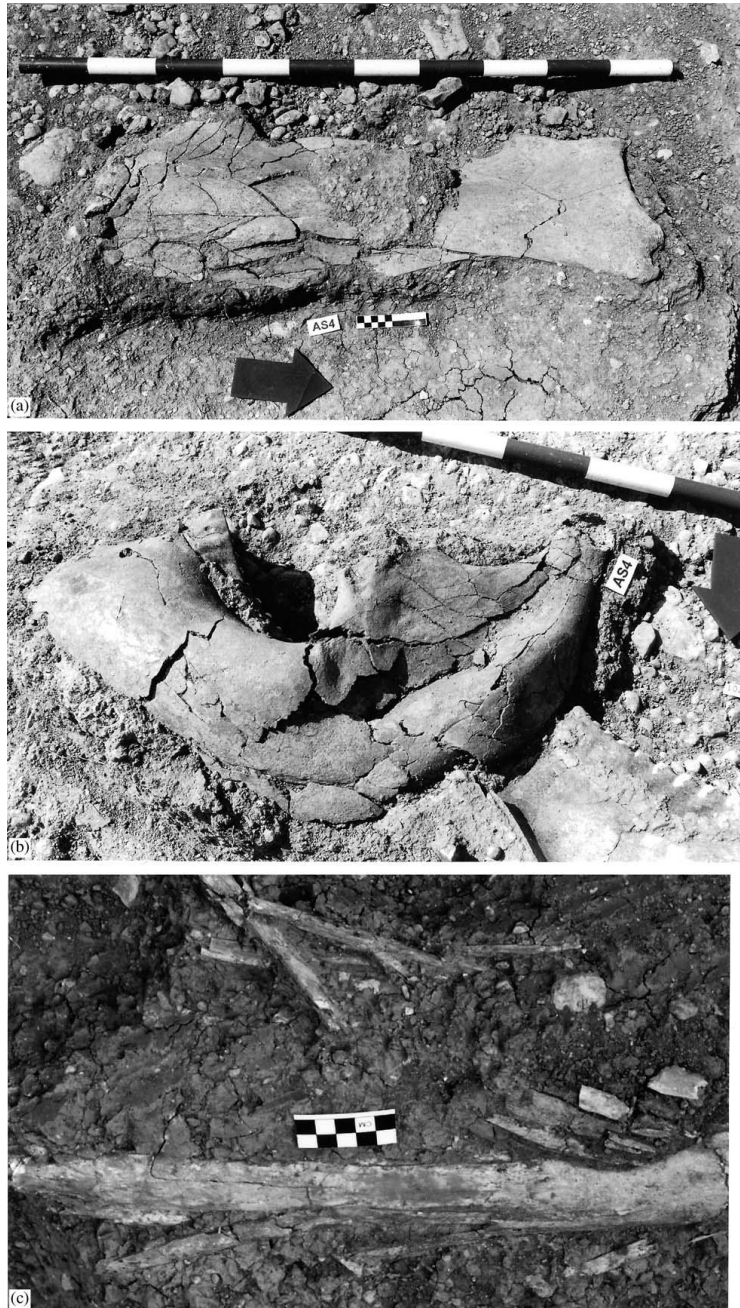

Εικ. 21: Η θεωρία του Butzer σχετικά με τις εποχικές μετακινήσεις των ανθρωπιδών της θέσης Ambrona και Torralba (Butzer, fig. 10, pg. 579).

Εικ. 22: Σκελετικά κατάλοιπα του *Elephas antiquus* από την Ambrona - ανασκαφή Santonja Pérez-González (Villa et al., fig. 2, pg. 227).

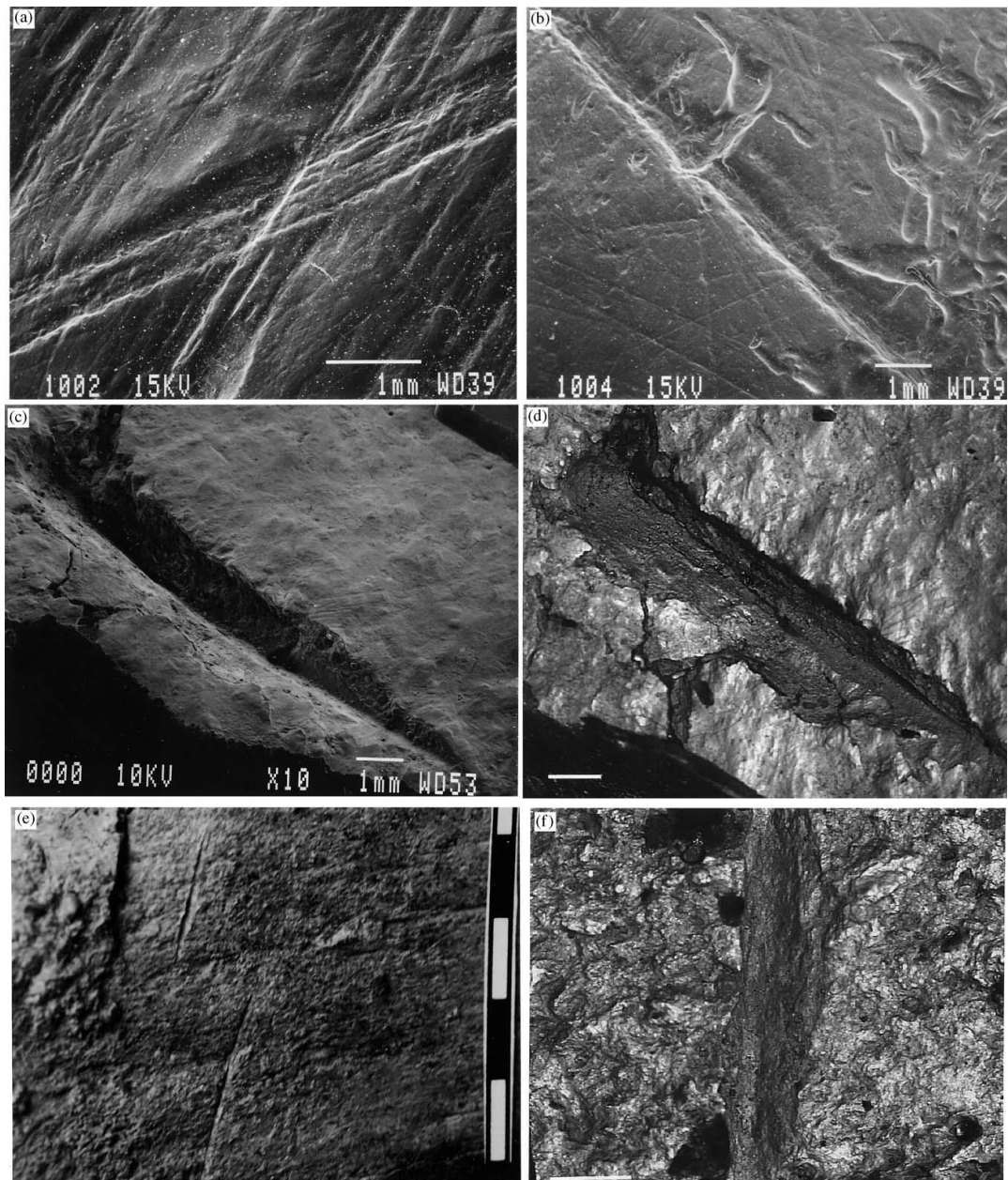

Εικ. 23: Επιμέρους θραύσματα οστών ελέφαντα
(Villa et al., fig. a-b, pg. 231).

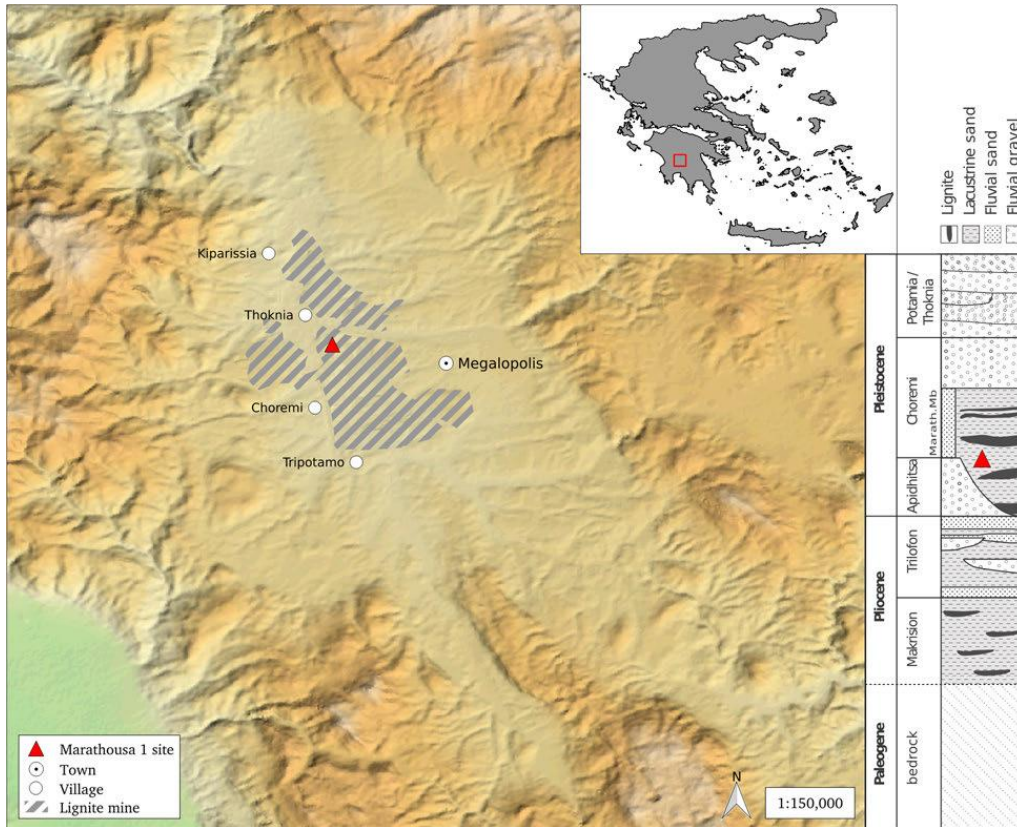

Εικ. 24: Επιμέρους θραύσματα οστών ελέφαντα (δεν ανήκουν στο ίδιο άτομο)
(Villa et al., fig. 8 a-b-c, pg. 232).

Εικ. 25: Δείγματα σημαδιών κοπής στην επιφάνεια διαφόρων οστών ελέφαντα (Villa et al., fig. 9 a-f, pg. 234).

Εικ. 26: Η τοποθεσία της θέσης Μαραθούσα (Panagoroulou et al., fig. 1, pg. 1).

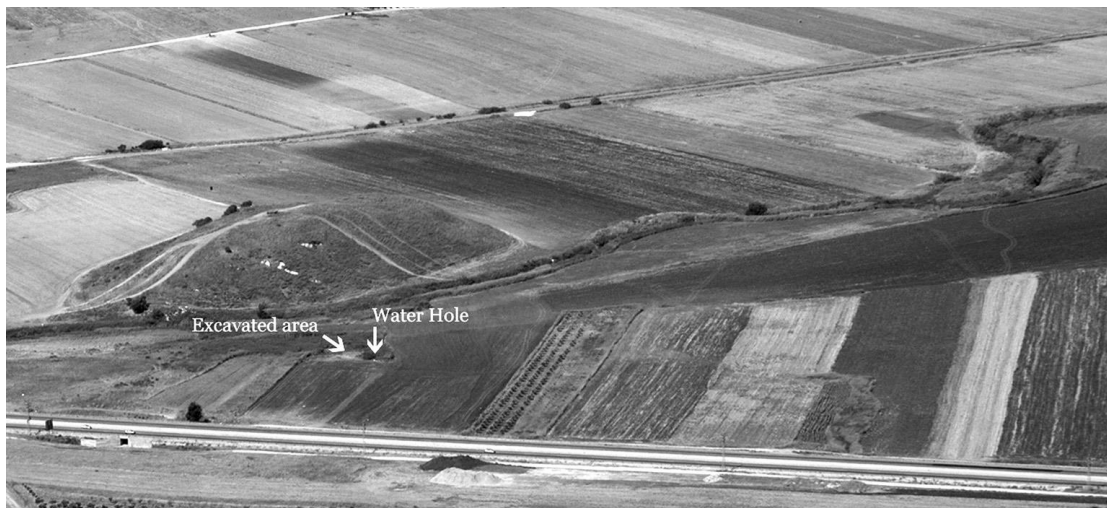
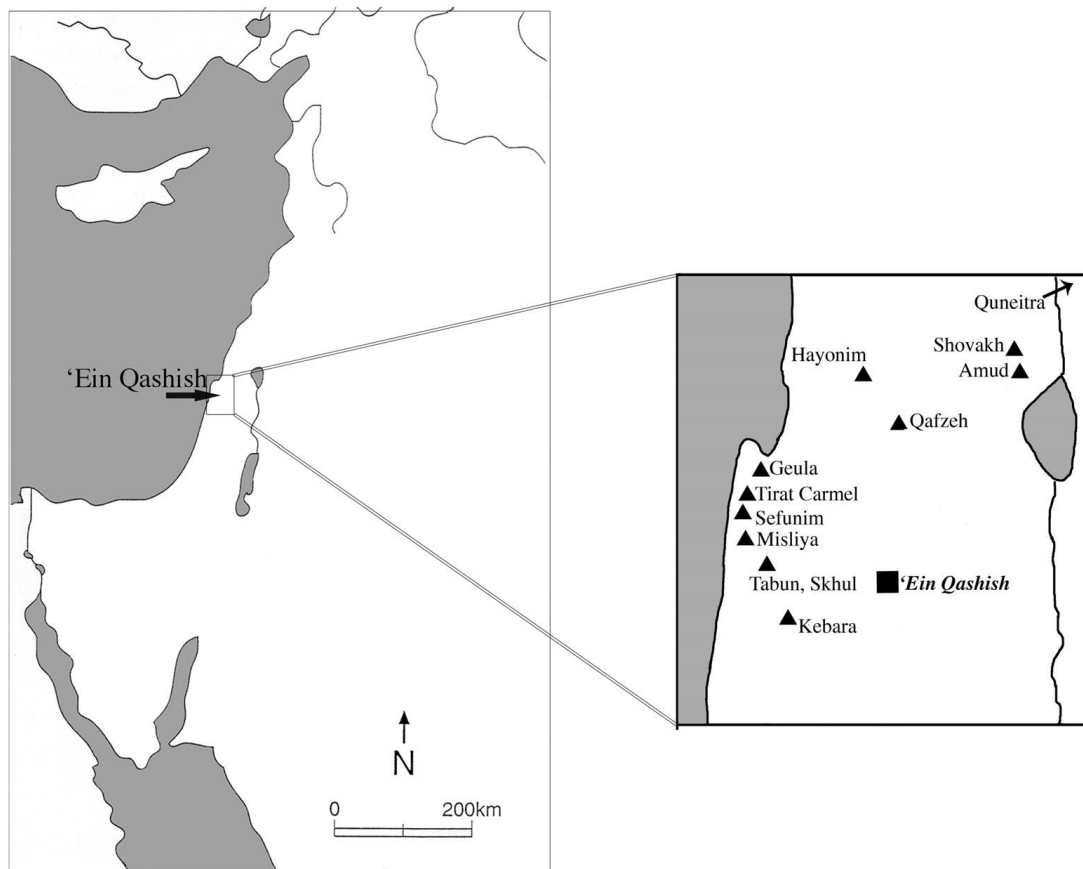
Εικ. 27: Η συσώρευση των οστών του ελέφαντα (ανασκαφικός τομέας Α) (Panagoroulou et al., fig. 4, pg. 4).

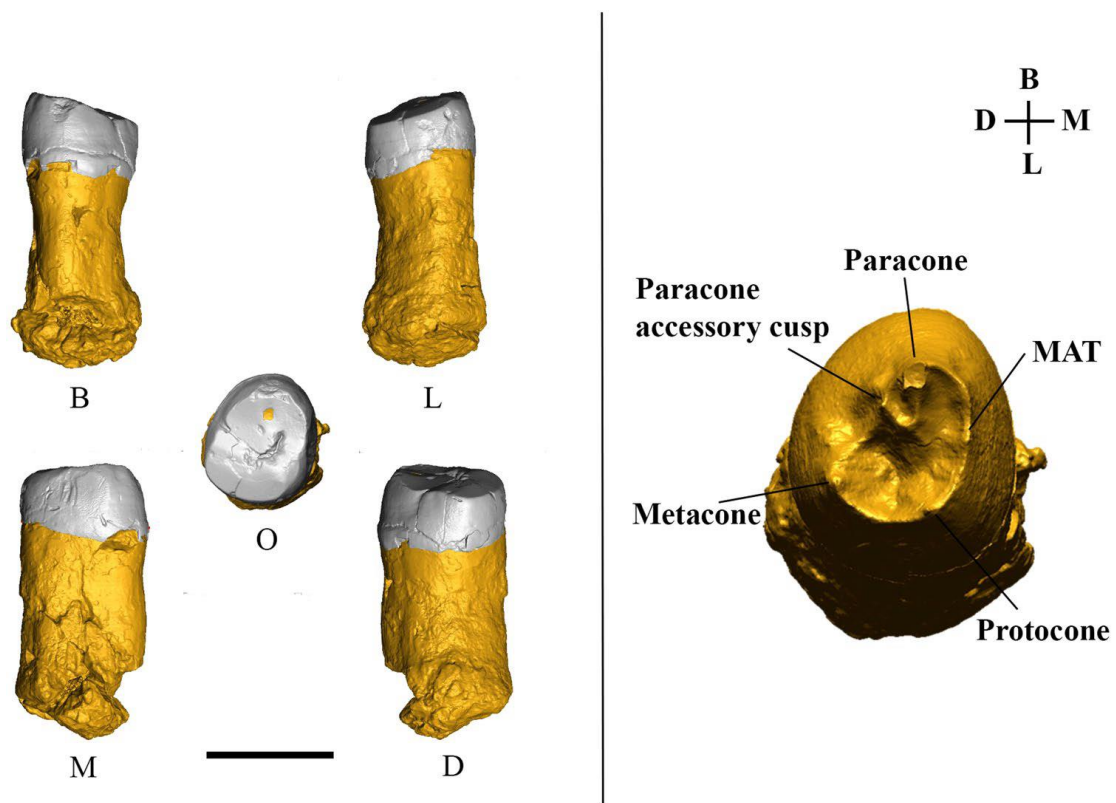
Εικ. 28: Θραύσμα του οστού της κνήμης ελέφαντα (Ανασκαφικός τομέας Β)
(Panagoroulou et. al., fig. 5, pg. 5).

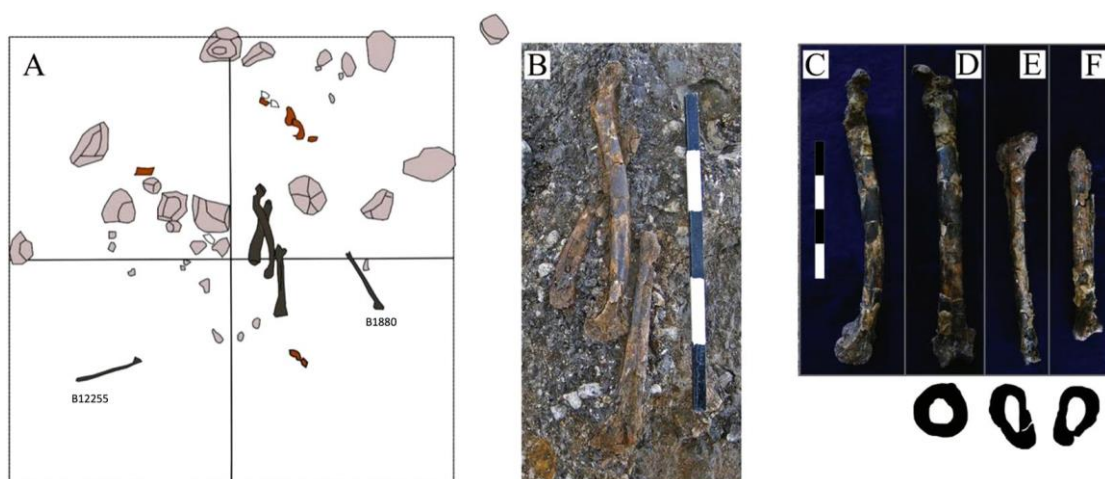
Εικ. 29: Λίθινα εργαλεία από την ανασκαφική περίοδο 2013 (Panagoroulou et al.,
fig. 6, pg. 6).

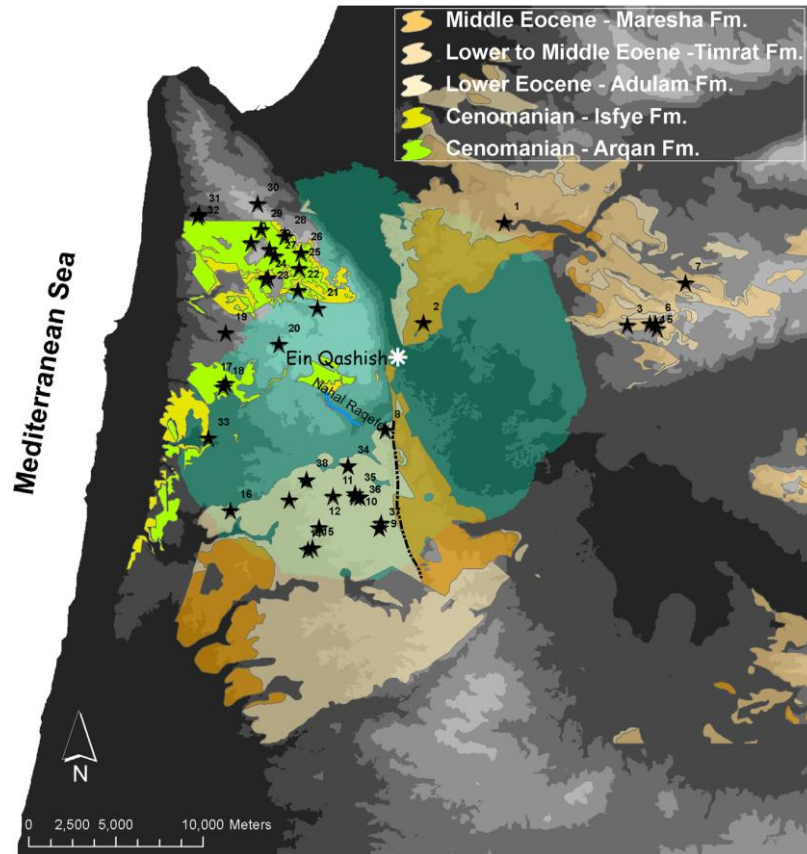
Εικ. 30: Ητοποθεσία της θέσης 'Ein Qashish (Hovers et al., fig. 1, pg. 8).

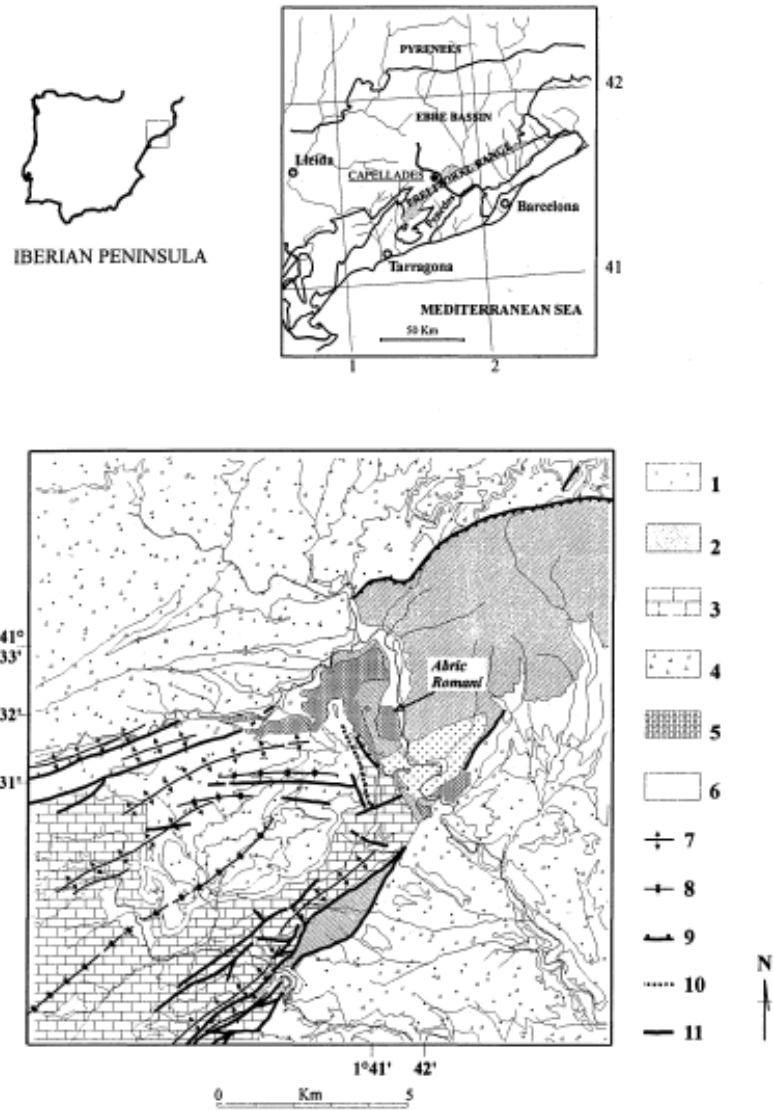
Εικ. 31: Τρισδιάστατη αναπαράσταση ενός άνω τρίτου δεξιού γομφίου, του ατόμου EQH2 (Been et al., fig. 3, pg. 3).

Εικ. 32: Οστεολογικά κατάλοιπα του ατόμου Neandertal EQH3 (Been et al., fig. 4, pg. 4).

Εικ. 33: Χάρτης της ευρύτερης περιοχής του ΈινQashish με τις πιθανές πηγές λίθινων πρώτων υλών και με την ακτίνα καθημερινής περισυλλογής (DET) (Ekshtain et al., fig. 3, pg. 255).

Εικ. 34: Ητοποθεσία της βραχόσκεπής Abric Romaní (Vaquero et al., fig. 1, pg. 94).

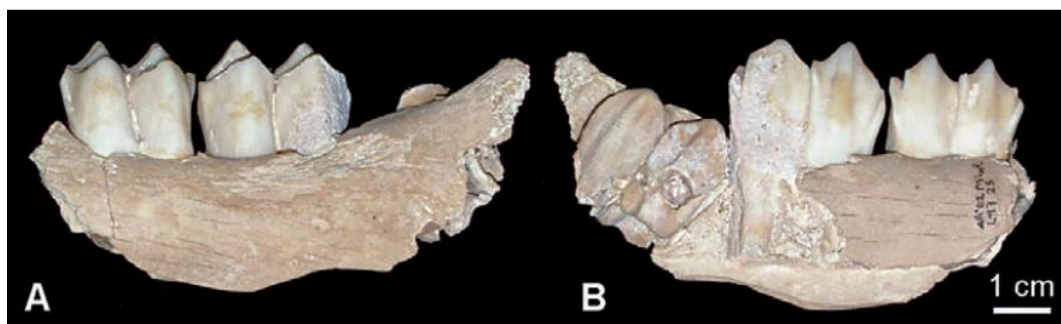

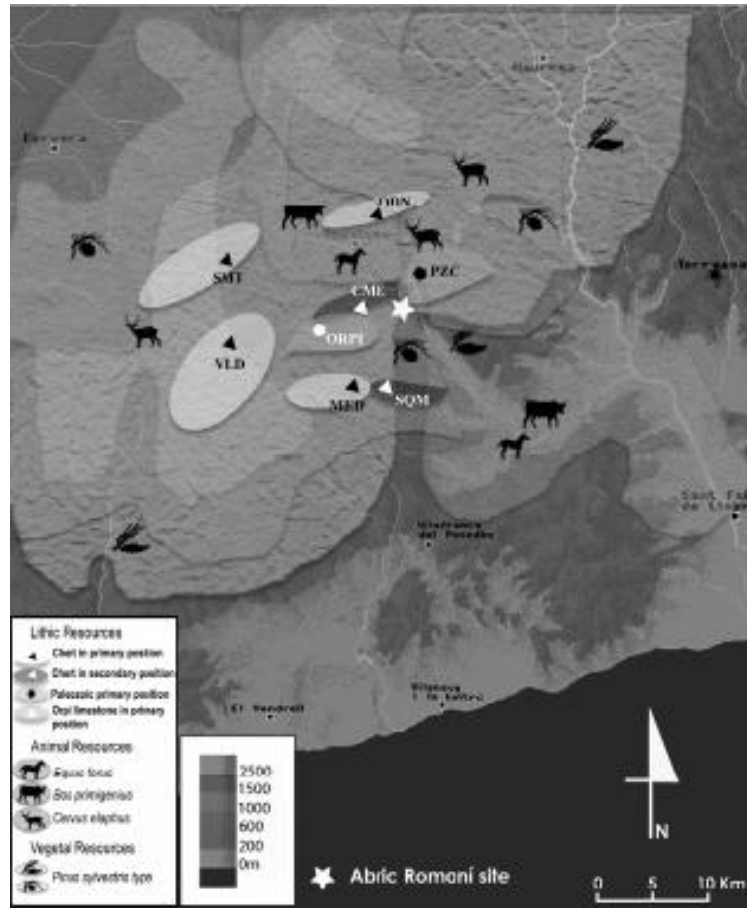
Εικ. 35: Η τοποθεσία της βραχοσκεπής Abric Romani
(Fernández-Laso et al., fig. 1, pg. 156)

Level	Species	Teeth	Lat.	Wear Stages (1)	Tooth development scores (2)	Age (months)	Estimated months	Season
Level K	<i>Cervus elaphus</i>	m3	R	1 - 2	4/5	12-14	July/Aug./Sept.	Summer
		m3	R	2	5	13-14	Aug./Sept.	
		dp3-dp4	L	4 - 4	7 - 7	1-2	July/Aug.	
		dp2-dp3-dp4	R	4 - 4 - 5	7 - 7 - 7	1-2	July/Aug.	
	<i>Bos primigenius</i>	M2	R	2	N/A	15-16	Aug./Sept.	
Level L	<i>Cervus elaphus</i>	dp3-dp4	L	4 - 3/4	-	0	June	Spring
		dp4	L	3	-	0	June	
		dp4-p4	R	5 - 1	7	10	May	
	<i>Equus ferus</i>	m3	L	3/4	N/A	20-24	March/June	
		dp4	R	2	N/A	prenat.-0	May/June	
Level M	<i>Cervus elaphus</i>	p4-m1-m2	L	1/2 - 4 -	4/5 - 7 - 6	15-17	Sept./ Nov.	Autumn - early winter
		m3	L	3	5/6	16-18	Nov./Dec./Jan.	
		dp4	R	2	9	4-6	Nov./Dec./Jan.	
		m1	L	4	7	5-6	Dec./Jan.	
		m2	R	3	4	5-6	Dec./Jan.	
		m3	L	1/2	4/5	16-17	Oct./Nov.	

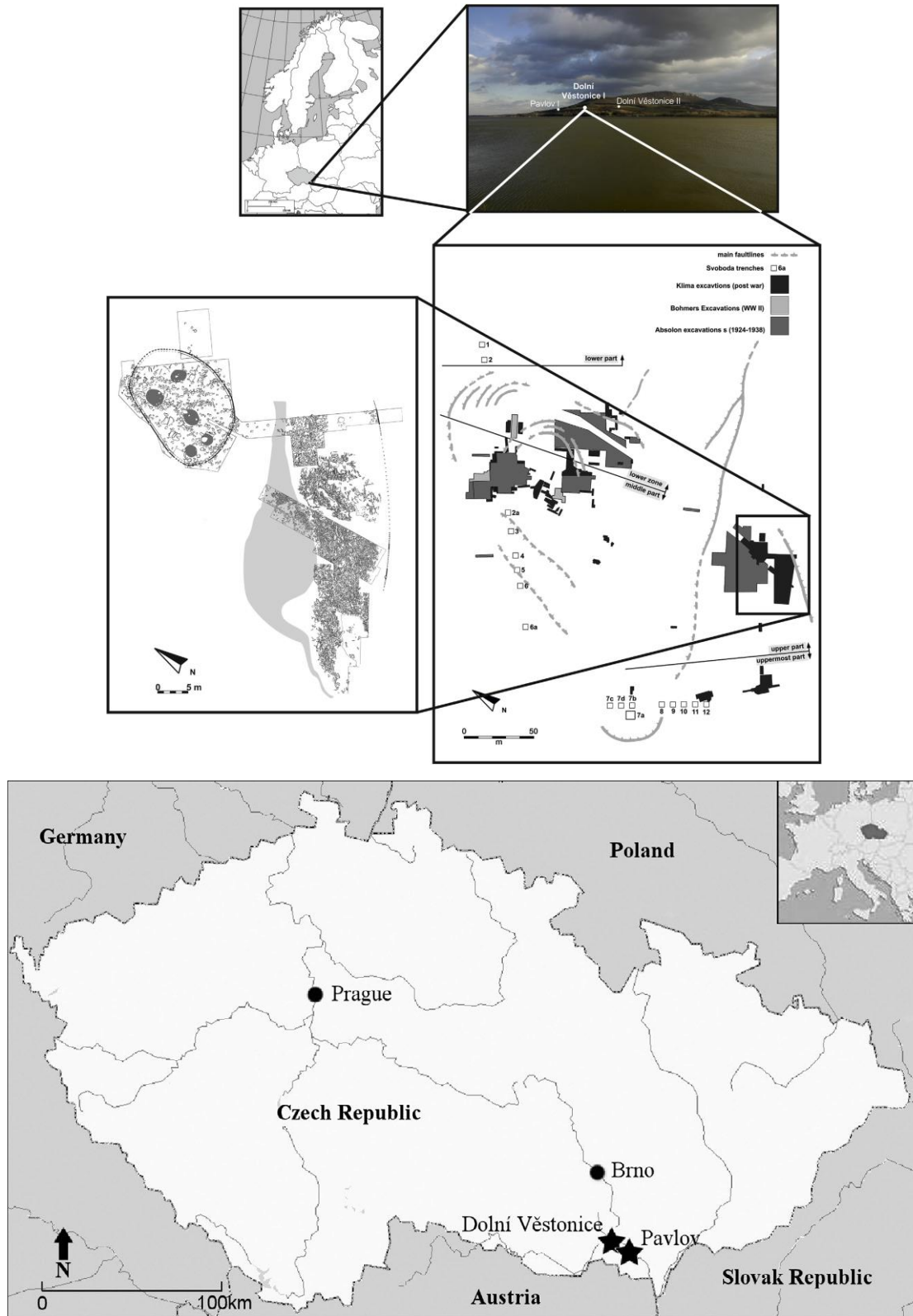
Εικ. 36: Τα αποτελέσματα σχετικά με την εποχικότητα όπως προέκυψαν από τα κατάλοιπα των επιπέδων K,L,M στο Abric Romaní (Fernández-Laso, tab. 6, pg. 160).

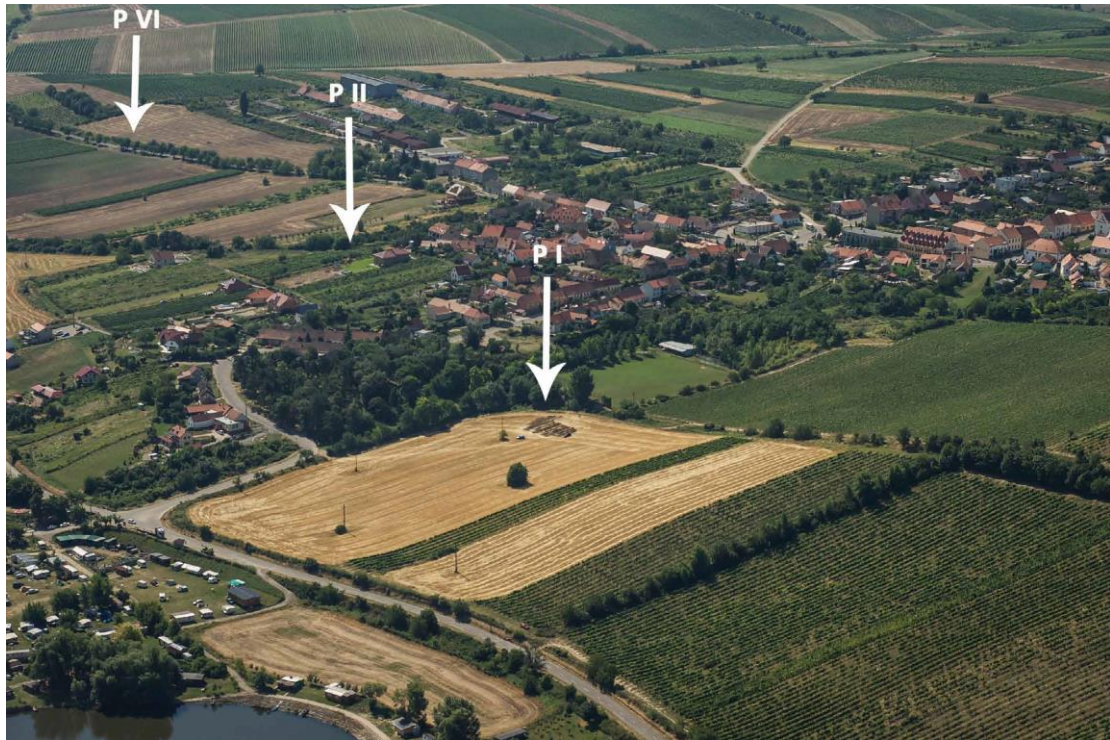
Εικ. 37: Δεξιά γνάθος από κόκκινο ελάφι με τους γομφίους 1,2 και 3 (εκτιμώμενη ηλικία 15-17 μηνών) (Fernández-Laso et al., fig. 2, pg. 160).

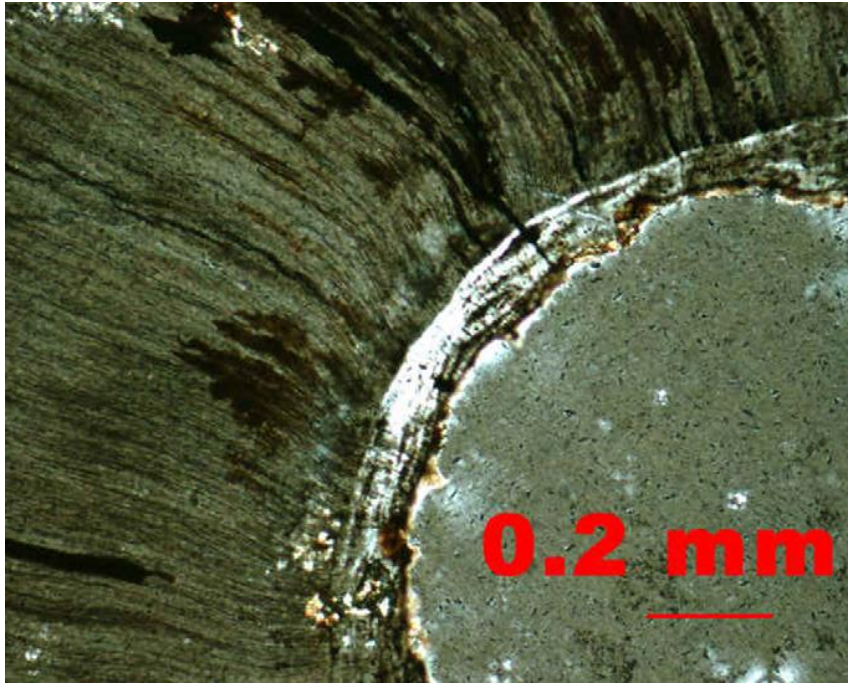
Εικ. 38: Χάρτης των πιθανών πηγών εκμετάλλευσης από την ευρύτερη περιοχή του Abric Romaní (Chacón et al., fig. 4, pg. 194).

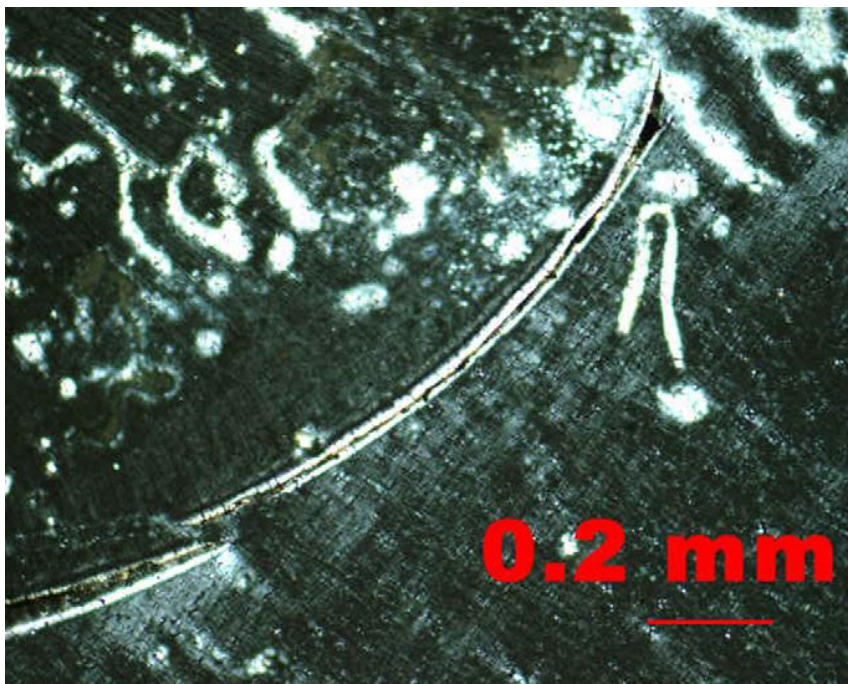
Εικ. 39: Η τοποθεσία των θέσεων Dolní Vestonice και Pavlov (Svoboda et al., fig. 1, pg. 283).

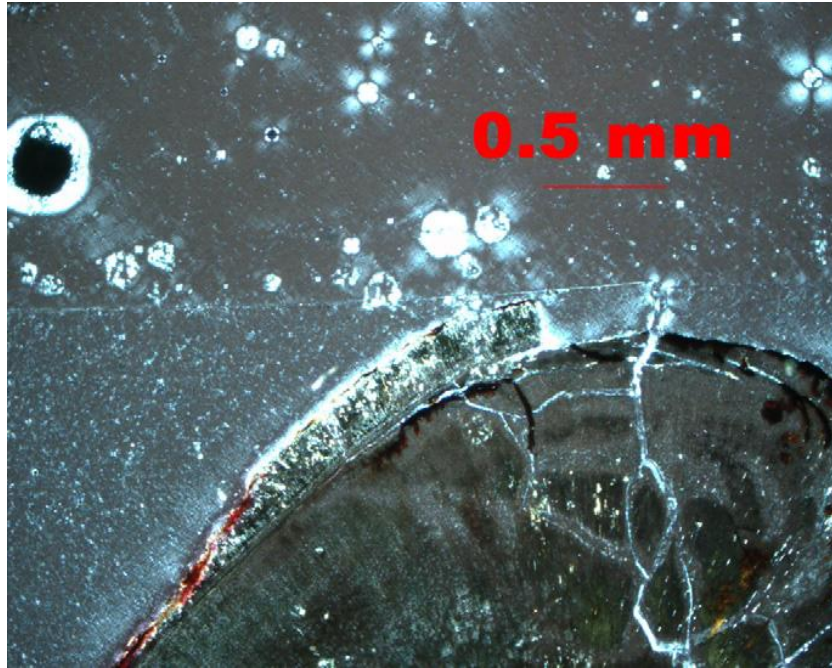
Εικ. 40: πΟι θέσεις Pavlov I, II, V I (Svoboda et al., fig. 1, pg. 74).

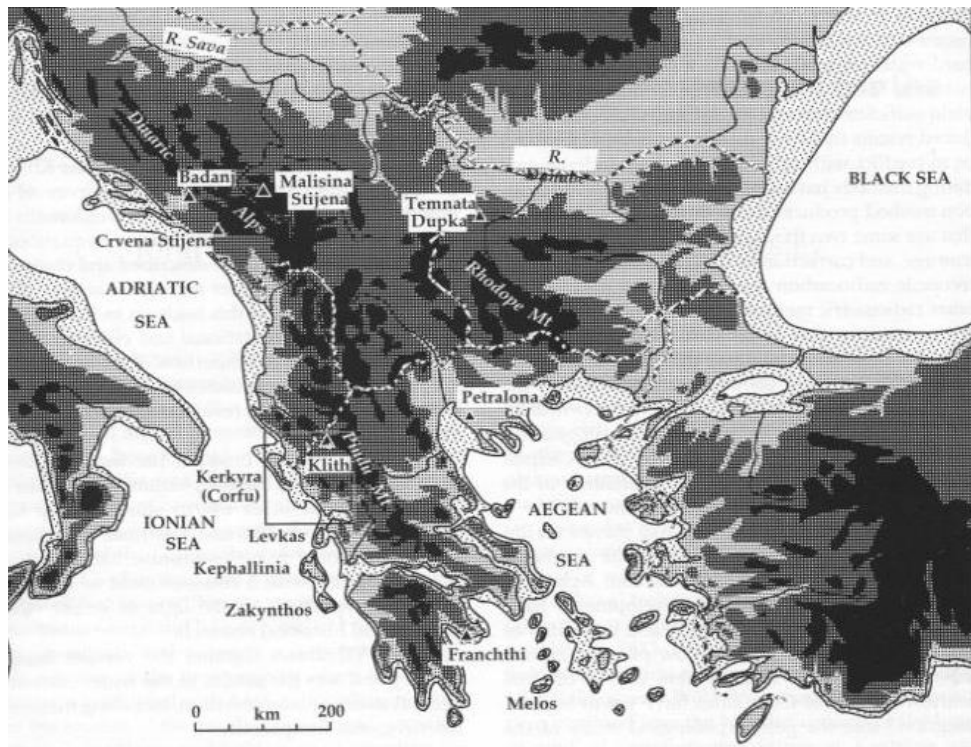
Εικ. 41: Μικροσκοπική εξέταση κάτω γομφίου ενός τaráνδου από τη θέση Dolní Vestonice II (Nývtová Fišáková, fig. 11,pg. 126).

Εικ. 42: Μικροσκοπική εξέταση κάτω γομφίου μίας κόκκινης αλεπούς από τη θέση Dolní VestoniceII (Nývtová Fišáková, fig. 12, pg. 126).

Εικ. 43: Μικροσκοπική εξέταση ενός άνω κοπήρα από δείγμα τaráνδου
(Dolní Vestonice IIb ανασκαφή 2005)
(Nývltová Fišáková, fig. 13, pg. 127)

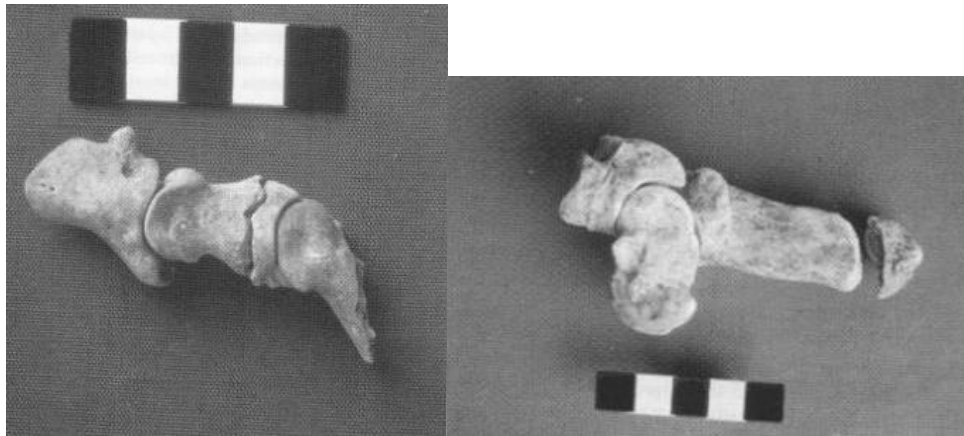
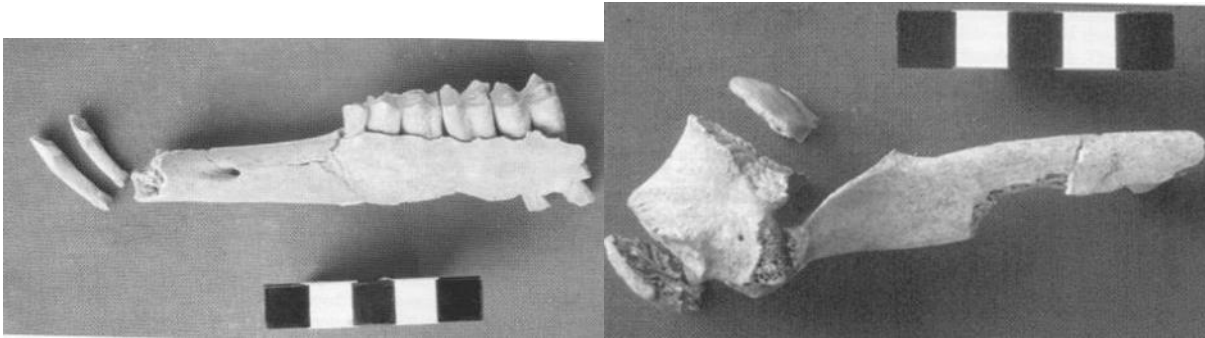

Εικ. 44: Η θέση Κλειδί στην Ήπειρο (Bailey et al., fig. 1.11, pg. 25).

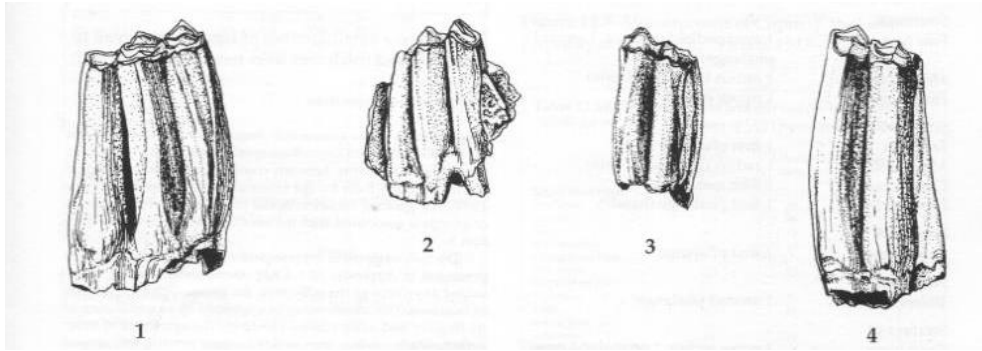

Εικ. 45: Η είσοδος της βραχοσκεπής (Bailey et al., fig. 1.5, pg. 25).

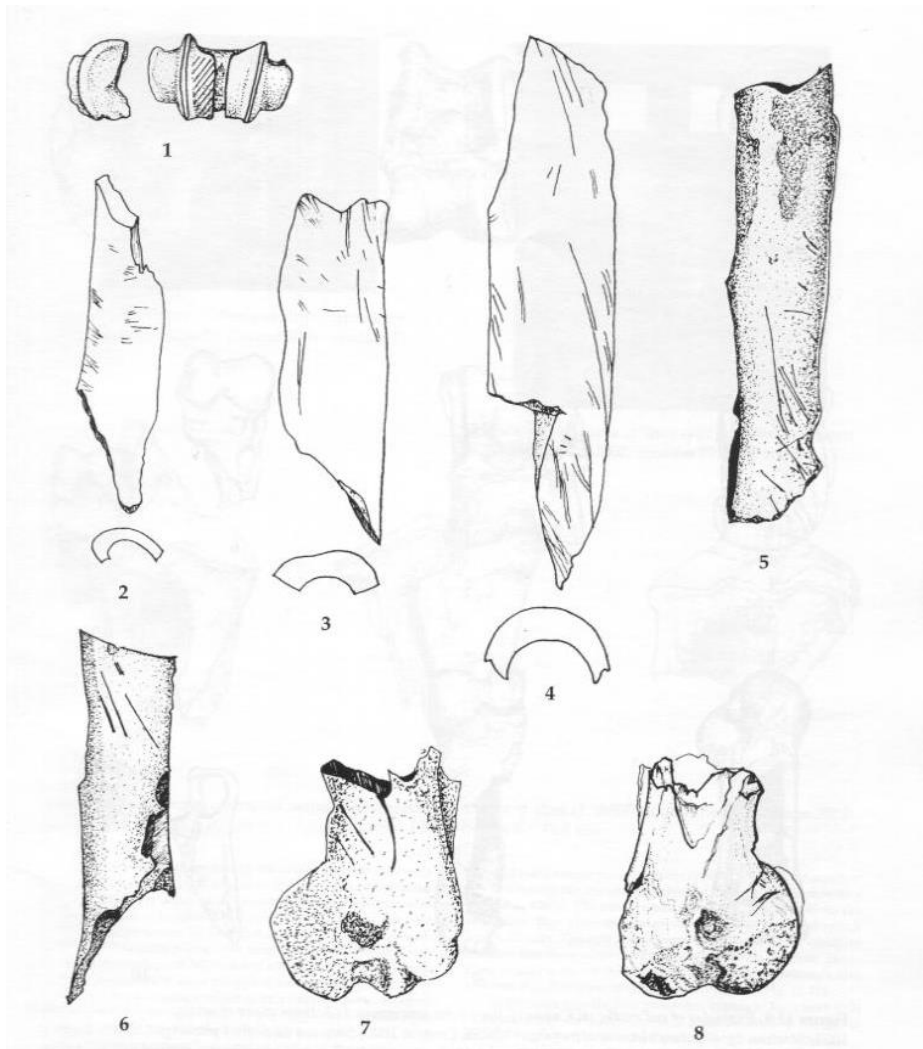

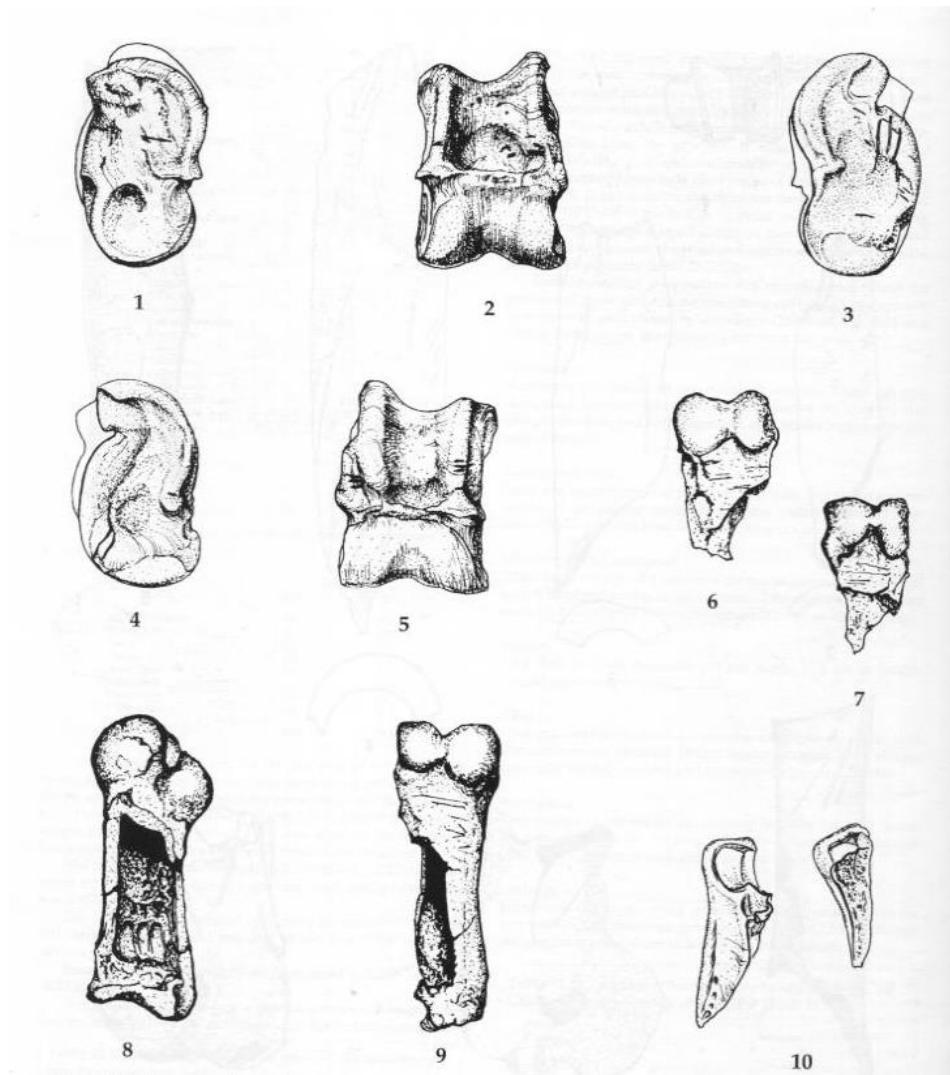
Εικ. 46: Σκελετικά μέρη αιγάγρου που ανακτήθηκαν από τη θέση (Bailey et al., 12.1-12.4, pg.211).

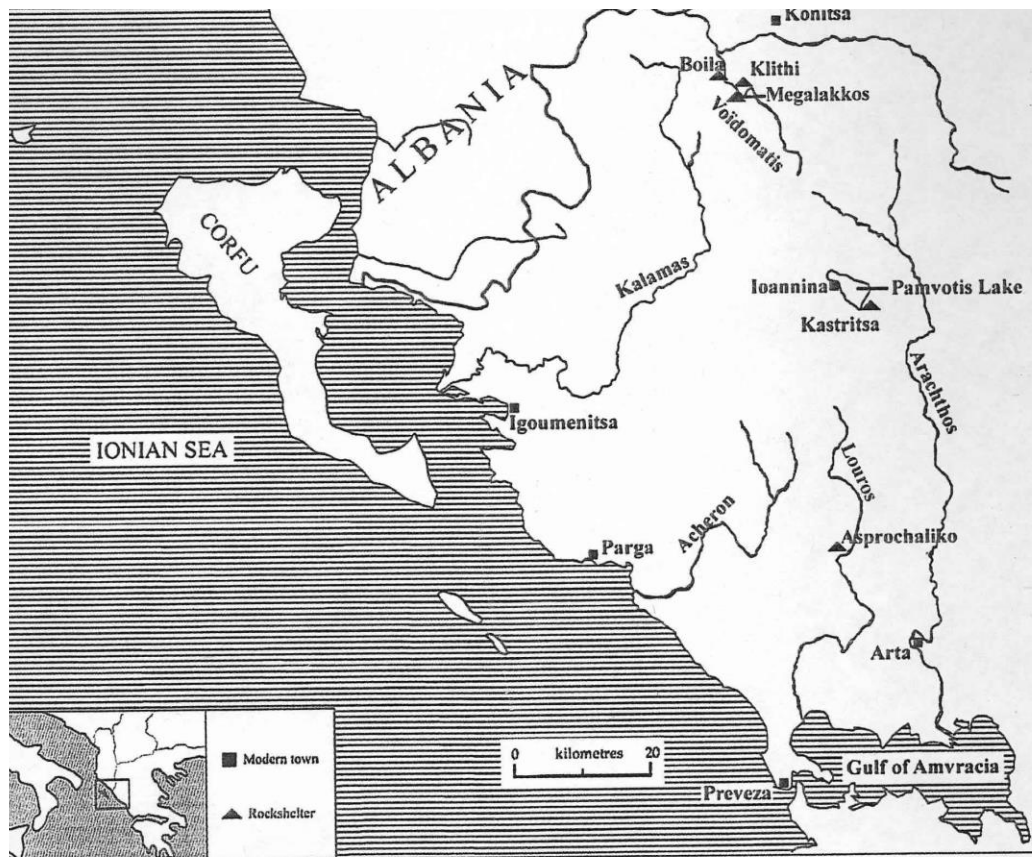
Εικ. 47: Δείγματα δοντιών από αίγαγρο που ανακτήθηκαν από τη θέση (Bailey et al., fig. 12.5, pg. 213).

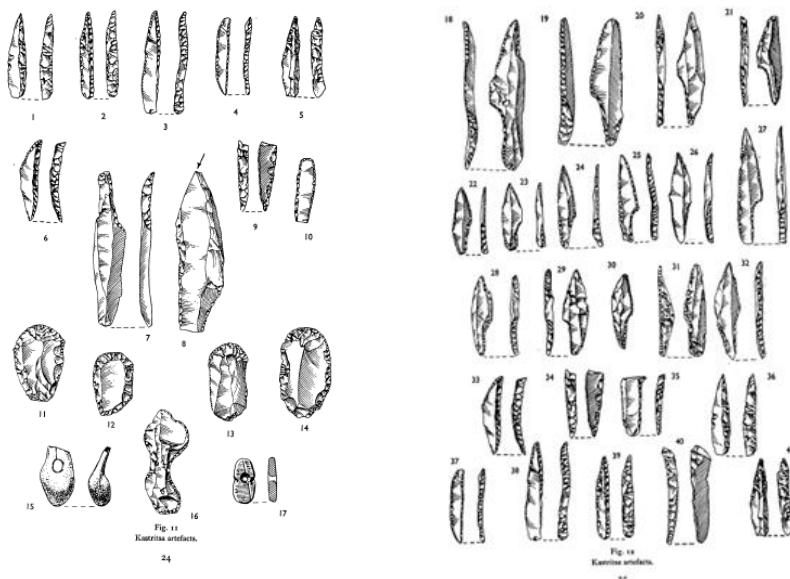
Εικ. 48: Δείγματα οστών στα οποία απεικονίζονται διαφορετικά είδη κοπής στην επιφάνειά τους (Bailey et al., fig. 12.8, pg. 201).

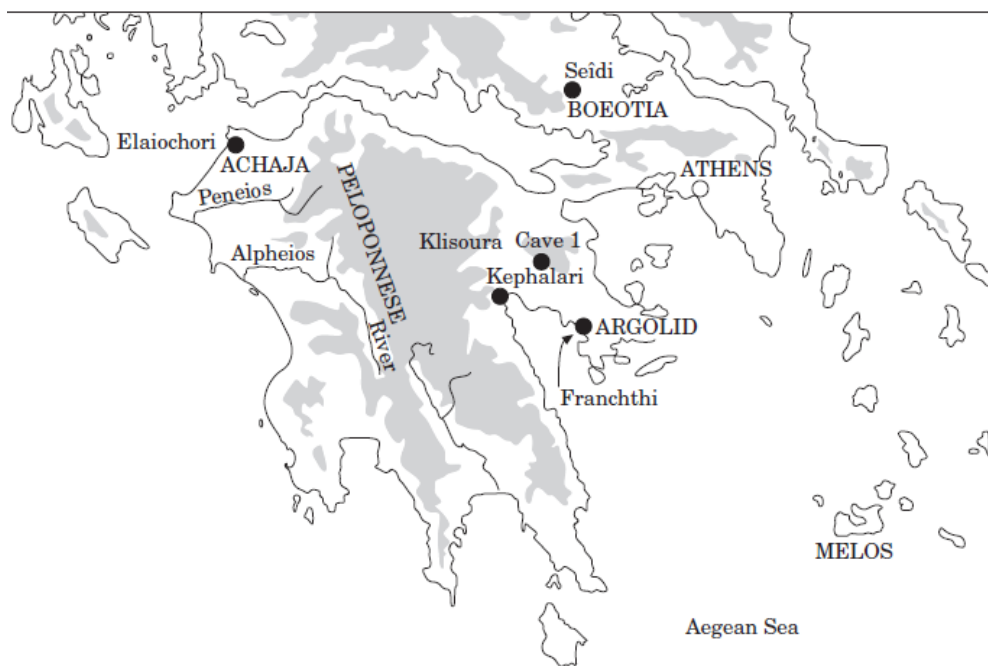
Εικ. 49: Δείγματα οστών στα οποία απεικονίζονται διαφορετικά είδη κοπής στην επιφάνειά τους (Bailey et al., fig. 12.9, pg. 222).

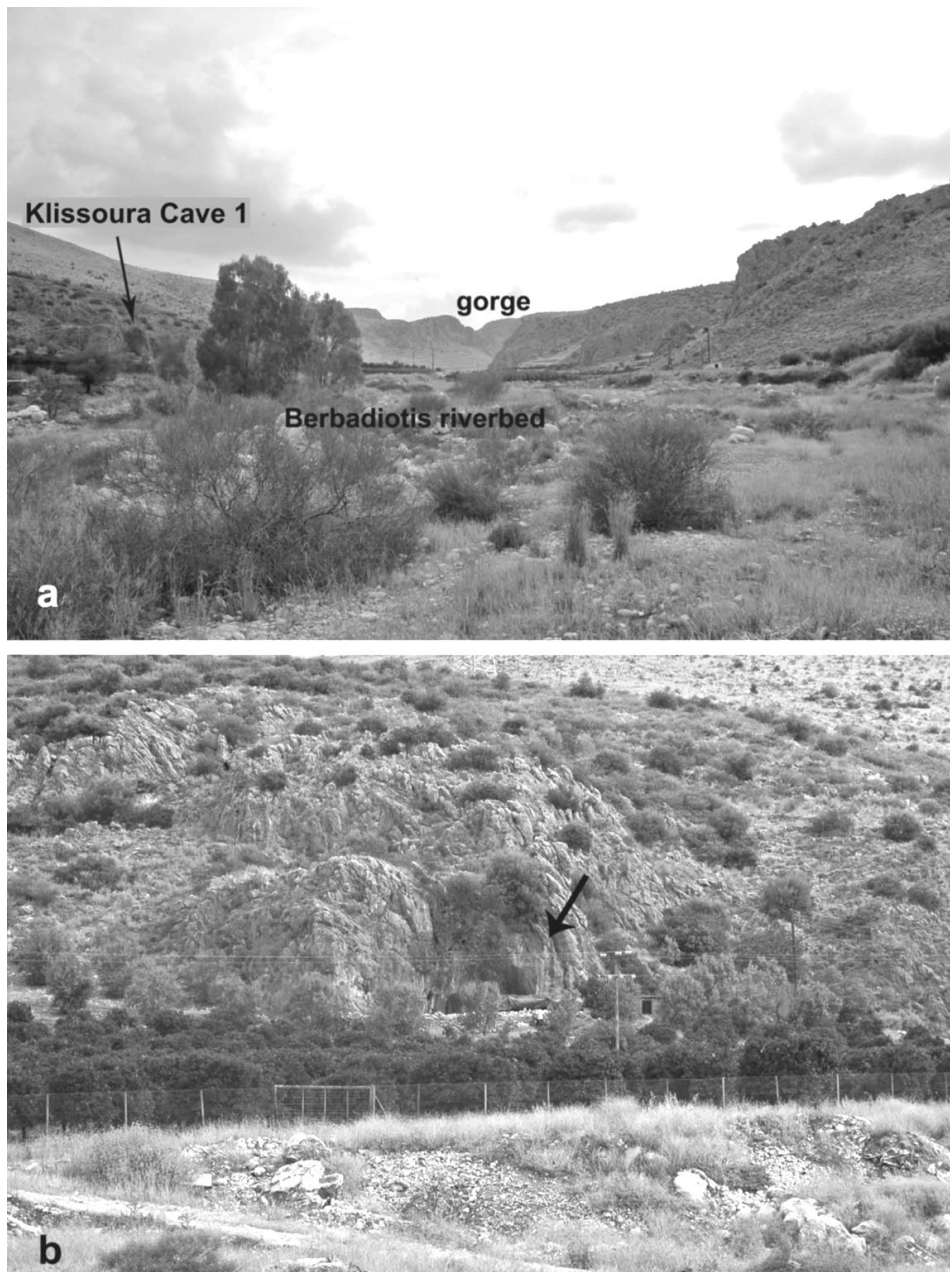
Εικ. 50: Η τοποθεσία του σπηλαίου Καστρίτσα στην Ηπειρο (Galanidou & Tzedakis, fig. 1, 273).

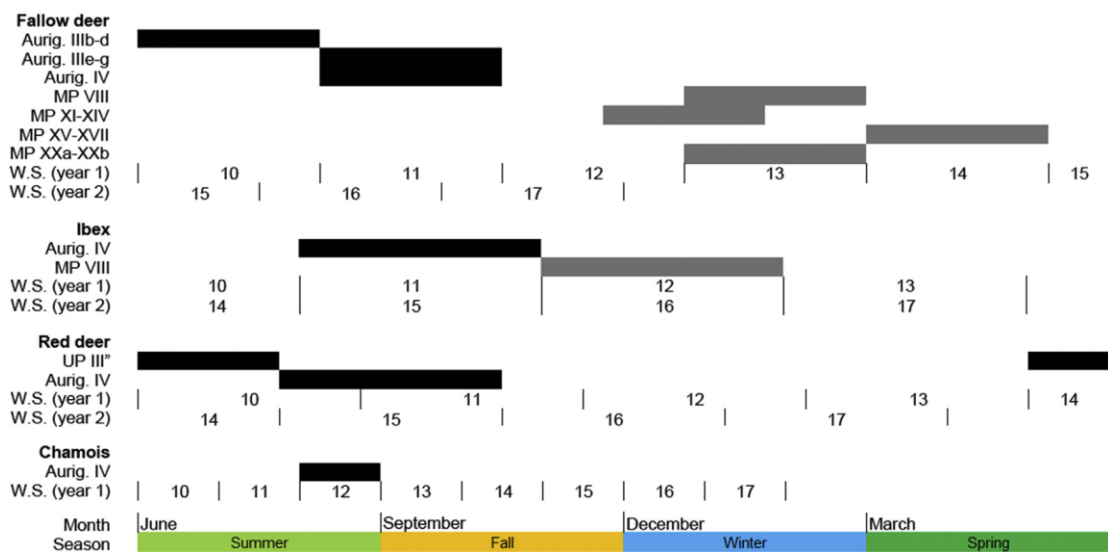
Εικ. 51: Ευρήματα από το σπήλαιο Καστρίτσα (Higgs et al., fig. 11-12, pg. 24-25)

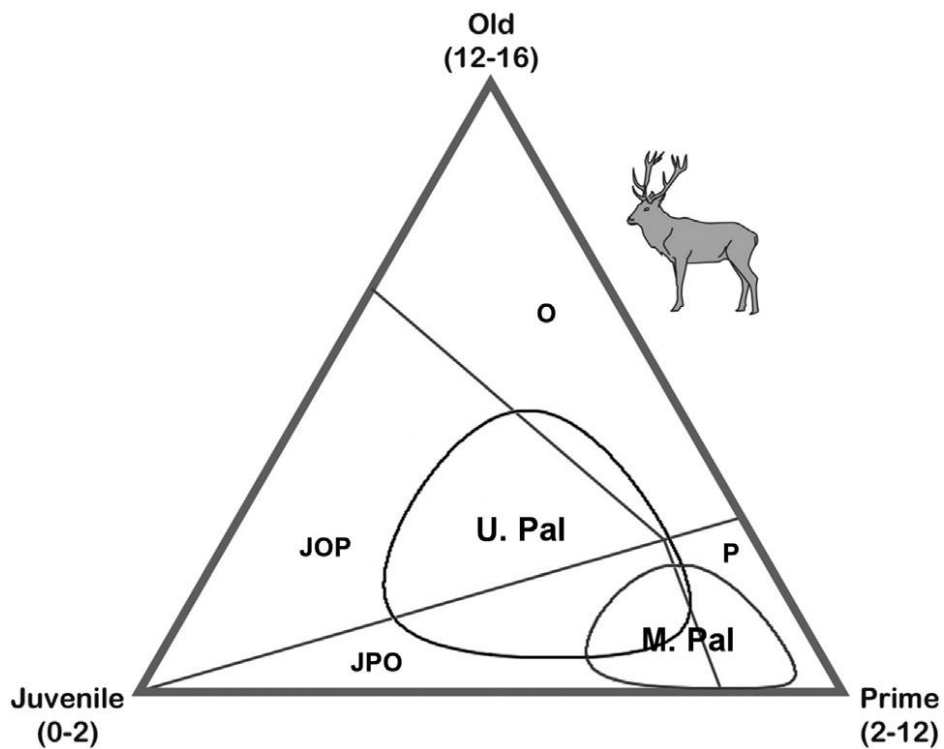
Εικ. 52: Η τοποθεσία του σπηλαίου Κλεισούρα 1 (Κουμουζελis et al., fig. 1, pg. 517).

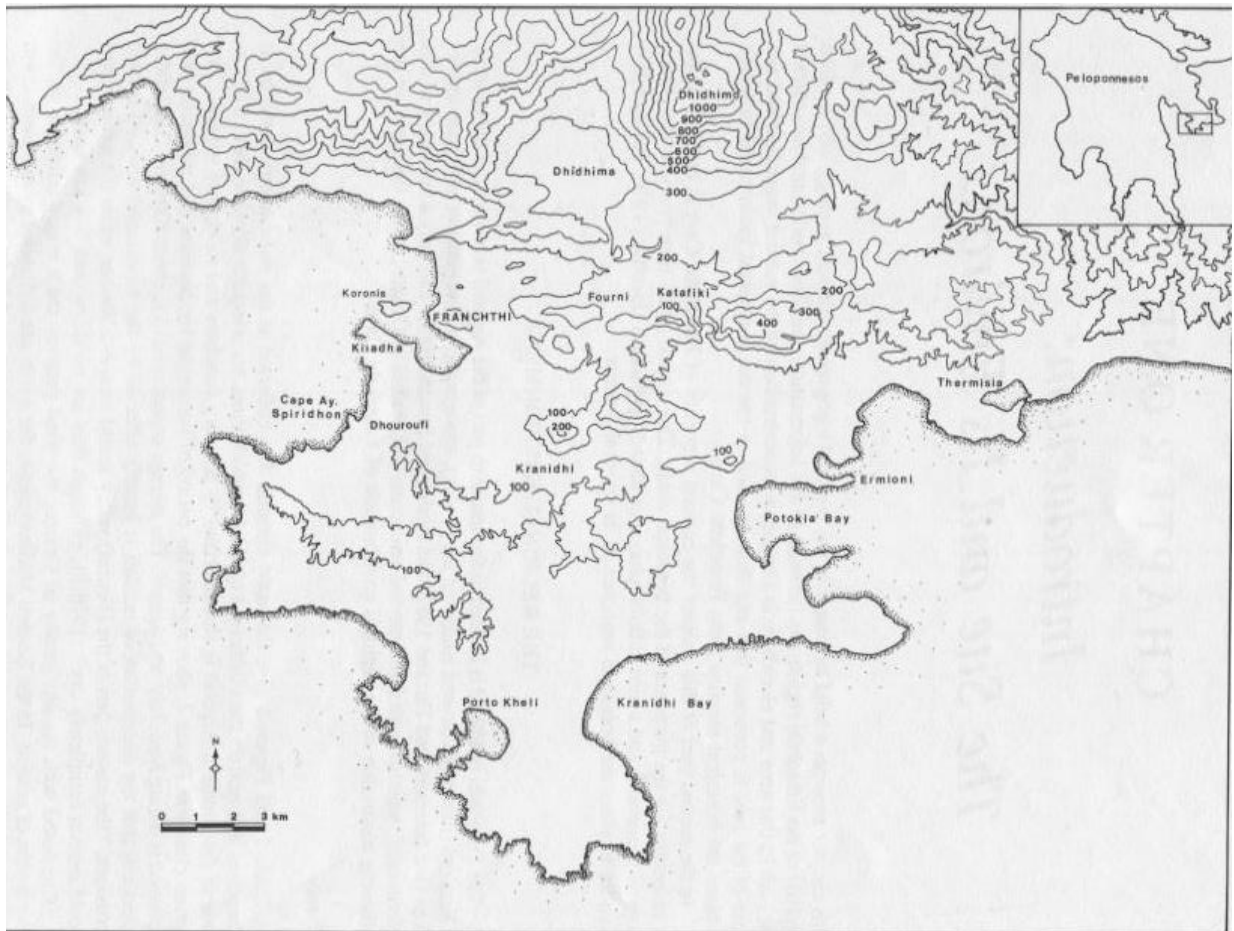
Εικ. 53: Η τοποθεσία του σπηλαίου Κλεισούρα 1 στην κοιλάδα του Μπερμπάτι (Karkanis, fig. 2a, b, pg. 17).

Εικ. 54: Δείγματα δοντιών τοποθετημένα στην κλίμακα σταδίων φθοράς (Starkovich, fig. 9, pg. 76).

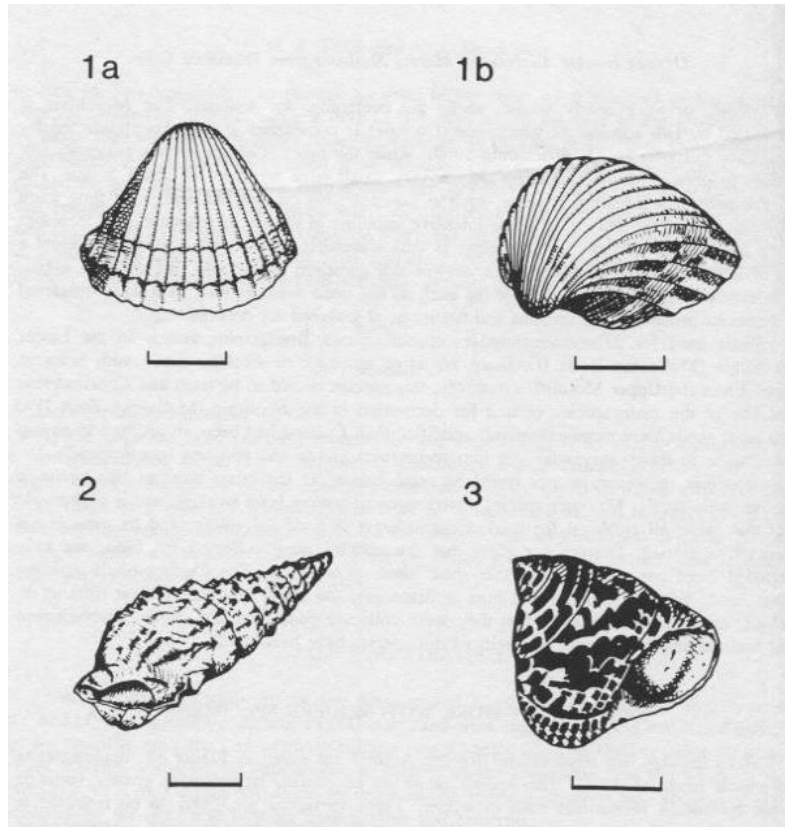

Εικ. 55: Προφίλ θνησιμότητας της Μέσης και Ύστερης Παλαιολιθικής (Starkovich, fig. 10, pg. 77).

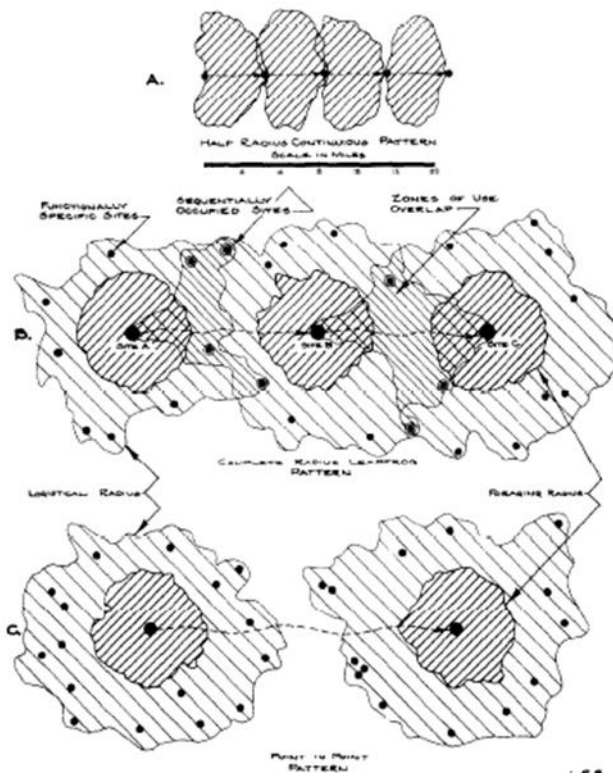

Εικ. 56: Η τοποθεσία του σπηλαίου Φράγχθι (Jacobsen, fig. 1).

Εικ. 57: Όστρεα που αναλύθηκαν από το σπήλαιο Φράγχθι
(Jacobsen, fig. 14)

Εικ. 58: Τα τρία διαφορετικά είδη κινητικότητας κατά τον Binford: a) half-radius continuous movement, b) complete radius leapfrog, c) point-to-point (Binford, fig. 2, pg. 10).

Εικ. 59: Καλλιτεχνική αναπαράσταση στρατηγικής κυνηγιού μεγαλόσωμων θηλαστικών (μαμούθ)

(http://www.pinsdaddy.com/did-humans-cause-the-extinction-of-world-rsquo-s-giant_cun8xbPSqr2A4moSqbfTrGNjgtV6uoJ79FFQCctWU8BH6goaiOIkx0Sj4rJw1A1blX1pLT6AwyCBXgKK2GVP6A/P*b5A*4nigM%7CQAAdqkUP*kfc44%7CWbAOd0Y86C9nzLnVHVEwYa*wjXYhPmvs2Bni*Zq0zG45UcWtbAsuvAV8y*FqjC%7CdyEOGX1lachAdqfsIHsiq6fyBzIuH*ggsQtqPv90Be4CjtmQUFwZf*OjfYICNX8KQYQNJdnombiBunMRk/, προσπελάστηκε 9/5/2018)

Εικ. 60: Καλλιτεχνική αναπαράσταση τεχνικής κυνηγιού μεγάλοςωμου θηλαστικού (<https://www.q-files.com/prehistoric/story-of-humans/>, προσπελάστηκε 9/5/2018).

Εικ. 61: Καλλιτεχνική αναπαράσταση τεχνικής κυνηγιού (<https://www.mz-web.de/koethen/koethen--abenteuer-archaeologie----was-faellt-schuelern-dazu-ein--7503680>, προσπελάστηκε 9/5/2018).